शोध प्रस्ताव

१. शोध शीर्षक

प्रस्तुत शोध-पत्रको शीर्षक "कवि रोहिणीविलास लुइटेलका प्रकाशित काव्य कृतिहरूको अध्ययन र विश्लेषण" हुनेछ ।

२. शोध प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम नेपाली विभाग अन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनको आवश्यकता पूर्ति गर्नु रहेको छ ।

३. शोध परिचय

कवि राहिणीविलास लुइटेल आधुनिक नेपाली कविताको क्षेत्रमा स्वच्छन्दतावाद मत्थर हुँदै गई प्रयोगवादी धाराको सुरुवात हुँदै गर्दा वि.सं. २०१८ सालदेखि उदाएका कवि हुन् । प्रयोगवादी कविहरुले गद्यमा क्लिष्ट कविता लेखिरहेको समयमा केही क्लिष्ट र केही सरल छन्दोवद्ध पद्य कविता लेखनलाई नै उनले निरन्तरता दिई रहे । नेपाली कविता जगतलाई विविध खुराक दिएका उनका काव्य कृतिहरुको अध्ययन र विश्लेषण यस शोधकार्यमा गरिने छ ।

४. समस्याकथन

आधुनिक नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा विविध विधामा कलम चलाएता पनि रोहिणीविलास लुइटेल प्रमुख रूपमा कवि हुन् । करिव ५० वर्षे नेपाली कविता यात्रामा महत्वपूर्ण योगदान दिने कवि लुइटेलका काव्य क्षेत्रको निर्क्योल गर्न यो शोधपत्रमा निम्न समास्याहरु औल्याइएका छन् ।

क) कवि रोहिणीविलास लुइटेलको कविता यात्रा कहिले देखि सुरु भयो ?

ख) उनको कवि व्यक्तित्व के कस्तो छ ?

ग) आधुनिक नेपाली कवितामा लुइटेलको योगदान कस्तो छ ?

घ) लुइटेलका काव्य कृतिहरुको भावार्थ सारमा र प्रवृत्ति के-कस्ता छन् ?

ङ) लुइटेलका कविता यात्राका चरणहरु के कस्ता रहेका छन् ?

च) उनका काव्यकृतिहरुमा प्रयोग गरिएका छन्दहरु के कस्ता छन् ?

५. शोधकार्यको उद्देश्य :

यस शोधकार्यको उद्देश्य यस प्रकार रहेको छ :

क) कवि रोहिणीविलास लुइटेलका कविता यात्रा एवं कवि व्यक्तित्व वारेको जानकारी दिनु ।

ख) कवि लुइटेलका कविता यात्राका चरण, प्रवृत्ति एवं भावार्थ सारमा पत्ता लगाउनु ।

ग) आधुनिक नेपाली कविताका क्षेत्रमा कवि लुइटेलको योगदान पत्ता लगाउनु ।

६. प्राक्कल्पना

कवि रोहिणीविलास लुइटेलले वि.सं. २०१८ साल देखि कविता लेख्न शुरु गरेका हुन् । उनका हालसम्म प्रकाशित काव्यकृतिहरूमा भुमरी (शोककाव्य) २०३७, मेरो मानस (कविता संग्रह) २०५०, तीन तारा हिमाली (खण्डकाव्य) २०५४, अपराजेय कटाक्ष (व्यंग्य निवन्ध संग्रह) २०५८, इटहरीबाट (कथा संग्रह) २०६२, श्रीलंका संकल्प (छायानुवाद काव्य) २०४१, जापान शब्दचित्र काव्य (छायानुवाद) २०५३ रहेका छन् । यसरी हेर्दा उनी मूलतः कवि व्यक्तित्वका रुपमा रहेका छन् । उनी छन्दोवद्ध कवि हुन् । छन्द कविताको न्यूनीकरण भएको बेलामा उनी छन्दोवद्ध कविता लेख्दै नेपाली कविताको क्षेत्रमा हालसम्म पनि निरन्तर अघि बढिरहेका छन् ।

७. पूर्वकार्यको समीक्षा

बहुआयामिक व्यक्तित्वका धनी कवि रोहिणीविलास लुइटेलका काव्य कृतिहरुमध्ये जुही ५९ साहित्यिक त्रैमासिक (असोज, कात्तिक, मङ्सिर २०६६) जुहीरत्न रोहिणीविलास लुइटेल विशेषाङ्कमा भुमरी, मेरो मानस र तीन तारा हिमालीको "काव्यकार रोहिणी विलास लुइटेल र उनको काव्यकारिता" भन्ने लेखमा लेखक कोमलप्रसाद पोखेलद्वारा सामान्य चर्चा भएको छ । त्यसै गरी झापा, बुधबारे निवासी विष्णुप्रसाद पोखरेलले "साहित्यकार रोहिणीविलास लुइटेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन" शीर्षकमा मेची क्याम्पस भद्रपुरबाट वि.सं. २०५८ मा शोधपत्र तयार गरेका छन् । त्यस शोधपत्रमा लुइटेलका केही फुटकर कविताहरुको केही कविता संग्रहहरुको अन्य फुटकर कथा र केही निवन्धहरुको सामान्य चर्चा गरेका छन् । त्यसैगरी झापा, सुरुङ्गा निवासी सूर्य अधिकारीले रोहिणीविलास लुइटेलको कथाकारिता शीर्षकमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर काठमाण्डौबाट वि.सं. २०६५ मा शोधपत्र प्रस्तुत गरेका छन् । तर विस्तृत रुपमा हालसम्म पनि लुइटेलका काव्य कृतिहरुको अध्ययन र विश्लेषण भएको

छैन । त्यसैले यस शोधकार्यमा कवि लुइटेलका हालसम्म संग्रहको रुपमा प्रकाशित काव्यकृतिहरुको अध्ययन र विश्लेषण सम्भव भए सम्म बस्तुगत ढङ्गबाट गर्ने प्रयास गरिनेछ ।

८. प्रस्तावित शोधकार्यको औचित्य

कवि रोहिणीविलास लुइटेल नेपाली कविता क्षेत्रका उज्जवल नक्षत्र नै हुन् । क्लिष्ट एवं दुर्वोध्य गद्य कविताको वाढी आउँदै गर्दा छन्दोवद्ध पद्य कविता नै कवि लुइटेलको रुचि बन्यो र हालसम्म पनि उनी केही क्लिष्ट संस्कृत शव्दहरूका साथमा नेपाली जनजिब्रोमा भिजेका शव्दहरू समेत प्रयोग गरी कविता लेखिरहेका छन् । नेपाली कविता क्षेत्रलाई उनले महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । तर हालसम्म उनका काव्य कृतिहरुको उचित रुपमा अध्ययन र विश्लेषण भएको छैन । त्यसैले यस शोधपत्रमा लुइटेलका प्रकाशित काव्य कृतिहरूको अध्ययन र विश्लेषण गरिने छ ।

९. शोधको सीमाङ्कन

कवि रोहिणीविलास लुइटेलले कविता वाहेक कथा, निवन्धहरु समेत लेखेका छन् । तिनीहरुमध्ये कवि लुइटेलका काव्य कृतिहरुको मात्र यस शोधपत्रमा अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । कवि लुइटेलको समग्र साहित्यक कृतिहरुको अध्ययन र विश्लेषण नभई पुस्तकाकार काव्य कृतिहरुको मात्र अध्ययन र विश्लेषण गरिने छ ।

१०. सामग्री संकलन तथा अध्ययन विधि

यस शोधकार्यको लागि पुस्तकालयीय विधिबाट सामग्री संकलन गरिनेछ । साथै कवि लुइटेल सम्वन्धी लेख, उनी सम्वन्धी जानकार व्यक्तिहरु एवं स्वयम् काव्यकारसँग कुराकानी गरी आवश्यक जानकारी लिइनेछ ।

निवेदक
टेकनाथ बराल
परीक्षा रोल नं. १००३१
क्याम्पस रोल नं. ९/२०६४/२०६६
स्नातकोत्तर तह (नेपाली)
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम

शोधपत्रको रूपरेखा :

यस शोधपत्रलाई जम्मा ५ परिच्छेदमा विभाजन गरी त्यसमा आवश्यकता अनुसार शीर्षक उपशीर्षकमा समेत विभाजन गर्दै परिशिष्ट र सन्दर्भ ग्रन्थसूचि समेत राखिएको छ।

पहिलो परिच्छेद :- शोधको परिचय

दोस्रो परिच्छेद :- रोहिणीविलास लुइटेलको जीवनी र व्यक्तित्व

तेस्रो परिच्छेद :- कविता सिद्धान्त र रोहिणीविलास लुइटेलको काव्य यात्रा

चौथो परिच्छेद :- कवि रोहिणीविलास लुइटेलका प्रकाशित काव्य कृतिहरूको विश्लेषण र व्याख्या

पाँचौ परिच्छेद :- उपसंहार र निष्कर्ष।

परिच्छेद : दुई

२. रोहिणीविलास लुइटेलको जीवनी एवं व्यक्तित्व

२.१. परिचय

आधुनिक नेपालको मानचित्र पल्टाउँदा सुदूर पूर्वमा अवस्थित कोसी अञ्चल अन्तर्गत तेह्रथुम जिल्लाको मनोरम एवं मनमोहक गाउँ वर्तमान सोल्मा गा.वि.सं. वडा नं. ९ कालीमाटी भन्ने ठाउँमा वि.सं. १९९८ साल असोज ६ गते बुधबारका दिन रोहिणीविलास लुइटेलको जन्म भएको थियो । पिता पं. नरपति लुइटेल र माता लक्षिमादेवी लुइटेलका ८ जना सन्तानमध्ये रोहिणीविलास जेठा सन्तान हुन् । उनका भाइहरु लक्ष्मीविलास, झण्डीविलास (हाल स्वामी कैलाशजी), मोहिनीविलास र चन्द्रविलास हुन् भने बहिनीहरुमा सावित्रा, शोभादेवी र लीला रहेका छन् ।[1]

जन्मथलो नेपालको विकट गाउँ सोल्मा भए पनि उनका पिता पं. नरपति भारतको आसाम वसाइँ सरेका थिए । पितासँगै स-परिवार वालक रोहिणीविलास पनि आसाम गएका थिए । रोजीरोटीका लागि लामो समयसम्म शिक्षण पेशा अँगालेका लुइटेल केही समय यता सेवा निवृत्त जीवन विताइरहेका छन् । हाल शनिश्चरे गा.वि.स. वडा नं. ३, कालीस्थान झापामा उनको बसोवास रहेको छ ।

"सुरुमा संस्कृत र हिन्दी कविताबाट प्रभावित भई संस्कृत र हिन्दी भाषामा कविता लेख्न थालेका लुइटेलले डिल्लीराम तिम्सिनाको प्रेरणामा नेपाली कविता लेख्न थालेका हुन् ।[2] वनारसमा पढ्दा-पढ्दै उनले वि.सं. २०१८ मा "शारदा वन्दना" शीर्षकको कविता सर्वप्रथम नेपाली भाषामा छपाए । त्यस समयमा "छात्र-प्रभा" वनारसबाट नेपाली भाषामा प्रकाशित हुँदै थियो । त्यही छात्र-प्रभामा कवि रोहिणीको शारदा-वन्दना छापिएको थियो । यस पश्चात् उनको कविता नेपाली भाषामा निखारिँदै -तिखारिँदै अघि वढिरह्यो ।

उनले कविता मात्र लेखेका छैनन्, कथा र व्यङ्ग्यात्मक निवन्धहरु पनि लेखेका छन् । कथा र निवन्ध लेखे पनि मूल रूपमा भन्नु पर्दा उनी कवि नै हुन् । अर्थात् उनको कवि व्यक्तित्वलाई निबन्धकार व्यक्तित्व र कथाकार व्यक्तित्वले उछिन्न सकेन । उनका हालसम्म प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरु यस प्रकार रहेका छन् :

---

1 स्वयम् रोहिणीविलास लुइटेलका अनुसार

2 लुइटेल, रोहणीविलास, मेरो साहित्यिक यात्रा, जुही, पूर्ववत् पृष्ठ ७६

१. भुमरी -शकोकाव्य) २०३७

२. मेरो मानस (कविता संग्रह) २०५०

३. तीन तारा हिमाली (खण्ड काव्य) २०५४

४. अपराजेय कटाक्ष (व्यङ्ग्य निवन्ध स्रंगह) २०५८

५. इटहरीबाट (कथा संग्रह) २०६२

६. श्रीलङ्का संकल्प (छायानुवाद काव्य) २०४९

७. जापान शव्दचित्र काव्य (छायानुवाद काव्य) २०५२

त्यसै गरी जुही साहित्यिक त्रैमासिक अङ्क ५९ जुहीरत्न रोहिणीविलास लुइटेल विशेषाङ्कमा उनका "आमा छोरी", खण्डकाव्य र "चूडामणिश्री" गरी दुई खण्डकाव्य छापिएका छन् ।

२.१.१. पृष्ठभूमि

विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा रहेको देश नेपाल आफैंमा विविध प्राकृतिक दृश्यहरुले मनोरम एवम् मनमोहक छँदैछ । विभिन्न बाइसे र चौबिसे राज्यहरुलाई राजा पृथ्वीनारायण शाहको नेतृत्वमा यहाँका जनताहरुले एउटै राज्यमा उन्ने साहस गरे र विदेशी इष्ट इण्डिया कम्पनीलाई समेत घरेलु हतियारको वलमा भगाए । जनताले आफ्नो ज्यानको पर्वाह समेत गरेनन् । कति जनताहरु अपाङ्ग भए । अङ्ग भङ्ग भए र जीवन भर आफ्नो लङ्गडे जीवन कष्टपूर्वक घिस्याइरहे ।

जनताको अदम्य साहस उत्साह र वीरतावाट एकीकरण भएको राज्य सञ्चालन गर्ने दरवारिया शासकहरु भित्र -भित्रै जाल झेल र षडयन्त्रमा डुवेर भित्र-भित्रै भुसको आगो भै सल्किरह्यो । कसले नायवी चलाउने, कसलाई काजी वनाउने भन्ने कुरा नै प्रमुख रुपमा आइरह्यो । अनेकौं षड्यन्त्रहरु हुँदै जाँदा दरवारभित्र विभिन्न हिंसात्मक पर्वहरु भए दरवारियाहरुको दाउपेच र षड्यन्त्रमा आफ्नो परिवार नातागोता भित्र पनि काटमार चलिरह्यो । त्यस्ता चर्चित एवं बदनाम पर्वहरु मध्ये अलौ पर्व, भण्डारखाल पर्व र कोत पर्वहरु नेपालको दरवारिया इतिहासमा कलङ्कित छन् ।[3]

जसले गर्दा दरवारियाहरुको कुत्सित स्वार्थका कारण समस्त नेपालीहरुको भविष्य रसातलमा भासियो लाखौं गरीव जनताले नेपाल एकीकरणका लागि गरेको योगदान उल्टै खेर गयो । वि.सं. १९०४ मा जंगवहादुर राणा कोतपर्व रचेर षडयन्त्र गर्दै आफू श्री ३ पदवी लिन सफल भए र आफ्नो सन्तान दरसन्तानलाई श्री ३ बनाउन सफल भए । यसले गर्दा जहानियाँ क्रूर राणाशासन

---

[3] आधुनिक लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापना भए पति नेपालको इतिहास एकपक्षीय रहेको भन्ने मतको आधारमा

१०४ वर्षसम्म नेपालले भोग्नु पऱ्यो । जनताले आधारभूत आवश्यकता र विकास निर्माणका कार्यबाट समेत बञ्चित हुनु पऱ्यो । त्यस समयमा जनताका छोराछोरीले पढ्न पाउँदैनथे र विद्यालयहरु खोल्न पाउँदैनथे ।

यसै क्रूर समयमा पं. नरपति लुइटेल र लक्षिमादेवी लुइटेलका कोखबाट रोहिणीविलास लुइटेल जन्मेका थिए । पूर्वको गौंडा धनकुटा भएकोले तेह्रथुम जिल्ला हुँदै पाँचथर र ताप्लेजुङ्गका मानिसहरु सोल्मा हुँदै ओहोर दोहोर गर्थे । निश्चय नै बाटोमा धेरै मानिसहरुसँग भेटघाट चिनजान हुन पुग्यो । आफू पनि पण्डित भएको र समाजमा विद्यमान विभेदहरूको विरुद्धमा जाने स्वभाव भएका समाज सुधारक पिता नरपति लुइटेलले यता नेपालको भन्दा धेरै खुकुलो वातावरण भएको आसाममा आफ्नो परिवारलाई लगे । रोहिणीविलास र उनका भाइ वहिनीहरुको वाल्यकाल र युवाकाल आधा स्वदेशमा र आधा जस्तो आसाम तिर वित्यो । उनको जन्म राणा शासनको उत्तरार्द्धतिर भएको थियो । तर तत्कालीन संक्रमणकालीन राजनीतिक परिवेशमा अस्थिर सरकार एक पछि अर्को आउँदै जाँदै गरे । जनताका आकाङ्क्षा र आधारभूत आवश्यकताहरु पूरा हुन सकेनन् । वि.सं. २०१५ मा भएको संसदीय निर्वाचनमा नेपाली कांग्रेसले दुई तिहाई वहुमत ल्याएर सरकार गठन गरेको थियो । तर त्यो सरकारलाई आफ्ना कार्यक्रमहरु लागू गर्न अवसर नै नदिई राजा महेन्द्रले वि.सं.२०१७ साल पुस १ गते विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको प्रधानमन्त्रीत्वमा भएको सरकारलाई अपदस्थ गरी सम्पूर्ण राजनीतिक दलका नेताहरुलाई वन्दी वनाएर आफ्नै प्रत्यक्ष शासन सुरु गरे । जनताले पाएका सीमित हक, अधिकारहरु पनि खोसिए । जनताले लेख्न, बोल्न पाउने र प्रेस स्वतन्त्रताका कुराहरु वर्जित भए । राजा, राजतन्त्र र तत्कालीन शासनव्यवस्थाको एकोहोरो स्तुति गाउनु पर्ने भयो । यस्तो नेपाली परिवेश भन्दा उता वनारसमै लेख्न बोल्न पाउने स्वतन्त्रता थियो । खुला परिवेश भएकाले भारतको वनारसमा अध्ययन गर्दै गरेका नेपाली विद्यार्थीहरुले वनारसलाई नेपाली साहित्यको थलो वनाएका थिए । वनारसमै पढ्दै गरेका युवा रोहिणीविलास पनि पहिले हिन्दी र संस्कृतमा कविता लेख्दै गरेकोमा अव विस्तारै आफ्नै मातृभाषा नेपालीतिर आकर्षित भए । उनका कविताहरु र निवन्धहरु व्यङ्ग्यतिर पनि तानिए । मातृभूमि भन्दा पर बस्नु पर्ने भएकोले उनका रचनाहरु राष्ट्रियताको स्वर उराल्न थाले । आफूले अनुभूत गरेका कुराहरुलाई साहित्यका माध्यमबाट पोखिरहे ।

२.१.२. वाल्यकाल र चूडाकर्म (व्रतवन्ध)

नेपालको सुदूर पूर्व कोसी अञ्चलको निकै विकट मानिने पहाडी जिल्ला तेह्रथुमको सोल्मा गाउँ जन्मस्थान भए पनि आसाम वसाइँसराइको क्रमले गर्दा यता र उता गर्दै पिताका साथ उनी

हिँडिरहे । उनका पिता नामुद पण्डित भएकाले छोराको शिक्षा दीक्षाबारे निकै चिन्तित भए । हिन्दू धार्मिक परम्परा अनुसार ब्राह्मण पुरुषहरुको ब्रतवन्ध अनिवार्य र प्रमुख कर्म मानिन्छ । भविष्यमा विभिन्न कार्यको अनुमतिका लागि ब्रतवन्धलाई प्रमुख र महत्वपूर्ण रूपमा लिइन्छ । यसै अनुरूप पिता पं. नरपति लुइटेलले आफ्ना जेष्ठ सुपुत्र रोहिणीविलासको पनि वैदिक विधि अनुरूप वि.सं. २००८ सालमा उनको घरैमा व्रतवन्ध गरिदिएका थिए ।

२.१.३. अक्षरारम्भ र शिक्षा दीक्षा

पिता पं. नरपति ठूला विद्वान र समाज सुधारक पनि थिए । उनकी आमा लक्षिमा देवी पनि साक्षर थिइन् । त्यसैले उनमा शैशवकाल देखि नै राम्रा संस्कारको वीजोरोपण भएको थियो ।[4] अहिले भन्ने हो भने नारीवादी र तल्लो जातिका भनिने मानिसहरुलाई उकास्ने प्रवृत्ति भएका पं. नरपतिले आफ्नो घरमा पाठशाला खोलेका थिए । आसाममा रहँदा त्यहाँका रैथाने असमियाहरु पनि शिक्षा लिन उनको घरमा आउने गर्थे ।[5] पिताजीले निजी घरमै तत्कालीन समयानुसार स्वयम् पाठशाला खोली गाउँका वालवालिकालाई निःशुल्क शिक्षा दिने क्रममा २/३ वर्षको हुँदा नहुँदा उनले कखरा चिनिसकेका थिए । घरबाट आरम्भ भएको उक्त पाठशाला पछि सार्वजनिक पाठशालामा रुपान्तरण भयो । यो विद्यालय साङ्गत्रयी संस्कृत विद्यालय (नौविल,तेजपुर) आसामको दरङ जिल्लामा पर्छ । त्यस विद्यालयमा सुरुमा उनले अमरकोश, रुद्री, चण्डी एव्म लघुकौमुदी पढ्दै गए ।[6] पिता र माताबाट आफ्नो संस्कार र संस्कृति सिकाउँदै जाँदा विहान उठ्ने वितिकै पढिने श्लोकहरु "त्वमेव माता च पिता त्वमेव " आदि श्लोकहरु मुखाग्र गर्न लगाइयो । जसले गर्दा उनमा संस्कृत वा नेपाली जुन भाषाका भए पनि श्लोक, कविता सुन्ने वित्तिकै टिपिहाल्ने वानी पर्न थाल्यो ।[7] त्यस पश्चात् उनी पानपुरको गुरुकुलमा र वटियामारीको संस्कृत टोलमा अध्ययन गर्न पुगे । उनका पिताले आसामको दरङ जिल्ला अन्तर्गत विहाली वटियामारीमा सन् १९२० मा स्थापित साङ्गवेद विद्यालयमा संस्कृतका विद्वान् तथा आसामे नेपाली समाज सुधारका अग्रणी पण्डित टीकाराम शास्त्रीले पढाउने संस्कृत विद्यालयमा लगाए । सोही ठाउँमा पढ्ने क्रममा टिकाराम शास्त्रीले पढ्न मात्रै होइन लेख्न पनि सिक्नु पर्छ भन्ने अर्ति दिएपछि उनले लेख्न सिके । बटियामारीको अध्ययन पश्चात् उनी वनारसमा पढ्न थाले । वटियामारीमा उनले प्रथमासम्मको मात्र अध्ययन गरेका थिए । वनारस विश्वविद्यालयबाट उनले उत्तर मध्यमा देखि शास्त्री आचार्यसम्मको अध्ययन गरे । वि.सं.

---

4 पूर्ववत्

5 लुइटेल, रोहिणीविलास,- जुही पूर्ववत्

6 लुइटेल रोहिणीविलास-भुमरी शोक काव्य २०३७ , प्रकाश प्रिन्टिङ प्रेश, वाराणसी, पृष्ठ २३

7 पूर्ववत्

२०४२ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपालीमा स्नातकोत्तर गरे ।[8] वि.सं. २०१८ सालमा माता लक्षिमादेवीको असामयिक निधन भयो । यसले गर्दा उनको पढाइमा केही असर पर्न गयो । तर साहित्य लेखनमा उनले झन् निरन्तरता दिए । यसरी रोहिणी विलास लुईटेलले घरमा उचित संस्कार पाएकाले क-ख चिन्दा पनि त्यति धेरै परिश्रम नगरीकन चिने र आफ्नो जातीय संस्कार पनि सिके । साथै संस्कृतमा आचार्य सम्मको अध्ययन गरे भने नेपालीमा एम.ए. (स्नातकोत्तर) सम्म अध्ययन गरे ।

२.१.४. वैवाहिक सम्वन्ध र सन्तति

वि.सं. १९९८ सालमा रोहिणीविलासको २७ वर्षको उमेरमा विवाह भयो । त्यतिवेला उनी धुलावारी (झापा)मा वसोवास गर्थे भने उनकी श्रीमती घनमाया कालीस्थानमा वसोवास गर्थिन् । शनिश्चरे हाई-स्कूलमा कक्षा ४ सम्म अध्ययन गरेकी धनमाया न्यौपाने पिता महानन्द न्यौपाने र माता हीमादेवी न्यौपानेकी एक्ली सन्तान हुन् । उनीहरु विवाह वन्धनमा वाँधिएपछि रोहिणीविलास शनिश्चरे मा.वि. मा शिक्षण गर्ने भएकोले विद्यालय नजिकै ससुराली घरमा वस्न सुरु गरे । घनमायाकी आमा एक्लै भएकोले घनमाया विहे गरेर पनि आफ्नो माइतीघरमै आमाको लालन पालन गरेर बस्न थालिन् । घनमायाका पिता महानन्दको उनी ८ महिनाकी हुँदा निधन भएको थियो । त्यसैले उनलाई पिता कस्ता थिए भन्ने कुरा थाहा नै छैन । विवाह बन्धनमा वाँधिदा उनी वि.सं. २०२५ सालमा १५ वर्षकी मात्र थिइन् ।

रोहिणीविलास लुइटेल र घनमाया लुइटेलबाट एक छोरा र दुई छोरीको जन्म भएको छ । छोराको नाम डिल्लीरमण हो । डिल्लीरमणले स्नातक सम्मको अध्ययन पूरा गरी विमा संस्थानमा काम गरिरहेका छन् । उनी सृजनासँग विवाह वन्धनमा वाँधिए र उनीहरुका दुई छोरा छन् । जेठी छोरी प्रियम्बदा र कान्छी छोरी कादम्वरी हुन् । जेठी छोरी प्रियम्बदाको झापा, चन्द्रगढी निवासी विष्णुप्रसाद नेपालसँग विवाह भएको छ भने कान्छी छोरी कादम्वरी नेपाली विषय लिई स्नाकोत्तर गरी हाल काठमाडौंमा प्राध्यापनरत छिन् । उनका छोरा तर्फ दुई जना नातिहरु समेत भएका छन् । यो परिवार सुसंस्कृत, शिक्षित भएकाले सुखपूर्वक जीवन विताई रहेको छ ।[9]

२.१.५. साहित्य सिर्जना : प्रेरणा, प्रारम्भ र परिवेश

घरको सुसंस्कृत वातावरणमा संस्कृतभाषाका विभिन्न श्लोकहरु पिताले मुखाग्र गराउँदा गराउँदै रोहिणीविलासमा जुनसुकै भाषाको श्लोक वा कविता टिप्ने वानी परीहाल्यो । उनका पिता

---

8 स्वयम् रोहिणीविलासका अनुसार

9 खुसी, खगेन्द्रा-घनमाया लुइटेलसँग एक भेट, जुही पूर्ववत् पृष्ठ ७०

पं.नरपति विहान वेलुका घरमा लय हालेर श्लोक भन्ने गर्थे । त्यसै गरी माता लक्षिमादेवी पनि सुनेका श्लोकहरु लयमा गुनगुनाउने गर्थिन् । आफ्नो अभिभावक सहितको घर मानिसको पहिलो पाठशाला हो भनिन्छ । त्यस्तै पिता र माताले भनेका /गाएका श्लोकहरु सुनेर भन्दा भन्दै त्यसरी नै गाउँदा-गाउँदै उनमा पनि वानी पर्न थाल्यो । त्यस समयमा नेपालबाट भारतको आसाम भ्रमणमा नेपालका विभिन्न साहित्यकार, विद्वानहरु जाने गर्दथे । त्यहाँ गएका अतिथिहरुलाई अग्र-नागरिकहरु मध्ये उनका पिता पं. नरपतिले नै स्वागत गर्ने गर्थे । त्यस्ता कार्यक्रमहरुमा रोहिणीविलास पिताका पछि-पछि जाने गर्थे । उनी सानो छँदा आफ्नो गाउँ घरमा, छिमेकमा पिताको अग्रसरतामा नाटक (थिएटर) हुने गर्थ्यो । त्यस्ता थिएटरहरुमा वालक रोहिणीविलासले पनि भाग लिने गर्थे । नाटकहरुमा उनी पनि जामा घाग्री लगाई केटी भएर नाच्ने गर्थे ।[10] एक पटक नेपालबाट प्रजापति हाइस्कूल (तेलियागाउँ) मा हालका राष्ट्रकवि माधव घिमिरे, जनकविकेशरी धर्मराज थापा लगायतका कवि साहित्यकारहरु गएका थिए । उनीहरुलाई पं. नरपति लुइटेल र महानन्द सापकोटाको अगुवाईमा स्वागत गरिएको थियो । त्यस्ता साहित्यक कार्यक्रमहरुमा जाँदा-जाँदै रोहिणीविलासको वालमस्तिष्कमा साहित्य प्रति गहिरो अमिट छाप परेको थियो ।

त्यसवेला रोहिणीविलासकी आमा लक्षिमादेवीले एउटा गीत श्लोक गुनगुनाउने गर्थिन् :

भुमराहरु लताका फूलमा हल्लीहल्ली
भुनुनु भुनुनु गर्दै घुम्दछन् गल्ली गल्ली

यो माधवप्रसाद घिमिरेले लेखेको घामपानी कविता संग्रह भित्रका कविताको टुक्रा हो । आमा नै वालकको पहिलो शिक्षक हुन् भनिन्छ । त्यसै अनुसार वालक रोहिणीविलास पनि आमाले गुनगुनाउने यी हरफहरु विस्तारै गुनगुनाउन थाले । फलस्वरुप गीति क्षेत्रले उनको वाल मस्तिष्कमा थाहै नपाई वास गर्न थाल्यो । उनी पहिले पहिले गीत नै लेख्न थाले । उनले केही वाल गीत र वाल कविता पनि लेखे । उनले लेखेको एउटा गीतको टुक्रा हेरौं :

भोक लाग्यो आमा ! मलाई तिल्खा लाग्यो है !
इक्कुल जाने वेला भयो पाटी-किताव खै ?

यी हरफहरु वाल सुलभ तोतेवोलीमै लेखिएका छन् । वाल वालिकाहरु निश्चल हुन्छन्, निरपराध हुन्छन् । उनीहरुको तोते वोली अत्यन्तै मीठो र आकर्षक हुन्छ ।

---

[10] जुही-पूर्ववत्

यसै क्रममा अध्ययनका लागि रोहिणीविलास गौहाटीको मुनिकुलाश्रम विद्यापीठमा गए । यो विद्यापीठ आसाम भरिकै सर्वश्रेष्ठ गुरुकुल मानिन्थ्यो । त्यहाँ उनको एक जना अग्रज सोमनाथ उपाध्ययसँग भेट भयो । उनी आशुकविले झैं सरर्र संस्कृतमा कविता लेख्थे । चार पंक्तिमा सोमनाथले रोहिणीविलासको नाममा एउटा कविता लेखेर दिए । उक्त कविताले गर्दा उनको वाल मस्तिष्कलाई कवि हुन हुटहुटी लगायो । त्यसमा पनि नेपाली भाषामा भन्दा संस्कृत भाषामा कविता लेख्न प्रेरित गऱ्यो । उक्त कविताका दुई पंक्ति हेरौं :

रोहिणीविलास इति विश्रुतोऽस्म्यहम् ।

दिक्षुरस्मि प्रथमां हि परीक्षाम् ।[11]

एकवर्षको गौहाटी पढाइपछि वनारसमा गई उनी अध्ययन गर्न थाले । वनारसमा एकसाथ तीनओटा भाषाको सहजीकररण थियो । उनले तीन ओटै भाषा संस्कृत, नेपाली र हिन्दी भाषामा लेख्ने अवसर पाए , गीति कविता लेख्न थाले । अन्य साथीहरु छन्दमा कविता लेखेर पुरस्कृत हुने गरेको थाहा पाएर उनी पनि धार फेरेर छन्दमा कविता लेख्न थाले । उनले आफ्ना हिन्दी कविताहरु हिन्दी पत्रिका “आज” मा प्रकाशित गराउन थाले । उक्त पत्रिका त्यतिवेला दैनिक रुपमा प्रकाशित हुन्थ्यो र त्यो निकै लोकप्रिय समेत थियो । हिन्दी कविहरु मैथिलीशरण गुप्त, सूर्यकान्त त्रिपाठी “निराला”, सुमित्रानन्दन पन्त, जयशङ्करप्रसाद, महादेवी बर्माका कविताहरुबाट रोहिणीविलास अत्यन्तै प्रभावित भएका थिए । ती कविहरु तत्कालीन हिन्दी साहित्यमा छायावादी कविका रुपमा प्रतिष्ठित थिए । शास्त्रीय छन्दमा कविता लेख्ने अयोध्यासिंह उपाध्याय “हरिऔध” को “वसन्तवर्णन” शीर्षकको कविताले उनलाई छन्दमा लेख्ने प्रेरणा दियो । उनको वसन्तवर्णन कविताका दुई हरफ हेरौं :

विमुग्धकारी मधुमास मञ्जु था

वसुन्धरा थी कमनीयतामयी ।

वास्तवमै लुइटेलले शुरुमा नेपाली पढाउने भन्दा हिन्दी पढाउने गुरुहरु नजिक भेट्टाएका थिए । तिनीहरुको अध्यापनमा उनी लट्ठिएका थिए । त्यसैले उनले हिन्दी भाषामा नै कविता रचना गर्न थाले । उनको आज दैनिकमा प्रकाशित शिखरिणी छन्दको एउटा कविता यस्तो थियो :

यहाँ आया कोई कुछ मधुर वोली फिर गया

अहो कोई दिव्या मधु-रसकला से धिरगया

---

[11] जुही-पूर्ववत्

तथा कोई भूको हँसहँस चढा दे शिर गया

उसीको देता हुँ यह अमृतवाला शिखरिणी ।

हिन्दीका राष्ट्रकवि मैथिलीशरण गुप्तका पङ्क्तिहरुले उनलाई भित्रसम्म छोएका थिए । पढेपछि उनी एक समय तीन दिन तीन रातसम्म रोएका थिए रे । गुप्तकै एक कविता (जो नारी प्रति लेखिएको थियो) पढेपछि उनी एक समय तीन दिन तीन रातसम्म रोएका थिए ।[12]

नारी प्रति श्रद्धा गर्ने कवि लुइटेल यसै कविता पढेपछि नारी प्रति अति श्रद्धा गर्न थालेका थिए । हुन त उनले त्यो कविता पढ्दा उनकी आमाको भर्खरै देहान्त भएको थियो । उनको जीवनमा नै त्यसरी प्रभाव पार्ने कविताका दुई हरफ यस प्रकार छन् :

अवला जीवन हाय ! तुम्हारी यही कहानी

आँचल मे है दुध और आँखो मे पानी ।

त्यस पश्चात् नेपाली भाषाका धुरन्धर विद्वान् डा. डिल्लीराम तिम्सिना नेपाली विषयका प्राध्यापकका रूपमा काशी हिन्दू विश्वविद्यालयमा गए । लुइटेलका लागि औपचारिक प्राध्यापक नभए पनि वसाइको सान्निध्यताले गर्दा उनी लगायत नेपाली विद्यार्थीलाई समय निकालेर निःशुल्क पढाउने गर्थे । यसै क्रममा नेपाली छात्र संघ वाराणसीको मुखपत्र “छात्रप्रभा” प्रकाशित भइरहेको थियो । डिल्लीराम तिम्सिनाको सान्निध्यले रोहिणीविलासलाई केही न केही रुपमा नेपाली भाषामा कविता लेख्न प्रेरित गऱ्यो । त्यसै वेला उनले छात्रप्रभामा वि.सं. २०१८ सालमा “शारदा वन्दना” शीर्षकमा एउटा कविता छपाए । यो नै उनको पत्रिकामा प्रकाशित पहिलो नेपाली कविता थियो । मन्दाक्रान्ता छन्दमा लेखिएको उक्त कविताका चार पंक्ति हेरौं :

पाऊ कोमल सरसिजसरी दिव्य शोभा भएकी

सेतो वास : र शरिर पनी चन्द्र भ्कैं शोभिएकी

माला वीणा कर-कमलमा सर्वदा वेदसार

गर्छू माताकन जगतकी वन्दना वार वार । [13]

यसरी नेपाली भाषामा छन्दका निकै राम्रा कविता लेख्न थाल्दा पनि उनी भित्र रहेको हिन्दी मोह भंग हुन सकिरहेको थिएन । स्वयं रोहिणीविलासले नै यो कुरा स्वीकारेका छन् । अव समयले उनलाई वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयमा स्नातक तह(शास्त्री) पढ्न पुऱ्यायो ।

---

[12] पूर्ववत्

[13] पूर्ववत्

त्यही विश्वविद्यालयको छात्रावासमा उनको इनरुवाका शरदचन्द्र कोइराला र खाँदवारीका हेमराज पौडेलसंग भेट भयो । उनीहरुसँग घनिष्ठता वढ्दै जाँदा एकदिन उनीहरुले कुरै कुरामा भने- “हिन्दीका भावसागरमा तपाई हराउनु हुन्छ, भाषा हो, नेपालीकै स्वच्छ आकाशमा पंक्षी जस्तै स्वच्छन्द विचरण गर्नुहोस्, तपाई सर्वत्र छाउनु हुन्छ र अमर हुनुहुन्छ ।”[14] यही भनाइ पछि मात्र उनको साहित्यिक लेखन यात्रा दिनरात नेपाली भाषामा मात्रै अघि वढिरहन थाल्यो ।

यसै क्रममा साहित्य एकेडेमी नेपालको शाखा नेपाली साहित्य सम्पर्क समिति वाराणसीमा लक्ष्मी शंकरलाल श्रेष्ठको संयोजकत्वमा गठन भयो । उक्त समितिले पाक्षिक रुपमा साहित्यिक भेलाको आयोजना गर्थ्यो । क्रमैसँग पालै पालो गरी कविता, निवन्ध, कथा, लोककथा, लोकगीत आदिका गोष्ठी हुने गर्थे । त्यस संस्थाले सँगालो नामक मासिक पत्रिका प्रकाशन गर्थ्यो । त्यसबेला लुइटेल केही गीत र अझ वढी गद्य लेखनतर्फ लागे । सोही सालमा प्रकाशित एउटा गीत यस प्रकार छ :

ए कान्छी ! विधवा !! कहाँ छ तिम्रो घर ?

समाज, देशलाई प्रश्न यो एउटा गर ।

नारी संवेदनाको यो एउटा अकाट्य उदाहरण हो । एउटी वाल विधवालाई समाजले तिरस्कार गर्छ र घर न घाटको बनाउँछ । त्यही बाल विधवालाई संवोधन गरी लुइटेलले विधवालाई प्रश्न गर्न उक्साएका छन् । यसको परिवेश र प्रेरणा उनले पिता पं. नरपतिबाट नै पाएका थिए । वि.सं. २००७/२००८ साल तिर पं नरपतिले तेलीगाउँ प्राइमरी स्कूलमा नेपालीहरुको विशाल रूपमा भेला गराएका थिए । त्यही भेलामा उनले वाल विधवाहरुको पुनर्विवाह गराउनु पर्ने प्रस्ताव राखेका थिए । त्यसको अमिट छाप वालक रोहिणीविलासमा पनि परेको थियो र त्यसै अनुरुप त्यस्ता जागरुक गीत उनले सिर्जना गरेका थिए ।

अघि वढ्दै जाँदा नेपाली साहित्य सम्पर्क समितिका गोष्ठीहरुको प्रेरणारुवरुप उनले कथा र निवन्धहरु समेत लेख्न थाले । त्यतिवेला उनी त्यस समितिका सदस्य पनि थिए । त्यो गोष्ठीमा सहभागी हुनेहरुमा टीकाराम अर्याल, तेजराज खतिवडा(तेराख), जय पाण्डे आदि थिए । वि.सं. २०२१ सालमा सोही सँगालोमा उनको प्रथम कथा “अलच्छिना गग्रेटो” प्रकाशित भयो । त्यसै गरी वि.सं. २०२२ सालमा सोही पत्रिका संगालो ४ मा समाज, साहित्य र साहित्यकार भन्ने निवन्ध छापियो । त्यस पश्चात् उनी कविका रूपमा मात्र होइन कथाकार, निवन्धकारको रूपमा पनि स्थापित भए । उनले अल्पमात्रामा गीत लेखे भने प्रवन्ध, हास्यव्यङ्ग्य, समीक्षा, संस्मरण, नियात्रा

[14] पूर्ववत्

पनि लेखेका छन् । उनको समीक्षात्मक लेखतर्फ हेर्दा "पञ्चक प्रपञ्चमा रुमलिन" शीर्षकको लेखमा लक्ष्मीप्रसाद आचार्यद्वारा लिखित वेदको उज्यालो कस्तो छ ? भन्ने लेखको समीक्षा रहेको छ ।

२.२. विविध विधाका सर्जकका रूपमा

२.२.१. कथाकारका रूपमा रोहिणीविलास लुइटेल

कविको रुपमा दरिन पुगेका युवा रोहिणीविलास लुइटेल गद्य धारा अर्न्तगतका कथा विधातिर पनि आकर्षित भए । वि.सं. २०२१ मा वनारसमा अध्ययन गर्ने क्रममै उनको पहिलो कथा "अलच्छिना गग्रेटो" सँगालो पाक्षिकमा प्रकाशित भयो । यही कथाबाट उनको कथा प्रकाशनको सुरुवात् भयो । यसै बेलादेखि उनी कथाकारको रूपमा समेत दरिन पुगे ।

आधुनिक नेपाली कथा र रोहिणीविलास लुइटेलको इतिहास हेर्दा ऋद्धिवहादुर मल्लको शारदा सम्म पुग्नुपर्छ । यसै पत्रिकाले नेपाली साहित्यको कथा विधालाई आधुनिकीकरण गऱ्यो । नेपाली साहित्यको पहिलो आधुनिक कथा गुरुप्रसाद मैनाली (वि.सं. १९५७-वि.सं.२०२८) को नासो कथा हो । मैनाली आधुनिक नेपाली कथा फाँटका आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवादी कथाकार हुन् । उनले थोरै कथा लेखे पनि नेपाली कथा साहित्यको युग नै परिवर्तन गरी दिए र अनुवादित नेपाली कथालाई मौलिक यथार्थमूलक कथामा हिँडाउँने पाइला चलाए । उनको नासो कथा वि.सं. १९९२ सालमा शारदामा छापिएको थियो । उनको नासो नामक कथा संग्रहमा जम्मा एघार वटा कथाहरू रहेका छन् । उनका सवै कथाहरु यिनै हुन् । उनले गाउँले सामाजिक जीवनका मार्मिक कथालाई यथार्थ रुपमा आफ्ना कथामा चित्रण गरेका छन् । यसैगरी शारदामा नै प्रकाशित पुष्कर शमशेरको परिवन्द कथा आधुनिक नेपाली कथामा अर्को पाइला थियो । यसै गरी मनो विश्लेषणात्मक धारामा कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला "चन्द्रवदन" कथा लिएर देखा पर्छन् । नेपाली आधुनिक कथा साहित्यले शिशुबाट बामे सर्दै जाँदा वि.सं. १९९५ मा अर्को महत्वपूर्ण फड्को माऱ्यो । सूर्यविक्रम ज्ञवालीको सम्पादनमा दार्जिलिङ्गबाट कथाकुसुम प्रकाशित भयो । यस कथा संग्रहमा त्यतिवेलाका चर्चित प्रमुख कथाकारहरू गुरुप्रसाद मैनाली पुष्कर शम्शेर, वालकृष्ण सम र विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथाहरू संग्रहित छन् । यस संग्रहमा समावेश गरिएका चार जना कथाकारहरूले चार किसिमका प्रवृत्तिहरुको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । मैनालीका कथा सामाजिक यथार्थवादी छन् भने पुष्कर शम्शेरका कथा तार्किक देखिएका छन् । त्यसै गरी वालकृष्ण सम वौद्धिक र दार्शनिक कथाकार रहेका देखिन्छन् । विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला मनोवैज्ञानिक कथाकार हुन् । यसपछिका उत्तरवर्ती कथाकारहरुले विशेष गरी मैनालीको समाजिक यथार्थवादी धारा र कोइरालाको मनोवैज्ञानिक धारालाई पछ्याएर कथा लेखेको पाइन्छ ।

यसरी आधुनिक नेपाली कथाको विकास क्रमलाई हेर्दा शारदा पत्रिकाको प्रकाशनसँगै सुरु भएको पाइन्छ । वि.सं. १९९२ मा गुरुप्रसाद मैनालीको नासो कथा प्रकाशन भएपछि विभिन्न धारामा रहेर नेपाली कथाकारहरूले कथा लेख्दै अगाडि वढे । विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, वालकृष्ण सम, गोविन्द गोठाले, डी.पी. अधिकारी, रमेश विकल, तारानाथ शर्मा, पारिजात, मोहनराज शर्मा, सनत रेग्मी, ऋषिराज वराल, भाउपन्थी लगायतका कथाकारहरूले कथा आ-आफ्नै रूचि अनुसार लेखे ।

२.२.२. रोहिणीविलास लुइटेलका कथा

कथालाई पश्चिमी विद्वान एड्गर एलेन पोले यसरी चिनाएका छन् : "कथा भनेको एउटा यस्तो कथात्मक कृति हो जुन छोटो हुनाले एक वसाइमै पढेर सिध्याउन सकिन्छ र यसरी प्रभाव जमाउन वाधा गर्ने सवै कुराहरु रहन दिइँदैन । यो आफैँमा पूर्ण हुन्छ ।"[15]

त्यस्तै महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको भनाइ चाहिँ कथावारे यस्तो छ -"छोटो किस्सा एउटा सानो आँखीझ्याल हो जहाँबाट एउटा सानो संसार चियाइन्छ । ...." यसरी हेर्दा कथा एक सशक्त आख्यानात्मक गद्यरुप हो । यो निश्चित प्रकारको संक्षिप्त संरचनामा आवद्ध भएर पनि आफैंमा पूर्ण हुन्छ । यसको आफ्नै स्थापित मूल्य मान्यता रहेको हुन्छ । यसको प्रभावान्विति नै प्रमुख रुपमा रहेको हुन्छ अर्थात् यसले निश्चित प्रभाव छोडेको हुन्छ ।

कथाकारको रुपमा रोहिणीविलास लुइटेल वि.सं. २०२१ देखि उदाएका प्रतिभा हुन् । त्यसअघि उनका कविताहरू मात्रै प्रकाशित हुँदै आएकामा वि.सं २०२१ सालमा सँगालोमा "अलच्छिना गग्रेटो" प्रकाशित भयो । त्यही कथाबाट उनको कथायात्राको श्रीगणेश भएको हो । त्यसपछि वनारसको सँगालोमा र स्वदेशकै विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा उनका फुटकर कथाहरू प्रकाशित हुँदै गए । स्वदेशमा प्रकाशित हुने पत्रिकाहरूमा कथाकार रोहिणीविलास लुइटेलका कथाहरू विभिन्न समयमा प्रकाशित भए ।

विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा विभिन्न फुटकर कथाहरू प्रकाशित भई रहे पनि उनको पहिलो कथा अलच्छिना गग्रेटो प्रकाशित भएको ४१ वर्ष पछि संग्रहको रूपमा इटहरीबाट(२०६२) कथा संग्रह प्रकाशित भयो । यस संग्रहमा पहिले पत्रिकाहरूमा फुटकर रूपमा प्रकाशित भएका आठ ओटा कथा र सात ओटा कुनै पनि पत्रिकामा प्रकाशित नभएका कथाहरू गरी जम्मा पन्ध्र ओटा कथाहरू संग्रहित छन् । यस संग्रहमा भएका कथाहरूलाई पहिलो विसौनी र दोस्रो विसौनी गरी दुई विसौनीमा बाँडिएको छ । पहिलो विसौनीमा सात ओटा कथाहरू राखिएका छन् । पहिलो विसौनीमा

[15] श्रेष्ठ, प्रा.दयाराम, सम्पा. नेपाली कथा, भाग ४

वि.सं. २०३७ सालमा लेखिएका गुम्सो देखि वि.सं. २०५४ मा लेखिएका लच्छिनले वास गरेपछि र इटहरीबाट संग्रहमा पहिलो पानामा नै इटहरीबाट नामको कथा राखिएका छन् । त्यसै गरी दोस्रो विसौनीमा उनका पहिलो कथा "अलच्छिना गग्रेटो" (वि.सं.२०२१) देखि फूलमाया (२०५६) सम्म लेखिएका कथाहरू राखिएका छन् । यस संग्रह भित्रका कथा शीर्षकहरू यस प्रकार छन् :

पहिलो विसौनी :

१. इटहरीवाट : सौजन्य : जुही, अङ्क ४३,२०५४/३/६

२. हेरिस् त मुग्लान ? लेखन २०५४

३. गुम्सो - लेखन २०३७/८/१६

४. इत्रिदा -लेखन २०५४

५. ऊ अव वोल्दिन - लेखन : २०४९

६. दुई मानाको भात : २०४४/१०/६

७. लच्छिनले वास गरेपछि-सौजन्य : अभिलेख, २०५४

दोस्रो विसौनी

८. अलच्छिना गग्रेटो -सौजन्य : दोस्रो संगालो(२०२१ वाराणी)

९. वाचा-सौजन्य, दोस्रो संगालो (वाराणसी २०२३)

१०. उपहार-लेखन : २०२२ प्रकाशन मिर्मिरे, पूर्णाङ्क १५८ वर्ष २७ अंक ७

११. कोसी किनारकी वनदेवी- सौजन्य : सासंक, वर्ष १, अंक ३, २०५०

१२. गौरी -लेखन : २०२६/९/१६

१३. दुलही

१४. मर्यादित जीवन, सौजन्य : सेवा (२०३५, रेडक्रस, भद्रपूर)

१५. फूलमाया-सौजन्य : नयाँ कामना, २०५६/१/२९ [16]

२.२.३. प्रवृत्ति एवं शैली : रोहिणीविलासका कथामा

यसरी दुई विसौनीमा विसाइएको यस कथा संग्रह भित्र पहिलो विसौनीमा भएका कथाहरू नौलो पाराका छन् भने दोस्रो विसौनीमा विसाइएका कथाहरू परम्परागत पाराका छन् । मीठा उखान-टुक्काहरू प्रयोग गर्ने र गाउँ घरमा वोलिने सरल-सहज शव्द र वाक्यहरूको गठनले गर्दा यस संग्रहभित्र समाविष्ट कथाहरू वोधगम्य छन् । पहिलो विसौनीमा भएका कथाहरूमा प्रत्येक

[16] लुइटेल, रोहिणीविलास, इटहरीबाट २०६२

पात्रको छुट्टै उप शीर्षकमा पालैपालो प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैले यी कथाहरूमा पात्रहरू वीच संवाद हुँदै नभएको अवस्था छ । पात्रको मनोवाद नै प्रमुख प्रस्तुतिमा रहेको छ । यो पात्रहरूको मनोवादात्मक प्रस्तुतिको प्रयोग उनका कथामा नौलो प्रयोग भएको छ । दोस्रो बिसौनीका कथाहरूमा भने परम्परागत शैली नै अपनाइएको छ। पात्रका बीचमा संवाद पनि भएको पाइन्छ।

इटहरीबाट कथा संग्रहभित्र पहिलो कथा सोही शीर्षकको कथा समेटिएको छ । यसमा म, सुन्दरी र पति तीन पात्रको प्रमुख रुपमा उपस्थिति रहेको छ । प्रौढावस्थाको म पात्र आफ्नो पतिकासाथ रहेकी सुन्दरीको चञ्चलतासँग इटहरीवाट पूर्वतिर विर्तामोडसम्म बसयात्राको क्रममा मोहित हुन्छ, आकर्षित हुन्छ । उक्त युवतीको चञ्चल गतिविधि गहिरोसँग नियालिरहेको यात्री र युवतीको आँखा वरावर जुधिरहेका छन् । प्रौढलाई घृणा गर्दा गर्दै पनि अन्त्यमा युवती प्रौढ व्यक्तिको हल्का स्पर्श भएको छ । त्यसैको परिणामस्वरुप बसबाट प्रौढ व्यक्ति ओर्लिएपछि त्यो युवतीको मनमा केही हराए झैं खल्लो लाग्छ ।

प्रथम पुरुषीय दृष्टिविन्दुमा लेखिएको यो कथामा तीनजना बसयात्रीको मनोवादमा केन्द्रित रहेर उनीहरूको त्रिकोणात्मक यौनमनोविज्ञानको विश्लेषण गरिएको छ । यस संग्रहभित्रको दोस्रो कथा हेरिस् त मुग्लान् ? मा रुपौति मनवहादुर, हर्कवहादुर र वाटुली प्रमुख पात्रको रूपमा आएका छन् भने चक्रवहादुर राई, रेलमा भेटिएको नौलो मान्छे , चक्रवहादुरकी आमा पार्वती सहायक पात्रको रूपमा आएका छन् । धेरै जसो मनोवाद भएको यस कथामा कुनै कुनै ठाउँमा पात्रका वीचमा सम्वाद भएको छ । यस कथामा रुपौती र मनवहादुरको गृहस्थी जीवन, हर्कवहादुरको सैनिक जीवन, बाटुलीले मुग्लानमा भोग्नुपरेको दुःखका कारणहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपालको पूर्वी पहाडी गाउँ सोल्मा (तेह्रथुम जिल्ला) बाट सुरु भएको यस कथाको परिवेश मुग्लानसम्म पुगेर त्यहींबाट सकिएको छ । अल्छे तिघ्रो स्वादे जीब्रो, मर्दको छोरो कि गरी छाड्छ कि मरी छाड्छ जस्तो उखान र टुक्काको प्रयोगले कथा स्वादिलो वनेको छ । विहे गरेको केही समयमै भागेर हिडेको चार वर्ष पछि आफ्नो श्रीमान हर्कवहादुर लाहुरे भएर फर्किएपछि पहिले बिछोडिंदाको अवस्थाबाट पार पाउन वाटुली श्रीमान्सँगै मुग्लान तिर जान्छे । रेलमा भेटिएको नौलो मान्छेको जालमा परी ऊ हर्कवहादुरसँग छुट्छे । त्यो नौलो मान्छेबाट वलात्कृत हुन आँटेपछि गुहार माग्दा चक्रवहादुर राईसँग आएको टोलीले उसलाई जोगाई चक्रवहादुरकै घरमा जान्छे । उचित माया पाएर ऊ वस्छे र अन्त्यमा रेलमा भीख माग्ने क्रममा संयोगवश हर्कबहादुरसंग भेट हुन्छ । हर्कवहादुरले नकार्दा नकार्दै पनि उसको लिँडेढिपी टार्न नसकेर रेलमा चढाएपछि हेरिस् त मुग्लान ? भन्ने व्यङ्ग्यात्मक प्रश्नसँगै कथा सकिन्छ ।

सोझा-सीधा ग्रामीण युवतीहरू कसरी पराईको लहै-लहैमा परेर फस्छन् र दुःख पाउँछन् भन्ने यथार्थलाई कथाकारले प्रस्तुत गरेका छन् । नागाहरुले घर वस्तीहरुमा आगो लगाउँदा पनि आफ्नो घर छोड्दिनँ भन्ने पार्वती आमा भागदौडमा रुखले किचिएर मर्छे । यस कथामा निम्न वर्गीय नेपाली जनजीवनले जीविकाको लागि गरेको संघर्ष यथार्थ रूपमा देखाइएको छ । मनोवादात्मक र संवादात्मक शैलीमा लेखिएको यो कथा हुँदा खाने नेपालीहरूको पीरव्यथासँग जोडिएको छ ।

"गुम्सो" कथा निम्न मध्यम वर्गीय परिवारिक परिवेशमा लेखिएको कथा हो । यस कथाका पात्रहरु श्रीमान् सुरेश, जेठी श्रीमती राधा र कान्छी श्रीमती शारदाका मानसिक उथलपुथल र संघर्षलाई सरल र सहज भाषा-शैलीमा व्यक्त गरिएको छ । वहिदारबाट मुखियामा बढुवा भएको सुरेशलाई र छोरा छोरीलाई समेत छोडेर राधा मावल गई श्रीमानलाई त्याग्छे । त्यस पछि शारदालाई कान्छी श्रीमतीको रूपमा भित्र्याएको सुरेशको घरमा पुनः राधा भित्रिन्छे र जेठी पत्नीको अधिकार खोज्छे । नेपाली समाजमा अलि अपाच्य लाग्ने त्यागिएकी श्रीमती पुनः फर्केर आउने कुरा अनौठो नै छ । यही राधाको पुनरागमन पश्चात् ती तीनै जनाको मानसिकता रुग्ण बन्दै गएको छ । दुई स्वास्नीको पोई कुना पसी रोई भन्ने उखानलाई यस कथाले मार्मिक पाराले प्रस्तुत गरेका छ । दुई श्रीमती भएका लोग्नेले सरल, सहज भाषा शैलीमा यो कथा प्रस्तुत गरिएको छ । विभिन्न नेपाली उखानहरूको उचित प्रयोगले कथा मीठो वनेको छ । "इत्रिँदा" भन्ने कथामा मुखियादेखि वढुवा हुँदै अधिकृतसम्म पुगेको गुणराज, उनकी पत्नी शारदा, प्रेमिका रविना तथा गुणराजकी सेविका सेतीका मानसिक उथलपुथल, घात-प्रतिघात विम्वित भएको छ । स्नातक तह सम्म अध्ययन गरेकी पतिव्रता, असल गृहिणी श्रीमती र दुई छोरा छोरी भए पनि आफ्नै कार्यालयकी कनिष्ठ कर्मचारी टाइपिष्टसँग इत्रिँदा इत्रिँदै प्रेममा फस्छ । टाइपिष्ट रविनालाई घरमा भित्र्याएकै दिन उसकी पत्नी शारदा घर छोडेर हिँड्छे । शारदाले देवघाट जाने भनेर सेतीलाई भने पनि चिठीमा त्यता नजाने भनेर लेखेकी हुन्छे । एउटा अधिकृत स्तरको कर्मचारी आफ्नो इज्जत समेत माटोमा मिलाउँदै क्षणिक वासनामा लिप्त भई आफ्नी सुशील कुशल पतिव्रता पत्नी र कल्कलाउँदा कलिला छोराछोरीलाई समेत रुवाएको हुँदा गुणराज प्रति गरेको भविष्यवाणी उसको जीवनमा घट्छ । गुणराज विरामी भएर स्वास्थ्य जाँच गराउँदा एड्सको सिकार भई सकेको पत्ता लाग्छ । त्यो थाहा पाउनासाथ वैँसालु टाइपिष्ट रविना जो अधिकृतको मान र आर्थिक प्रलोभनमा मोहित भएर आएकी थिई उ, दराजबाट पैसा समेत टिपेर भागी । त्यो दर्दनाक अवस्थामा गुणराजकी पत्नी शारदा घर फर्केर घर सम्हाल्ने चिठी पठाउँछे ।

यस कथामा आजको समयमा अलिकति मेल नखाने कुरा भगवानलाई सम्भिmए जस्तै आपत पनि टर्न सक्छ भन्ने भनाइलाई चरितार्थ गर्न खोजिएको छ, तर पनि सरल, सुवोध्य भाषा शैलीले र विभिन्न उखान टुक्काको प्रयोगले कथा सरस भएको छ ।

“ऊ अव बोल्दिन” कथामा पनि तीन जना प्रमुख पात्रको रूपमा आएका छन् : आमा तुलसा, प्रलम्व नामको छोरा र छिमेककी प्रलम्वकी वाल साथी काली । सानैमा बाबु मरेपनि आमाले उसलाई दुःख जिलो गरेर खुवाउँदै थिई । आमा विरामी भए पछि आफ्नो भए भरको पैसा पन्ध्र रुपियाँ दिएर ओखती किन्न पठाउँदा प्रलम्ब भागेर जान्छ र सात वर्ष पछि शास्त्री पास गरेर घर फर्किन्छ । ऊ घर आएपछि फेरी आमा तुलसा विरामी हुन्छे र औषधी गर्दा गर्दै मर्छे । उसकी वालसखा काली लुइरेसँग विहे गरेर मुग्लान जान्छे तर जस्ताको तस्तै भएपछि फेरी आफ्नै देश फर्किन्छे । प्रलम्वको शरणमा सपरिवार परेपछि कालीको परिवारलाई सकेको सहयोग गर्छ । उनीहरूको प्रेम फेरि व्युँतिन्छ । गाउँलेले कुरा काट्छन् । शरीर मरे पनि आत्मा मर्दैन भन्ने गीताको भनाइलाई आत्मसात गरिरहन्छ । उसले वासनात्मक प्रेम होइन भावनात्मक प्रेम कालीसँग गरिरहन्छ । बेग्लावेग्लै उपशीर्षकमा लेखिएको यो कथा तुलसा र काली उपशीर्षकमा वोधगम्य छ भने प्रलम्वको पाठ चाहिँ निकै दुर्वोध्य प्रतीत हुन्छ । संस्कृतका श्लोक जस्ताको तस्तै राखिएकोले यो सर्वसाधारण पाठकका लागि क्लिष्ट बनेको छ ।

हाम्रो परम्परागत नेपाली समाजमा छोरा र छोरी प्रति हुने सामाजिक भेदभावलाई केलाउन “दुई मानाको भात” कथा पर्याप्त नै छ । सामाजका निम्न वर्गीय पात्रहरुलाई टपक्क टिपेर गाउँ घरकै बोलीचालीका शव्द, वाक्यहरुमा नेपाली समाजमा प्रचलित उखान टुक्काको प्रयोग सहित सरल, सुवोध्य हुने गरी कथा लेख्ने कथाकार रोहिणीविलासको यो कथा छोरीलाई पनि छोरा सरह व्यवहार गर्नु पर्छ । छोरा र छोरी समान हुन् भन्ने कुरा देखाउन वा सन्देश दिन सक्षम भएका छन् । यो शोभा, शीला, तारानाथ गरी तीन जना प्रमुख पात्र भएको कथा हो । माथिल्लो कक्षामा पुग्दै गए पछि पढाइमा दुर्वल बन्दै गएकी शोभा एस.एल.सी. उत्तीर्ण हुन सक्दिन । आफ्नो विहे गर्ने वेला भएकी छोरीको पढाइको पीडाले मर्मात हुन्छ भन्ने कुराको उदाहरण तारानाथ हो । नक्कली प्रमाणपत्र देखाएर विहे गरेका छोरीका बाबुको अवस्था कस्तो हुन्छ भन्ने उदाहारण सहित शोभाका मामाले आफ्नी भाञ्जीलाई पढ्नमा प्रेरित गरेपछि शोभा पढाइमा तल्लीन हुन थाल्छे र तारानाथलाई सन्तोषले दुई मानाको भात रुच्न थालेको अनुभूति हुन्छ ।

नेपालको निम्न मध्यम वर्गीय परिवेशमा लेखिएको कथा सुवोध्य छ । छोरीलाई पढ्न प्रेरित गर्नु पर्छ भन्ने सन्देश दिन पनि सक्षम छ । म, उज्जवल र उर्वशी प्रमुख पात्र रहेको “लच्छिनले

वास गरेपछि" कथामा मानिसले गर्न नहुने नाजायज काम गरेर भ्रष्टाचार-दुराचार गरी अकुत धन-सम्पत्ति कमाएर त्यही धनका वलमा पखालेर पवित्र हुन खोज्ने प्रवृतिको उजागर गरेका छन् । लच्छिनले वास गरेपछि भन्ने शीर्षक व्यङ्ग्यात्मक रूपमा देखिन्छ । विहे गर्ने वित्तिकै आफ्नो पति विदेश जाँदा यौन कार्यवाट वञ्चित नायिका उर्वशी विभिन्न दुष्कर्ममा लिप्त भएर पनि समाजमा स्वच्छ देखिने उज्जवल प्रति नजिकिएकी देखिन्छे । आफ्नो गरीवीको कारण वाध्य भई विदेशिन पुगेको पतिलाई विर्सिएर त्यस्ता युवकसँग नाजायज फाइदा लिन खोज्नु यौन विकृतिको चरम रूप नै भन्नु पर्छ । त्यस्तै म पात्र सीधा, सोझो जनताको प्रतीक हो । ऊ उज्जवलले पूजामा डाकेको हुनाले जान्छ र प्रसाद खाइरहेको अवस्थामा उज्जवलको नकारात्मक प्रवृत्तिहरुको जानकारी प्राप्त गर्छ । विभिन्न खराव क्रियाकलाप गरेर भए पनि पैसा कमाउने र त्यही पैसाले खराव कामको ढाकछोप गर्न पूजा आजा लाउने व्रतवस्ने र राम्रा युवतीहरुलाई वसमा पार्न खोज्ने उज्जवलको प्रवृति थाहा पाए पछि म पात्र त्यसका विपक्षमा रहन्छ ।

सर्वसाधारणले बुझ्ने भाषा, पात्रहरू मनोवादात्मक प्रस्तुति यौन मनोविश्लेषणात्मक प्रवृत्तिको नजिक लाग्ने यथार्थवादी प्रवृत्ति यस कथामा देखिन्छ ।

कथाकार लुइटेलले वनारसमा अध्ययन गर्दा नै प्रकाशित गरेको अलच्छिना गग्रेटो शीर्षकको कथालाई यस संग्रहको दोस्रो विसौनीको पहिलो कथामा राखेका छन् । तत्कालीन नेपाली समाजिक परिवेशमा लेखिएको यस कथामा सासुको बुहारीमाथि हुने अत्याचार वुझ्न सकिन्छ । महिलाका शत्रु महिला नै हुने यथार्थलाई यस कथामा बुझ्न सकिन्छ । पहिले सासुले आफूलाई गरेको अत्याचारको साटो फेर्न प्राय यस्तो व्यवहार महिलाहरूले देखाउने गर्छन् । यस कथामा कथाकारले जड गग्रेटोको विवशता र अवला नारी भनेर तत्कालीन बुहारीहरूको एउटै अवस्था र दुर्दशा हुने कुरा देखाएका छन् । विधवालाई विभिन्न दुःशव्दहरू वोलेर अन्धविश्वास भित्र जकडिएर लाञ्छना लगाउँथे । आमा बाबु, छोरा माधव र वुहारी गोमा यस कथामा आएका छन् ।

आफूलाई वैज्ञानिक भौतिकवादको पक्षपाती मान्ने शशि र पहिले सानो परिवार वनाई जीवन जिउने सहमति/समझदारी गरी विहे गरेपछि आत्म-संयमलाई परिवार नियोजनको साधन मान्ने मनू एक छोरी शीला भई सकेपछि परिवार नियोजन स्थायी रुपमा गरेर सुखी परिवार वनाउन लागि परेको शशिले डाक्टर वोलाएर पत्नी मनूलाई दवाव दिँदा पनि ऊ मान्दिन तर उसको धम्की पछि थाहा नदिई डा. रत्नावली चटर्जीकामा गई वन्ध्याकरण गर्छे । जव छोरा किरणको मृत्यु हुन्छ अनि मात्र उसले थाहा पाउँछ । मनले अर्की ल्याउने सल्लाह दिन्छे, पिण्डको लागि । तर शशिले अस्वीकार गर्छ र छोरीले नै सवै काम गर्छे भन्छ ।

यो कथामा पुरुषको हठ अगाडि वा आदेशका अगाडि नारीले झुकेर आत्मसमर्पण गर्नु पर्ने नियति देखाइएको छ । शशि के गर्ने हो झट्ट गरिहाल, नत्र...... कुरा वुझ्यौ ?[17] भन्ने धम्की सहन नसकी नियोजन गर्छे । तत्कालीन परिवेशमा अर्थात् वि.सं. २०२३ सालमा नै लेखिएको यो कथा प्रगतिशील छ ।

वि.सं. २०२२ सालमा अन्तर्राष्ट्रिय विषयवस्तु र युद्धको परिवेशमा उपहार कथा लेखेका छन् । अमेरिकाका राष्ट्रपति जोन्सन भएका बेला भियतनामभित्र अमेरिकी सेना पसेर निर्दोष सर्वसाधारण मान्छेहरूको घर-झुप्राहरुमा क्षति पुऱ्याउँदै कलिला वाल वालिकाहरुलाई समेत माऱ्यो । यस कथामा न्यूयेन, उसकी श्रीमती लेथे, जेठो छोरो कुएन र डेढ वर्षको सानो छोरो सुएन गरी चार जना पात्र छन् । जसमा सुएनको अमेरिकी सेनाले हत्या गरेको छ । उता धर्मभीरुहरू वाहिर के हुँदैछ भन्ने कुरा नबुझी गुम्वामा वुद्ध पुकार्दैछन् । त्यही वेलामा न्यूयेन आफ्नो वालक छोराको छरिएका चोक्टाहरु मौका पारी वौद्ध भिक्षुहरुले शान्तिको कामना गर्दै गरेको ठाउँमा गयो र व्यङ्ग्य वाण बोल्दै मासुका टुक्राको उपहार छरिदियो ।

यस कथामा व्यङ्ग्य गरिएको छ । अमेरिकी सेनाहरुसँग युद्ध नै गरेर जित्नु पर्नेमा वुद्धसँग प्रार्थना गरिएकोले उक्त कार्य स्वयंमा नमिल्दो छ । छोटा-छोटा वाक्य, सरल भाषा, शैलीको यो कथा युद्ध ग्रस्त परिवेशमा लेखिएकाले मार्मिक छ । रहस्यमय काल्पनिक महिलाको चित्रण गरेर "कोसी किनारकी देवी" कथा कथाकारले लेखेका छन् । कोसी किनारको निर्जन एकान्त जङ्गलमा भेटिएकी अपरिचित रहस्यमयी महिलाको मुखबाट उसका कुराहरु सुन्दा सुन्दै अल्प भई यसरी यस कथामा साहित्यकार वा कलाकारहरु कल्पनाशील हुन्छन् र दुनियाँले नदेखेका, नभेटेका कुराहरु पनि कल्पना गरेर साहित्य वा चित्र निर्माण गर्न सक्छ भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ ।

प्रायः जसो निम्न-मध्यम वर्गीय परिवारका समस्याहरुलाई केलाएर कथा लेख्ने रोहिणीविलास लुइटेलको "गौरी" कथा वि.सं. २०२६ सालमा लेखिएको हो । कथाको पात्र दिवाकरकी वहिनी गौरीको नामबाट यो कथाको शीर्षक राखिएको छ । गौरीको विवाह गरिदिनु पर्ने वाध्यता एवं कर्तव्य दाजु दिवाकरसँग छ । सानाबाबुले गौरीको विहे गर्नुपर्छ भन्दा ऊ झस्किन्छ र केही वर्ष कसैले यो प्रसंग नउठाइदिए हुन्थ्यो भन्छ । ऊ आर्थिक दुरावस्थामा पिल्सिएको थियो । एउटा प्राथमिक स्तरको शिक्षकको तलवबाट सम्पूर्ण घर परिवार धान्नु पर्ने वाध्यता ऊसँग थियो । त्यसैले उसले साप पनि नमर्ने लट्ठी पनी नभाँचिने उपाय निकाल्यो र आफ्नैस्तरको प्राथमिक शिक्षकसँग मन्दिरमा नयाँ तरिकाले विहे गरिदियो ।

---

17 पूर्ववत्

परम्परागत आडम्बरयुक्त खर्चिलो र तडक-भडकपूर्ण भड्किलो विहेको विरुद्धमा मन्दिरमा विवाह गराउनाले कथाकार प्रगतिशीलतातिर लम्किएका छन् । झन् यो कथा लेखनको समय त निश्चय नै बाध्यकारी बन्धनयुक्त थियो तर पनि कथाकारले आफ्नो कथालाई समाज सुधार तर्फ प्रविष्ट गराएका छन् ।

दुलही कथा अन्धविश्वासले ओतप्रोत भएकी एक जना सासुले पहिले वुहारीलाई छोरी जस्तै व्यवहार गरेकी र बुहारीले छोरी पाई भनेको सुन्ने वित्तिकै नानाथरी कुरा गर्छे र पोसिलो खानेकुरा पनि नदिई माइत पठाउने र छोरालाई अर्को विहे गर्न लगाउने कुरा गर्छे । ऊ छोराको पढाइ सकिए पछि चार धाम तीर्थ गर्ने कुरा गर्छे भने छोरोचाहिँ गाउँमा विद्यालय खोल्दा राम्रो हुने कुरा गर्छ । संक्रमणकालीन समाजका दुई पुस्तावीचको द्वन्द्व देखाइएको छ । यस कथाले कुलीन घरानाको आडम्वरयुक्त सासूको निर्धा बुहारीमाथि हुने हैकमलाई प्रस्तुत गरेको छ ।

संवादबाट सुरू भएको कथा “मर्यादित जीवन”मा ज्ञानवहादुर नाम गरेको विद्यार्थी छ । ऊ पढाइमा लम्फू छ तर व्यवहारिक कुरामा अघि छ । ऊ हरेक काममा सक्दो सहयोग गर्छ । एक दिन एउटा घरमा आगलागी हुँदा दुई जना वालवालिकालाई निकालेर बचायो, गाई गोरु फुकायो । अन्त्यमा कोक्रामा भएको दुधे वालक वचाउने हुँदा उसको ज्यान गयो ।

यो कथामा शीर्षक अनुसार नै मानिसले कितावी ज्ञान लिनु भन्दा वढी व्यवहारिक हुनुपर्छ भन्ने सन्देश दिइएको छ । त्यसै गरी इटहरीबाट कथा संग्रहको अन्तिम कथा “फूलमाया” हो । यस कथामा छाडातन्त्रलाई नै प्रजातन्त्र मान्ने गलत परम्पराको चलनको विरोध गरिएको छ । ऊ अशिक्षित र मूर्ख छ । आवेशमा आएर विभिन्न खराव काम गर्छ र त्यसको दुष्परिणाम प्राप्त हुन्छ । हर्के फूलमायाको खुर्पाको चोटबाट मर्छ ।

निष्कर्ष

पहिले कविको रुपमा उदाएका रोहिणीविलास लुइटेल वि.सं. २०२१ सालमा “अलच्छिना गग्रेटो” कथा प्रकाशित गराएपछि निरन्तर रुपमा कवितासँगै कथा विधामा कलम चलाइरहेका छन् । आफ्नो पहिलो कथा प्रकाशित भएको ४१ वर्ष पछि विभिन्न पत्रिकामा प्रकाशित र अप्रकाशित कथाहरु समेटी वि.सं. २०६२ मा इटहरीबाट नामक कथा संग्रह लिएर देखा पर्छन् । उनको यो कथा संग्रह नै हालसम्मको एक मात्र प्रकाशित कथा संग्रह हो भने तेलको धूप कथा संग्रह प्रकाशोन्मुख रहेको छ ।

नेपाली समाजको ग्रामीण जनजीवनमा प्रचलित वोलचालका विभिन्न शव्दहरु र वाक्यहरु समेत टपक्क टिपी कथाकार लुइटेलले कथा लेखेका छन् । समाजका निम्न वर्गीय संङ्कटग्रस्त परिवार र व्यक्तिका दारुण व्यथाहरुलाई उचित पात्र संयोजन गरेर कथाको स्वरुप दिन्छन् । विभिन्न उखान, टुक्काहरुलाई उचित ठाउँमा प्रयोग गरेर सरस बनाउँछन् । विधा भाँचभुँच गरेर बहुविधाको मिश्रण गरी कथा लेख्ने परिपाटी वसेको वर्तमान समयमा उनका कथा सुवोध्य एवं. सरल छन् । क्लिष्ट, दुर्वोध्य वनाएर कथा लेख्ने वर्तमान समयमा उनी सहज कथाकारको रुपमा दरिन पुगेका छन् । साहित्यमा व्याकरणात्मक नियम कमै पालना गरिएको हुन्छ । उनका कथामा पनि क्रियापद विहान वाक्यहरु धेरै पाइन्छ । विभिन्न ठाउँमा निपातको प्रयोग गरिएको छ । उनले विभिन्न पात्रहरुको वेग्लैवेग्लै उपशीर्षकमा राखेर उनीहरुको मनोविज्ञान केलाएका छन् । जसले गर्दा कतिपय कथामा संवादको अवस्था न्यून पाइन्छ । यो उनको नौलो प्रयोग पनि हो । संग्रहभित्र इत्रिदा कथा अलि लामो रहेको छ भने अन्य कथाहरु छोटा नै रहेका छन् । सैद्धान्तिक रूपमा हेर्दा पनि उनका कथाहरू एक वसाइमै पढेर सकिने र सानो झ्यालबाट संसार चियाइने खालका छन् । साम्राज्यवादीहरुले अन्य देशमा मच्चाएको ववण्डर र त्यसले सर्वसाधारणमा परेको दुःखको पहाड, गाउँले सोझा सीधा मान्छेलाई नौलो ठाउँमा दुर्व्यवहार गरेको, परम्परागत समाजमा पितृसत्तात्मक दुर्व्यवहारबाट निरीह वनेका नारीहरुको पीडा, भित्र-भित्रै कुकर्म र भ्रष्ट्राचार गरेर कमाएको पैसाको भरमा पूजा-आजाको धार्मिक खोल ओढेर पवित्र वन्ने वा चोखिने खराव प्रवृत्ति, विपरीत लिङ्गीप्रति हुने यौनाकर्षण आदि कुराहरु उनका कथाले समेटेका छन् । अघिल्लो पुस्ता र पछिल्लो पुस्ताबीचमा हुने विचारको संक्रमणकालीन द्वन्द्व,आदि लुइटेलका कथाहरुमा पाइन्छ । तर धेरै कथाहरु निम्न वर्गीय पात्रहरुकै वरिपरि ग्रामीण जनजीवनको परिवेशमा लेखिएका छन् । कथामा प्रयुक्त भाषा अत्यन्तै सरल रहेको छ जसले गर्दा सामान्य पाठकले पनि कथाको भाव आस्वादन गर्न सक्दछ । बीच-बीचमा संस्कृत श्लोकको प्रयोग, नेपाली उखान टुक्काको प्रयोगले उनका कथाहरू आस्वाद्य वनेका छन् ।

त्यसैले वर्तमान कथाकारितामा जटीलता, दुर्वोध्यता, विधा भञ्जन आदि नै आधुनिकता हो भन्ने कुरालाई कथाकार रोहिणीविलासका कथाले गतिलो प्रहार गरेका छन् ।

२.२.४. निवन्धकार व्यक्तित्व

कवि व्यक्तित्व र कथाकार व्यक्तित्व बनाएका रोहिणीविलास लुइटेल वि.सं. २०२२ सालमा "वर्तमान समाज, साहित्य र साहित्यकार" सँगालो २ वाराणसीमा प्रकाशित गरेर निवन्धकारको

रूपमा उदाएका हुन् । प्रकाशनका दृष्टिले कविता र कथा पश्चात् मात्र निवन्धको कोसेली नेपाली साहित्यलाई उनले दिएका छन् । उनको हालसम्म संग्रहको रूपमा 'अपराजेय कटाक्ष (२०५८)' एकमात्र निवन्ध संग्रह प्रकाशित भएको छ । आफ्ना फुटकर निवन्ध प्रकाशित हुन थालेको ठीक ३६ वर्ष पछि मात्र पहिले विभिन्न पत्रिकाहरुमा प्रकाशित भएका र नभएका गरी छयासी ओटा निवन्धहरूको एउटै संग्रह नेपाली पाठकहरूले पाए । फुटकर रूपमा कविता पछि कथा प्रकाशित गरे पनि संग्रहको रूपमा कथा भन्दा निवन्धलाई अघि ल्याए । कथा संग्रहमा पन्ध्र ओटा मात्र कथा समेटिएका छन् भने संख्यात्मक रूपमा हेर्दा पनि उक्त निवन्ध संग्रहमा झण्डै छ गुणा वढी निवन्धहरू समेटिएका छन् । त्यसैले आकारगत रूपमा भन्नुपर्दा कथा संग्रह भन्दा निवन्ध संग्रह ठूलो छ ।

२.२.५. निवन्ध : विभिन्न विद्वान्का भनाइमा

साहित्यका दुई भेद श्रव्य र दृष्य मध्ये श्रव्य भेदको आख्यानेतर गद्य विधामा निवन्ध पर्दछ । फ्रान्सेली साहित्यकार मोन्तेनले सोह्रौं शताव्दीमै निवन्ध लेखनको आरम्भ गरेका हुन् भनिन्छ । अंग्रेजी शव्द Essay को समानार्थी शव्दको रूपमा नेपालीमा निवन्धलाई वुझ्ने गरिन्छ । विभिन्न विद्वान्हरूले निवन्धको परिभाषा दिएका छन् । ती मध्ये केही हेरौ : -

मोन्तेनले निवन्धलाई यसरी चिनाए : निवन्धद्वारा कुनै नवीन सत्यको रहस्योद्घाटन गरे भन्ने दावी गर्दिन । मेरो काम केवल पाठकलाई आफ्नो हृदय खोलेर देखाउनु हो । ..... म नै मेरा निवन्धको विषयवस्तु हुँ किनभने मलाई सवैले भन्दा राम्ररी चिन्ने व्यक्ति म स्वयं हूँ । [18] फ्रान्सिस बेकनले पनि निवन्धवारे आफ्नो धारणा राखेका छन् । मेरा यी छोटा रचनाहरुलाई Essai नाम दिएको छु । जहाँ विकीर्ण चिन्तनहरु छन् । [19] नेपाली विद्वान् डा. ईश्वर वरालका भनाइमा "निवन्ध एक किसिमको कुरा गराइ हो ।"[20] नेपाली साहित्यका अर्का विद्वान् लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा निवन्धलाई चिनाउँदै भन्छन् -"यो (निवन्ध) रौंचिरा दर्शन होइन, न हो पाण्डित्य प्रदर्शनको ठ्यासफु । यसमा गृहीत विषयलाई सर्वदृष्टिकोण समीक्षणको जरुरत छैन । यो एक किसिमको धूर्त बदमासी ठिटो हो -जो सडकमा हिँड्दा कहिले ढुङ्गा हान्छ, कतै -कतै आनन्दले फुलेर हेर्दछ, तर घोरिंदैन-पाठघोकुवा हलन्तेका मिजाजले । यो एक किसिमको मनको जालीले जगतमा लहडी माछा मार्ने कला हो ।

---

18 ओझा, डा. रामनाथ र गिरी, मधुसुदन : लोक साहित्य पूर्वआधुनिक नेपाली साहित्य । आधुनिक नेपाली निवन्ध पृष्ठ ३१३ स्टुडेन्ट्स वुक्स पव्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिव्युटर्स, नयाँ वजार, कीर्तिपूर, काठमाण्डौं २०६४)

19 पूर्ववत्

20 पूर्ववत-पृष्ठ ३१४

टेवुल गफ हो , चश्मादार अध्यापकको व्याख्यान होइन न त वमन वेदान्त । ”[21] यी परिभाषाहरु हेर्दा वेकनले अत्यन्त निजात्मक व्यक्तिको जीवन घटनाको अभिव्यक्ति अथवा जवनको प्रतिविम्वलाई निवन्ध तानेका छन् भने वेकनले वौद्धिक, तार्किक वर्णनलाई निवन्ध मानेका छन् । त्यसै गरी विद्वान् डा. ईश्वर बराललले कुरा गराइ हो भनेर चिनारी दिए भने लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले निजी अनुभूतिलाई कलात्मक रूप व्यक्त गरेको गद्यलाई निवन्ध मानेका छन् । यसरी हेर्दा निवन्ध गद्यमा लेखिने, वैयक्तिक दृष्टिकोण, भावात्मक र संक्षिप्त हुन्छ । विषय वस्तु असीमित हुन्छ अनि सरल भाषा शैलीमा लेखिएको हुन्छ ।

२.२.६. रोहिणीविलासका निवन्ध

निवन्धकार रोहिणीविलास लुइटेलको अपराजेय कटाक्ष नामक निवन्ध संग्रह भित्र निकै छोटा र केही लामा गरी छयासी ओटा निवन्धहरु समेटिएका छन् । छ खण्डमा वाँडिएको यस निवन्ध संग्रहमा पहिलो खण्डमा केही लामा र केही छोटा गरी जम्मा छपन्न ओटा निवन्धहरु छन् । त्यसै गरी दोस्रो खण्डमा विमोचन भनेर पुस्तक विमोचनको प्रसङ्गका चार ओटा निवन्धहरु समावेश छन् । त्यस्तै पत्रपातो नामक तेस्रो खण्डमा पाँचओटा व्यङ्ग्यात्मक निवन्ध रहेका छन् । चौथो खण्डमा विभिन्न छ जना राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्वहरुको संस्मरणात्मक रुपमा जन्म जयन्तीका कार्यक्रमहरूको विवरण पनि पेश गरिएको छ साथै व्यङ्ग्य पनि हानिएको छ । त्यस्तै कथा सम्वाद नाम दिइएको पाँचौं खण्डमा सम्वादात्मक शैलीमा लेखिएका ११ ओटा व्यङ्ग्यात्मक निवन्धहरू समेटिएको छ । छैटौं तथा अन्तिम खण्ड लथालिङ्ग विश्वविद्यालय रहेको छ । यस खण्डमा राजनीति, भाषा, साहित्य, संस्कृति समाज प्रति समेत प्रश्नात्मक शैलीमा चोटिलो व्यङ्ग्य पस्किएका छन् । लामा-छोटा आकारमा लेखिएका उनका निवन्धहरु तीखा र छरिता छन् ।

संस्कृत भाषा, साहित्यका ज्ञाता निवन्धकार लुइटेलले आफ्ना निवन्धमा पूर्वीय धर्मशास्त्र, पुराण, उपनिषद्, आध्यात्मिक चिन्तनको प्रभाव स्वरुप त्यसकै छाप पनि छोडेका छन् । यस “अपराजेय कटाक्ष” भित्र संग्रहित निवन्धहरुमध्ये केही निवन्धहरू स्थानीय सन्दर्भसँग पनि जोडिएका छन् । कथामा जस्तै उनले निवन्धमा पनि उखान-टुक्काको प्रयोग गरेका छन् । उनले आफ्ना हास्य व्यङ्ग्य प्रधान निवन्धमा अनुप्रासयुक्त बाक्य, झर्रा शव्दको प्रयोग गर्दा आनन्ददायक, पठनीय र रूचिपूर्ण वनाएको छ । संस्कृत जान्नेलाई सुनमा सुगन्ध भने झैं भएको छ भने संस्कृत भाषाका अज्ञानीहरुलाई अलि अप्ठ्यारो पारेको छ ।

[21] पूर्ववत्

यस संग्रहमा समावेश भएका निवन्धहरु विभिन्न सभा, गोष्ठीमा निवन्धकार लुइटेल उपस्थित हुँदा टिपन-टापन पारिएका, पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित समाचार वा विवरण यत्र-तत्र सुनिएका चर्चा-परिचर्चा आदिका काँचा वस्तुलाई मस्तिष्कमा पुटपाक गरी पाठकसमक्ष ल्याएका हुन् ।[22] उनले वि.सं. २०३५ सालमा शनिश्चरे मा.वि को मुखपत्र "उषा" मा पहिलो व्यङ्ग्य कटाक्षपात प्रकाशित गरेका हुन् । त्यही निवन्धबाट उनको व्यङ्ग्यप्रधान निवन्ध यात्राको सुरुवात् भएको हो । त्यस पश्चात् नयाँ कामना साप्ताहिकमा विल्ल्याँटो-सव्ल्याँटो नियमित स्तम्भ लेख्दा प्रकाशित भएका निवन्धहरु पनि यसमा समेटिएका छन् ।

निवन्धकार लुइटेलको यस संग्रहभित्रको पहिलो निवन्ध कटाक्षपात हो । यसमा नारी-पुरुषको सामाजिक हैसियत वरावरी हो भन्ने देखाइएको छ । लाजनीतिमा वासी कुरा र साजी कुराको चर्चा छ । यसमा पञ्चायती नेताका लाजलाग्दो राजनीति र दुर्गुणको चर्चा छ भने साक्षी कुरोमा वहुदलीय व्यवस्थामा प्रजातन्त्र शव्दको दुरुपयोगको चित्रण गरिएको छ । नमस्ते, जय नेपाल, लाल सलाममा देश र जनताको वास्तै नगरी आफ्नो दुनो सोझ्याउने प्रवृतिलाई छर्लङ्ग पारिएको छ । उधारोमा विदेशी ऋण र सहयोगबाट नेता र मन्त्रीले आफ्नै स्वार्थपूर्ति गरेको देखाइएको छ । दाँतले छलछाम नीतिको व्यङ्ग्य गर्छ । दाँत देखाउन जान्ने वदमास पनि इमान्दार वन्ने र इमान्दार मान्छे भएपनि दाँत देखाउन जानेन भने वदमासमा ठहरिने तीतो यथार्थ देखाइएको छ । फिक्कलको पाडोमा त्यतिवेलाको इलामको समता परिवारमा देखिएको नारीको पहिचान र पुरुषवादी नेपाली समाजको चित्रण गरेको छ । नारी ताडनामा नारीलाई सचेत रहन आग्रह गरिएको छ । साप्ताहिक मञ्च, हात्ती छिऱ्यो, धुलावारीको सेरोफेरोमा साहित्य साधकलाई उपेक्षा गर्दै सिकारूको प्रतिष्ठा वढाउने प्रवृतिको विरोध, साहित्यमा प्रयुक्त हुँदै गएको अराजक स्थितिप्रति सचेत गराउने अलेखकका अगाडि अपमानित भएको कुरा चित्रण गरिएको छ । वाद, दर्शन आदिको ज्ञान नै नभए पनि आफ्नो वठ्याइँद्वारा भाषण गर्न सिपालु अल्पज्ञानीको वर्णन टपर्टुइयाँवादमा उतारिएको छ । नारद पत्रकारितामा आफ्नो पहुँच हुने मात्रै चाकडी-चाप्लुसी गरेर पुरस्कृत हुने प्रवृत्तिको विरोध गरिएको छ । आफ्नै धुनमा राज्यले साहित्यकार र कलाकारप्रति गरेको उपेक्षा देखाइएको छ । देवकोटा स्मृति भवनले भद्रपुरबाट देवकोटाका नाममा पुरस्कार वितरण गरेर राम्रो कामको सुरुवात गऱ्यो । तर त्यसको तुलनामा राज्यले कुनै कार्यक्रम नराखेको यथार्थ प्रष्ट्याइएको छ । धुलावारी "ख" ले शनिश्चरे, विर्तामोड, दमक, काँकडभिट्टा भन्दा विभिन्न क्षेत्रमा पछि परेको यथार्थ व्यङ्ग्यात्मक रूपमा देखाइएको छ । समय अनुसारमा राष्ट्रियता एवं नागरिकताप्रति सजगताको आग्रह गरिएको

[22] रोहिणी विलास लुइटेल-अपराजेय कटाक्ष आफ्नो तात्पर्य, वाणी प्रकाशन विराटनगर २०५८, पृष्ठ ङ

छ । यसरी हेर्दा लुइटेलका यस संग्रह भित्रका उधारो, दाँत जस्ता निवन्धले सामाजिक विकृतिप्रति व्यङ्ग्य हानेका छन् । टपर्टुइयाँवाद, ड्याडी मह र विद्या- अमृत जस्ता निवन्धले शिक्षाको खस्किँदो गुणस्तरलाई उदाङ्ग्याएका छन् । एवं अन्य विभिन्न शीर्षकका निवन्धमा राजनीतिमा देखा परेको संकीर्णता, दलगत एवं व्यक्तिगत स्वार्थ, अव्यवस्था एवं विसंगतिवाट उब्जिएको आर्थिक, शैक्षिक भाषिक, साँस्कृतिक पक्षमा उनका निवन्धले आँखा देखाउन खोजेका छन् । निकै गम्भीर विषयमा पनि ठट्यौलो पाराले प्रहार गर्ने निवन्धकारले हेप्ने, पेल्ने, मिच्ने प्रवृत्तिका विरुद्धमा औँला ठड्याउँदै नातावाद, कृपावाद र फरियावादको दोहोलो काढ्दै समाजका अन्यायी, शोषक, भ्रष्टाचारीहरुप्रति घुयेंत्रो नै चलाएका छन् ।

यसरी वि.सं. २०२२ सालमा सुरू भएको उनको निवन्धकारिता क्रमश : झाङ्गिँदै गयो । वि.सं. २०३५ मा आइपुग्दा हास्यव्यङ्ग्यतिर उनको कलम अगाडि वढ्यो र समाजमा विद्यमान राजनीतिक, शैक्षिक, सामाजिक, नैतिक विकृति-विसंगतिप्रति गहिरो व्यङ्ग्य पस्किन थाले । केही निवन्ध वनारसमा प्रकाशित भए पनि स्वदेशमा नयाँ कामनामा “विव्ल्याँटो/सव्ल्याँटो” स्तम्भ लेख्न सुरु गरे पछि धेरै जस्तो व्यङ्ग्यात्मक निवन्ध उनका सोही पत्रिकामा प्रकाशित भए । संग्रहको रुपमा आएको यस अपराजेय कटाक्षमा समावेश भएका मात्र होइन उनका अन्य विभिन्न निवन्धहरु पनि रहेका छन् र संग्रहको रुपमा “बुद्धिवङ्गारो” प्रकाशोन्मुख रहेको छ । त्यसैगरी “विपन्नता” पनि अप्रकाशित रहेको पाइएको छ । विभिन्न विद्वान्ले दिएका परिभाषाका नजिकमा निवन्धकार लुइटेलका निवन्धहरु रहेका छन् । उनले आफ्नो प्रत्यक्ष जीवन भोगाइलाई राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थितिसँग तौलिएर आफ्ना निवन्ध अघि बढाएका छन् अर्थात् आफ्नो निजी अनुभूति दिएका छन् । अनि कतै चिन्तनमूलक निवन्ध पनि पस्किएका छन् । यस्तो हुन्छ भन्ने भन्दा पनि हुनुपर्छ भन्ने सन्देश दिन सक्षम छन् । अन्त्यमा अपराजेय कटाक्ष संग्रहको प्रकाशकीयमा वाणी प्रकाशन, विराटनगरका अध्यक्ष परशु प्रधानको यही भनाइ निवन्धकार रोहिणीविलासका निवन्धका लागि प्रशस्त छ । “श्री लुइटेलको प्रस्तुत पुस्तकमा के छैन, सवैथोक छ । यसमा संकलित निवन्धहरू साना छन् तर छुरा छन् । स्थानीयताको छाप छ तर राष्ट्रको आकार छ, अनि सारा विसंगत क्षेत्र र विषयहरू जहाँ-तहाँ छोइएका छन् । .... एक किसिमले २०४७ को प्रजातन्त्रको पुनस्थापना पछिको नेपालको वहुमुखी विषयका इमान्दारीपूर्ण व्यङ्ग्यहरूलाई यस पुस्तकमा श्री लुइटेलले मेहनतकासाथ पेश गर्नु भएको छ ।”[23]

२.२.७. समालोचकका रूपमा रोहिणीविलास

[23] प्रधान, परशु, अपराजेय कटाक्ष, पहिलो संस्करण प्रकाशकीय वाणी प्रकाशन विराटनगर, २०५८ पृष्ठ ख

सर्जक, साहित्यकार लुइटेल समीक्षकको रूपमा देखा परेका छन् । गोपीकृष्ण खनाल र मदन ढकालद्वारा प्रकाशित "विश्वदीप" मासिक पत्रिकामा एक समीक्षात्मक लेख छापिएको छ । मोतीराम भट्टद्वारा लिखित "पञ्चक प्रपञ्चक"मा आधारित भएर उनले "पञ्चक प्रपञ्चकमा रुमलिंदा " शीर्षकमा समीक्षा गरेका छन् । यो नै उनको पहिलो समीक्षात्मक लेख हो भने पुस्तकाकार रूपमा उनको कुनै समीक्षा संग्रह आएको छैन । त्यसै गरी उनले कवि सरोज ओलीको "विद्रोह र मुक्ति" नामक कविता संग्रहको समालोचनात्मक लेख "विद्रोह र मुक्तिः स्रष्टा ओलीको सूक्ति " लेखे । त्यसै गरी कविवर धरणीधरमा धर्मावतारका अनुहार, कालिका पीठ र योगी नरहरिनाथ, नयाँ -कामनाको प्रथम वर्षः परिशीलन, डा. गंगानाथको महत्व र इतिहास आदि समीक्षात्मक लेख तथा यो शोधपत्र तयार गर्दागर्दै यज्ञराज पकुवालको देशप्रेम कवितामा भूमिका लेखेका छन् । यसका आधारमा उनलाई समालोचक व्यक्ति भन्न सकिन्छ ।

२.२.८. सम्पादकका रूपमा रोहिणीविलास लुइटेल

साहित्यकार रोहिणीविलास लुइटेलले विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरु लगायत कविता संग्रहको सम्पादन र सह सम्पादन पनि गरेका छन् । उनी शनिश्चरे मा.वि.मा शिक्षकको रूपमा कार्यरत रहँदा "उषा" नामक पत्रिका उक्त विद्यालयको मुखपत्रको रुपमा वि.सं. २०३५ मा प्रकाशन हुन थाल्यो । उषाको उनले सह-सम्पादन गरे । त्यसै गरी वि.सं. २०४६ मा विर्तामोडबाट प्रकाशित हुने "रहर" मासिकको पनि उनले सह-सम्पादन गरेका थिए । त्यसै गरी सनातन धर्म सेवा समिति, झापाले प्रकाशित गरेको सनातन दिनचर्या नामक पत्रिका पनि सम्पादन गरे । त्यस्तै सनातन सदाचार पुस्तिका पनि सम्पादन गरेका छन् । वि.सं. २०४५ मा दर्शन नामक दार्शनिक पत्रिका पनि सम्पादन गरे । त्यस्तै गरी जयप्रसाद ढकाल अध्यक्ष रहेको शनिश्चरे प्रकाशन नामक संस्थाले झापाली कविता (२०५८) प्रकाशित गरेको छ । जसमा दुई जना प्रधान सम्पादकमध्ये रोहिणीविलास लुइटेल पनि एक रहेका छन् । त्यस्तै काशीनाथ पोखरेलले लेखेको सनातन धर्मको यथार्थ चिन्तन (२०६६) को सम्पादन गरेका छन् । त्यस अघि वि.सं. २०३९ मा लुइटेलको बंशावलीको पनि सम्पादन गरेका थिए ।[24]

यसरी विभिन्न पुस्तक, पत्र-पत्रिकाका सम्पादक, सह-सम्पादक भई साहित्यकार रोहिणीविलास लुइटेलले नेपाली भाषा र साहित्यलाई ठूलो गुण लगाएका छन् ।

२.२.९. स्तम्भकार व्यक्तित्व

[24] स्वयं रोहिणीविलास लुइटेलका अनुसार

झापा जिल्लाको विर्तामोडबाट प्रकाशित भएको नयाँ कामना साप्ताहिकका विभिन्न अङ्कमा विव्लयाँटा-सव्ल्याँटा शीर्षकमा स्तम्भ लेखन गरेका थिए । अपराजेय कटाक्ष भित्रका विभिन्न निवन्धहरु यसै पत्रिकाका नियमित स्तम्भ हुन् ।

२.२.१०. अनुवादक व्यक्तित्व

योगी नरहरिनाथसँग सान्निध्यता वढ्दै गएपछि रोहिणविलासलाई अनुवादको प्रेरणा प्राप्त हुँदै गयो । त्यही प्रेरणास्वरुप उनले श्रीलङ्का संकल्प र जापान शव्द चित्र काव्यको पद्यमै अनुवाद गरे । त्यसै अनुवादबाट प्रभावित भएर योगी नरहरिनाथले उनलाई "कविसूरि" एवं "कविकोविद" दुई पदवी दिएका थिए ।

२.२.११. शिक्षक व्यक्तित्व

साहित्यकार रोहिणीविलास लुइटेल लामो समयसम्म शिक्षण पेसामा रहेर सेवा निवृत्त भएका छन् । वि.सं. २०२४ साल पुस देखि वि.सं. २०२५ साल फाल्गुणसम्म श्री जनप्रिय माध्यमिक विद्यालय कटहरी, मोरङमा पन्ध्र महिना अस्थायी शिक्षकका रुपमा कार्यरत रहेका उनी वि.सं. २०३५ सालमा श्री शनिश्चरे माध्यमिक विद्यालयमा स्थायी नियुक्ति पाई मिति २०६२/०२/२४ गते सम्म सोही विद्यालयमा निरन्तर कार्यरत रही सेवा निवृत्त भए । आफ्नो रोजी रोटीको लागि शिक्षण पेशा अँगालेका लुइटेलमा असल शिक्षकमा हुनुपर्ने गुणहरु थिए । उनी विद्यालयमा रहँदा शिक्षक स्टाफ एवं विद्यार्थीहरू उनी प्रति हरदम सकारात्मक रहेका थिए । संस्कृतमा आचार्य र नेपाली विषयमा एम.ए. सम्मको अध्ययन गरेका उनी निम्न माध्यमिक तहको दरवन्दीमा कार्यरत रहेका थिए । उक्त विद्यालयमा उच्च माध्यमिक तहको कक्षा सञ्चालन भए पछि केही समय +२ कक्षामा पनि पढाएका थिए । हाल नेपाली भाषा र साहित्य भित्र देखिएका विकृति-विसंगतिप्रति उनी असन्तुष्ट छन् ।

२.२.१२. विभिन्न संस्थामा संलग्न व्यक्तित्व

साहित्यकार रोहिणीविलास लुइटेल संस्थामा पनि संलग्न भई कार्य सम्पादन गर्दै आएका छन् । वनारसमा रहँदा उनी नेपाली छात्र संघ, नेपाली साहित्य सम्पर्क समिति, हिन्दी साहित्य परिषद र संस्कृत प्रचार समिति जस्ता संस्थामा संलग्न थिए । यता नेपालमा आएर पनि नेपाल भारत मैत्री संघ, बृहत् आध्यात्मिक परिषद, सनातन धर्म सेवा समिति, महानन्द पुरस्कार वितरण समिति, शनिश्चरे प्रकाशन, साहित्यिक-साँस्कृतिक दोभान एवं गार्गी विद्यापीठ जस्ता संस्थामा संलग्न भएर क्रियाशील भई रहे । उनी समाजसुधारक पनि भएकाले महिला र पुरुषबीचमा भेदभाव रहित शिक्षा दिनु पर्छ भन्ने

उनको मत रहेको छ । त्यसै उद्देश्यले कालीस्थानमा “गार्गी विद्यापीठ” को स्थापना गरिएको छ । उनको वनारस र नेपालमा रहेको विभिन्न संस्थाहरूसँगको संलग्नता यस प्रकार छ :

वनारसमा (वि.सं. २०१६-२०२३ सम्म)

१. नेपाली छात्र परिषद वाराणसी (सदस्य/साहित्य मन्त्री)

२. नेपाली साहित्य सम्पर्क समिति (वाराणसी सदस्य)

३. हिन्दी साहित्य परिषद् वाराणसी (सदस्य)

४. संस्कृत प्रचार समिति वाराणसी(सदस्य)

काठमाण्डौमा : (वि.सं. २०२२-वि.सं. २०२३)

१. वृहत् आध्यात्मिक परिषद् (सदस्य)

२. नेपाल-भारत मैत्री संघ (सदस्य)

झापामा (वि.सं. २०३१ यता)

१. श्री ५ विरेन्द्र शुभराज्याभिषेक समारोह, कालीस्थान २०३१ (सचिव)

२. वृहद् आध्यामित्मक परिषद झापा(अध्यक्ष)

३. महानन्द पुरस्कार वितरण समारोह समिति, शनिश्चरे, २०४४ (सदस्य)

४. साहित्यिक साँस्कृतिक दोभान, शनिश्चरे (सदस्य)

५. गार्गीवेद विद्यापीठ, कालिस्थान (संस्थापक अध्यक्ष)

६. साझा प्रकाशन, पुलचोक, ललितपुर (सदस्य)

७. महानन्द पुरस्कार समिति, झापा(उपाध्यक्ष)

८. योगी नरहरिनाथ स्मृति अन्तराष्ट्रिय परिषद, लक्ष्मीपुर, झापा (आजीवन सदस्य)

९. श्यामकृष्ण पत्रकारिता पुरस्कार विर्तामोड (सल्लाहकार सदस्य)

१०. शनिश्चरे प्रकाशन, झापा (उपाध्यक्ष)

११. वाणी प्रकाशन, विराटनगर(सदस्य)

१२. वनिता प्रकाशन, विराटनगर (सदस्य)

१३. नेपाल विद्वत् परिषद, झापा (सदस्य)

१४. साहित्य विकास समिति, झापा (उपाध्यक्ष)

१५. मेची साहित्यिक पत्रकारिता समिति (सदस्य)

१६. मोती समस्यापूर्ति प्रकाशन नेपाल (सह-संयोजक)

१७. मोती समस्यापूर्ति प्रकाशन समिति नेपाल (संयोजक)

२.२.१३. कवि व्यक्तित्व

विभिन्न व्यक्तित्त्वका धनी रोहिणविलास लुइटेल प्रमुख रूपमा साहित्य रचनाका दृष्टिले हेर्दा कवि हुन् । वनारसमा पढ्दा सुरूमा हिन्दी कविता लेख्ने गर्दथे । आज नामक दैनिक हिन्दी पत्रिकामा उनले हिन्दी कविता छपाएका थिए । वि.सं. २०१८ सालमा “छात्र प्रभा” नामक नेपाली भाषामा प्रकाशित हुने पत्रिकामा “शारदा वन्दना” कविता छपाए । छन्दोवद्ध कवितामा प्रवेश गर्नु अघि उनले गद्य कविता र गीति कविता पनि लेखेको पाइन्छ । त्यस पछि निरन्तर रूपमा कविता लेख्दै गएका लुइटेलका विभिन्न कविताहरु फुटकर रूपमा प्रकाशित हुँदै गए । पुस्तकाकार रूपमा भने भुमरी शोककाव्य (२०३७) मात्र पहिलो पटक देखा पर्छ । आफ्ना पिता पं.नरपति लुइटेलको वि.सं. २०३५ मा निधन भए पछि पितृशोकमै त्यो शोककाव्य लेखेका हुन् । कवि लुइटेलका प्रकाशित कविता संग्रहहरु यस प्रकार छन् :

१. भुमरी (शोककाव्य) २०३७

२. मेरो मानस (कविता संग्रह) २०५०

३. तीन तारा हिमाली (खण्डकाव्य) २०५४

४. श्रीलङ्का संकल्प (छायानुवाद) २०४९

५. जापान शव्दचित्र काव्य (छायानुवाद) २०५८

६. अपराजेय कटाक्ष (व्यङ्ग्य निवन्ध संग्रह) २०५८

७. इटहरीबाट (कथासंग्रह) २०६२

त्यसै गरी जुही साहित्यिक त्रैमासिकले ५९ औं अङ्कमा जुही रत्न रोहिणीविलास लुइटेल विशेषाङ्क निकाल्यो । उक्त अङ्कमा कवि लुइटेलका “चूडामणिश्री” र “आमा छोरी” खण्डकाव्य समेत छापिएका छन् ।

यसरी साहित्यका विविध विधामा कलम चलाए पनि मुख्य रूपमा उनी कवि व्यक्तित्व नै हुन् । फुटकर कविता र संग्रहको रूपमा हेर्दा पनि पद्य कविता उनले लेखेका छन् । छन्दमा कविता लेख्ने प्रचलन हट्दै गएकोमा उनी निरन्तर छन्दमा कविता लेखिरहेका छन् । उनले संस्कृत शिक्षाको अध्ययन गरेकाले छन्द सम्वन्धी राम्ररी बुझेका थिए । त्यसैले पनि हुन सक्छ उनले छन्दमै कविता लेखिरहे ।

परिच्छेद तीन

३. कविता सिद्धान्त

साहित्यमा हालसम्म स्थापित विभिन्न विधाहरू मध्ये कवितालाई पुरानो विधा मान्न सकिन्छ । कविता के हो भनेर चिनाउने कार्य पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै तिरका विद्वान्हरूले गरेका छन् । विभिन्न विद्वान्हरूका वीचमा अन्य विधाहरू झैं कविता सम्वन्धी पनि एक मत रहेको पाइँदैन ।

३.१. कविताको व्युत्पत्ति सम्वन्धी पूर्वीय मत

पूर्वीय साहित्यमा कविता (काव्य) शव्द प्राचीन समयदेखि नै चल्तीमा आएको पाइन्छ । "कवि" शव्दमा "य" प्रत्यय लागेपछि काव्य शव्द वन्दछ । पूर्वीय साहित्याकाशमा पहिले-पहिले काव्य शव्दले समग्र साहित्यलाई नै बुझाउने गर्दथ्यो । काव्य सिर्जना गर्ने व्यक्तिलाई कवि भनिन्छ । कविता शव्द कव् धातुमा इ(इन्) प्रत्यय वा "कु" धातु (अच्) र इ प्रत्यय लागेर बनेको हो ।[25] पूर्वीय साहित्य जगतमा काव्यलाई कविको रचना र कविलाई रचनाकार भनेर बुझिन्थ्यो । काव्य शव्दको व्युत्पत्ति हेर्दा कवि, कविता र काव्य एक आपसमा सम्वद्ध देखिन्छ । काव्यलाई कवि कर्म मानिन्छ र कविले कविताको रचना वा सिर्जना गरेको हुन्छ । वेदमा काव्यलाई देववाणी र ब्रह्मालाई प्रथम कवि मानिएको छ । न्यायकोशमा विशेषणयुक्त विशिष्ट पदावलीलाई काव्य भनेको पाइन्छ ।

यसरी हेर्दा कवि सर्वज्ञ हुन्छ, आफ्नो कला कौशलद्वारा काव्यको सिर्जना गर्दछ । पूर्वीय साहित्यमा काव्य र कविता एवं सम्पूर्ण साहित्य नै समानार्थी रूपमा आएका थिए । कविको कर्म काव्य र कविद्वारा सिर्जना गरिएको रचना काव्य भनेर कविलाई सर्वज्ञाताको रूपमा लिइएको पाइन्छ ।

३.२. कविताको व्युत्पत्ति सम्वन्धी पाश्चात्य मत

अङ्ग्रेजी शव्द Poetry लाई पाश्चात्य साहित्यमा नेपाली शव्द कविताको समानार्थी शव्दको रुपमा लिइन्छ । उक्त Poetry शव्द Poet बाट बनेको हो । यसमा Poet ले रचनाकार र Poetry

---

25 लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, लुइटेल, लीला, पौड्याल, कृष्णविलास, नेपाली कविता विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाण्डौ, प्रथम संस्करण, २०५४, पृष्ठ १

ले रचना वा कुनै कृतिलाई बुझाउने गर्दछ ।[26] Poem शव्दको समानार्थी नेपाली शव्द कविता हो । यसको अर्थ कविद्वारा सिर्जित पद्यात्मक रचना अथवा कवि कर्म भन्ने बुझिन्छ ।

यसरी हेर्दा पाश्चात्य साहित्यमा प्रयोग भएका शव्दहरू Poetry, Poet र Poem का बीचमा पारस्परिक सम्वन्ध रहेको देखिन्छ । कविता वा काव्य (Poetry) का रचनाकारलाई कवि Poet र कविको कृतिलाई काव्य/कविता (Poem) भनिन्छ ।

३.३. कविताको परिभाषा

पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्यमा धेरै पहिले देखि नै काव्य शव्दको प्रयोग भएको हो । "प्राचीन कालमा साहित्यको समुच्चयलाई वाङ्मय भनिन्थ्यो र त्यसले वाक्यात्मक शव्दहरुले युक्त साहित्य भन्ने बुझाउँथ्यो ।[27] त्यस समयमा वाङ्मय भन्नाले शास्त्र र साहित्य दुवै विधाालई बुझाउँने गर्थ्यो । विस्तारै साहित्यको परिभाषा अलि वेग्लै पाराले हुन थाल्यो । समाज कल्याणको भावनाले भरिएको भाव वा लिखित रचनालाई साहित्य भन्न थालियो । साहित्यमा शव्द र अर्थको सहयोगले भाव व्यक्त गरिएको हुन्छ । प्राचीन समयमा काव्य शव्दले समग्र साहित्यलाई बुझाए पनि समय क्रममा साहित्यको एक शाखा वा भेदका रुपमा काव्य शव्द विकसित भएको पाइन्छ अर्थात् काव्य शव्दले कविता विधालाई मात्र बुझाउन थाल्यो । प्राचीन समयमा काव्य पद्यमा मात्र लेखिन्थ्यो भने वर्तमानसम्म आइपुग्दा काव्य शव्दले गद्य अथवा पद्यमा लेखिएको कवितामयी कृतिलाई बुझाउँछ । यसरी हेर्दा प्राचीन समयमा पद्यमा मात्र लेखिने काव्य वा कविता हाल आएर गद्य र पद्य दुवैमा लेखिन्छ । गद्य कविताले पनि कविताको मान्यता पाएको छ ।

पूर्वीय साहित्यमा संरचनात्मक आयामका दृष्टिले कवितालाई लघुतम, लघु, मझौला, वृहत् र वृहत्तर गरी ५ रूपका उपविधामा विभाजन गरेको पाइन्छ । कविताको लघुतम रूपमा मुक्तक पर्दछ । यस्ता कवितामा कविको भावको एक झोक्का वा एक झुल्का भ्वाट्ट प्रकट हुने गर्दछ । यस मुक्तक रूपमा कविको अनुभूतिका लहरहरु स्वतः प्रकट हुन्छन् र दुई हरफ, चार हरफ, पाँच ,छ हरफमा कविता प्रस्फुटन भई टुङ्गिन्छ । त्यसै गरी कविताको लघु रुपमा फुटकर कवितालाई राखेको पाइन्छ ।

---

[26] गैरे, ईश्वरीप्रसाद र आचार्य, कृष्णप्रसाद , आधुनिक नेपाली नाटक र फुटकर कविता, न्यू हिरा वुक्स इन्टरप्राइजेज काठमाण्डौ २०५४, पृष्ठ ३२९)

[27] लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, लुइटेल, लीला र पौड्याल,कृष्णविलास नेपाली कविता, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाण्डौ, प्रथम संस्करण, २०५४, पृष्ठ २)

यो रुपमा मुक्तक भन्दा ठूलो एकाई र मझौला रुप खण्डकाव्य भन्दा सानो एकाईका कवितालाई राखिएको छ । पद्य वा गद्य दुवैमा लेख्न सकिने यस रूपका कवितामा जीवन-जगतका खास कुनै एक सन्दर्भ, एक प्रसङ्ग वा खास एक मनोदशाको प्रस्फुटन हुन्छ । अर्थात् कुनै एक परिवेश विशेषको अनुभूतिको अभिव्यक्ति हुन्छ ।

लघुरूप भन्दा वा फुटकर कविता भन्दा ठूलो र महाकाव्य भन्दा सानो रूप भएको कविता मझौला रूप अन्तर्गत पर्दछ । मझौला रूप भनेको खण्डकाव्य हो । यस रूपमा जीवनका चार वर्ग- धर्म, अर्थ, काम र मोक्षमध्ये एक वर्ग र नव रस मध्ये कुनै एक रसको प्रतिष्ठापित गरिएको हुन्छ । यस खालको कवितामा जीवन जगतको सम्पूर्ण पक्षको नभई जीवनको कुनै एक अंश वा खण्डको सम्पूर्ण प्रस्तुति गरिएको हुन्छ ।

कविताको वृहत् रूपमा जीवन जगतका समग्र कथ्य विषयवस्तुलाई चारओटै वर्ग र नव रसको परिपाक प्रयोग सहित आठ भन्दा वढी सर्गहरूमा बाँधेर रचना गरिएको महाकाव्य पर्दछ । यसमा सिङ्गो युग, जाति, संस्कृति आदिका घटनाहरुको समग्र रूपको स्वरूप धारण गरेको हुन्छ । यो व्यापक हुने भएकाले विभिन्न सर्ग, अध्याय वा अनेक भाग -खण्डमा विभाजित गरिएको हुन्छ ।[28] कविताको सवै भन्दा ठूलो रूप वृहत्तर/वृहत्तम रूप हो । यसमा सिङ्गो जातिको जीवन जगतको संस्कृति, सभ्यता एवं घटना/प्रतिघटनाको कथावस्तुलाई समेटेर अनेक रस, अनेक पक्षको उद्घाटन गरिएको हुन्छ । यस्तो महाकाव्यमा वाल्मीकी रामायण र महाभारत पर्दछन् ।

यसरी विभिन्न रूपमा लेखिने कविताको एउटै ठोस परिभाषा दिन सकिँदैन । पूर्वीय र पाश्चात्य काव्य चिन्तकहरूले प्राचीनकालीन समय देखि नै काव्यका वारेमा आ-आफ्ना धारणा राखेका छन् । यद्यपि एउटै सर्वमान्य परिभाषा कसैले पनि दिन सकेको छैन । त्यसैले पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै विद्वान्का परिभाषाहरुलाई हेर्नु उपयुक्त हुने भएकाले यहाँ केही परिभाषाहरु राखिएको छ ।

३.३.१. पूर्वीय विद्वान्का परिभाषा

[28] पूर्ववत्

संक्षेपमा इष्ट अर्थ प्रकट गर्ने पदावलीले युक्त त्यस्तो वाक्य काव्य हो, जसमा अलङ्कार प्रकट हुन्छ र जुन दोष रहित र गुणयुक्त हुन्छ ।[29]

-अग्नीपुराण

“कविता कोमल र सुन्दर पद विन्यास युक्त गूढ शव्दार्थहीन, सुवोध युक्तिपूर्ण नृत्यका लागि उपयुक्त रस निष्पत्तिको गुणले युक्त सन्धि युक्त हुनु पर्दछ ।”[30]

-भरतमुनि

शव्द र अर्थले युक्त पदावली काव्य हो ।[31] -भामह

अभीष्ट अर्थले भरिएको पदावली काव्य हो । दोषमुक्त गुण तथा अलङकारयुक्त शव्दार्थ नै काव्य हो ।[32]

-दण्डी

ध्वनि नै काव्यको आत्मा हो ।[33] -आनन्दबर्द्धन

रसिलो वाक्य नै काव्य हो ।[34] -विश्वनाथ

रामणीयअर्थ प्रतिपादन गर्ने शव्द नै काव्य हो ।[35] -जगन्नाथ

यी पूर्वीय विद्वानहरूको परिभाषा हेर्दा भामह र दण्डीले काव्यमा अलङ्कारको उपस्थितिलाई प्रमुख मान्छन् । त्यस्तै रसवादी आचार्य भरतमुनि र विश्वनाथले कविता रसात्मक हुनुपर्छ भनेर रस पक्षमाथि जोड दिएका छन् । ध्वनिवादी आनन्दवर्द्धनले कविताको भाव पक्षमा जोड दिएका छन् भने मम्मट र जगन्नाथ समन्वयवादी मत अघि सार्छन् । जे जस्तो परिभाषा दिए पनि यी विद्वान्हरूले शव्दार्थ माथि नै जोड दिएको पाइन्छ । त्यसैले यी परिभाषाका आधारमा रमणीय रसयुक्त मनमुग्ध पार्न सक्ने शव्द र अर्थले युक्त भएको अभिव्यक्ति नै कविता वा काव्य हो भनेर निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

---

29 गैरे, इश्वरीप्रसाद र आचार्य, कृष्णप्रसाद पूर्ववत् पृष्ठ ३३१

30 पूर्ववत्

31 लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद र अन्य, पूर्ववत् पृष्ठ ३

32 न्यौपाने, टङ्कप्रसाद साहित्यको रूपरेखा, साझा प्रकाशन, काठमाण्डौ, २०३८, पृष्ठ ६१)

33 लुइटेल, खगेन्द्र प्रसाद लुइटेल, लीला र पौड्याल, कृष्णविलास पूर्ववत्)

34 अधिकारी, हेमाङ्गराज, पूर्वीय समालोचना सिद्वान्त,साझा प्रकाशन काठमाण्डौ,२०५०,चौथो संस्करण पृष्ठ ६

35 गैरे, इश्वरीप्रसाद र अन्य पूर्ववत्, पृष्ठ ३३२

३.३.२. पाश्चात्य विद्वान्का परिभाषा

एरिस्टोटल-कविता भाषाका माध्यमबाट अभिव्यक्त हुने अनुकरणात्मक कला हो ।[36] वर्ड्स्वर्थ- "कविता प्रबल अनुभूतिहरुको सहज उच्छलन हो जुन शान्त समयमा संस्मरणका रूपमा मनोवेगबाट प्राप्त हुन्छ ।[37] ड्राइडन- "कविता व्यक्त संगीत हो । "[38] मिल्टन- "कविता सरल, रागात्मक र प्रत्यक्षमुलक हुनुपर्छ ।"[39] कार्लाइल-"कविता संगीतमय अनुभूति हो ।"[40] शेली- "कविता जीवनको आनन्दात्मक अभिव्यक्ति हो ।"[41] म्याथ्यु आर्नोल्ड-"कविता जीवनको आलोचना हो । "[42] जोन्सन - "कल्पना र संवेगद्वारा गरिएको जीवनको व्याख्या नै कविता हो ।[43]

यसरी पाश्चात्य विद्वान्हरूले आ-आफ्ना परिभाषाले कवितालाई चिनाउन खोजे पनि कविता भनेको भाषाका माध्यमबाट अभिव्यक्त संगीत, जीवनको आलोचना, अनुभूतिको उच्छलन, रागात्मक, आनन्दात्मक जीवनको व्याख्या हो भन्न सकिन्छ । जसमा कल्पना र संवेग, मनोवेगको भाव प्रकट हुन्छ ।

३.३.३. नेपाली विद्वान्का परिभाषा

वालकृष्ण सम-"कविता भावनाको वौद्धिक कोमलता हो ।[४२] लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा-"भावनाको हार्दिक कोमलता नै कविता हो ।" [४३] मोहनराज शर्मा-"पद्य लयमा कथ्यको अभिव्यक्ति गर्न भाषिक संरचनालाई कविता भनिन्छ ।"[४४] वासेुव त्रिपाठी -"कविता जीवन जगतका मूल्यवान् अनुभवको काल्पनिक, कलात्मक अथवा मुक्त लयात्मक भाषिक संकलन हो ।[44] मोहनराज शर्मा-"पद्य लयमा कथ्यको अभिव्यक्ति गर्ने भाषिक संरचनालाई कविता भनिन्छ ।"[45] बासुदेव त्रिपाठी-"कविता जीवन

---

36 पूर्ववत्
37 पूर्ववत्
38 पूर्ववत्
39 पूर्ववत्
40 पूर्ववत्
41 पूर्ववत्
42 पूर्ववत्
43 पूर्ववत्
44 सम, बालकृष्ण मेरो भन्नु आगो र पानी, साझा प्रकाशन, काठमाण्डौ, दोस्रो संस्करण, २०४९
45 पूर्ववत्

जगतका मूल्यवान् अनुभवको काल्पनिक, कलात्मक अथवा मुक्त लयात्मक भाषिक संकलन हो ।"[46] वृहत नेपाली शब्दकोश-"कविद्वारा आफ्ना संवेद्य अनुभूति वा स्फूर्त भावनालाई छन्द वा लयमा उनिएका साहित्यक कृति वा रचना नै कविता हो ।[47]

यसरी नेपाली विद्वान्हरुको परिभाषा हेर्दा "भावनाको वौद्धिक हार्दिक कोमलता, कल्पना, अनुभूति र विचारको लगाबमा भावुकता चढेको जीवन जगत्को कलात्मक भाषिक संकथन र शव्द र अर्थको योगात्मक गुम्फन, पद्य लयको भाषिक संकथन र कविको अनुभूति स्फूर्त रूपमा प्रकट भएको साहित्यिक रचना नै कविता हो ।[48] पूर्वीय, पाश्चात्य एवं नेपाली विद्वान्हरुको फरक-फरक परिभाषा हेर्दा कवितालाई यसरी परिभाषित गर्न सकिन्छ : "कविता विषयवस्तुलाई कविको अनुभूतिका कोमल, कलात्मक र रसात्मक पाराले लयात्मक भाषाका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरिने सौन्दर्यमूलक संरचना हो । [49]

३.४. कविताका तत्वहरू (काव्य तत्वहरू)

साहित्यका अन्य विधाका जस्तै कविता विधाका पनि आफ्नै तत्व छन् । कुनै पनि वस्तुलाई अस्तित्वमा ल्याउने वा निश्चित संरचना प्रदान गर्ने कारक अवयवलाई तत्व भनिन्छ ।[50] तत्वहरुका बारेमा पूर्वीय र पाश्चात्य विद्वान्हरूमा मतैक्यता रहेको पाइँदैन । पूर्वीय साहित्यमा रस, शव्दार्थ, रीति, ध्वनि आदिलाई काव्यका तत्व भनिएको छ । पाश्चात्य साहित्यमा कल्पना तत्व, वुद्धि तत्व, विषय वस्तु, संरचना, विम्व-प्रतीक, अलङ्कार, छन्द, लय,अनुप्रास, शव्दयोजना, वाक्यविन्यास, भाषाशैली आदिलाई कविताको तत्व मानिन्छ ।[51]

कविताका तत्वलाई आन्तरिक तत्व र वाह्य तत्व गरी दुई समूह्मा बाँडेको पाइन्छ । कथ्य विषय वस्तु र भाव आन्तरिक तत्वमा पर्छन् भने भाषाशैली, लय, विम्व, प्रतीक आदि वाह्य तत्वमा पर्दछन् ।

---

[46] त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य, सम्पादन नेपाली कविता भाग-२ साझा प्रकाशन काठमाण्डौ २०४८, पृष्ठ २६४

[47] बृहत् नेपाली शब्दकोश

[48] पूर्ववत्

[49] लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद र अन्य, पूर्ववत् पृष्ठ ४

[50] पूर्ववत्

[51] पूर्ववत्

काव्य निर्माणका लागि चाहिंने विभिन्न तत्त्वहरु विद्वान्हरूले यस प्रकार बताएका छन् : शीर्षक , संरचना, बिषयबस्तु, लयविधान, भाव, विम्व र प्रतीक, अलङ्कार र भाषा शैली । यी काव्यतत्वहरूको यहाँ संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

३.४.१. शीर्षक

मुख्यरूपमा भन्नुपर्दा शीर्षक कविताको नामाकरण भाग हो । तर शीर्षकभित्र कविताको सार र औचित्यलाई समेट्नुपर्छ । कविताको वर्णन भएको विषय र शीर्षक वीचमा अन्तरसम्वन्ध भएको हुनुपर्छ । शीर्षक अभिधात्मक रूपमा अर्थात् सोझो अर्थ लाग्ने हुन्छ र व्यञ्जनात्मक र प्रतिकात्मक पनि हुन सक्छ । शीर्षक विशेषीकृत भएमा यसले कृतिका अन्तर्वाह्य संरचना वा भाषा शैलीले वहन गरेका समग्र विषय वस्तुहरूको केन्द्रीय भावलाई जाहेर गर्दछ । शीर्षक हेर्दा समग्र शरीर तत्वको प्रतिनिधि टाउको भएको भान हुनुपर्छ ।[52]

३.४.२. संरचना

संरचना विना कुनै पनि वस्तु पूर्ण हुन नसक्ने हुनाले कृतिको संरचना पनि कृतिको सिंगो वा पूर्ण रूप हो भन्नु पर्छ । कुनै पनि वस्तुको मुख्य स्वरुप नै संरचना हो । कविताका आन्तरिक र वाह्य गरी दुई प्रकारका संरचना हुन्छन् । कविताको संरचनालाई मुख्य गरी तीन भागमा वाँडिएको पाइन्छ । प्रगीतात्मक, आख्यानात्मक र नाटकीय ।

क) प्रगीतात्मक

प्रगीतात्मक संरचना भएको कविता प्रथम पुरुषीय शैलीमा एकालापको पाराले लेखिएको हुन्छ । केन्द्रीय भाव वा विचार एउटै भएको लघु अथवा फुटकर कविताको संरचना प्रगीतात्मक हुन्छ । यसमा अनुभूतिको विस्तारका क्रममा कुनै हरफ वा पङ्क्ति गुच्छको पुनरावृत्ति गरिन्छ । मूल भावलाई प्रष्ट्याउन केही गौण भावहरू आए पनि यसमा कविको व्यक्तिगत भावानुभूति नै सशक्त भएर आएको हुन्छ ।

ख) आख्यानात्मकता

विविध विषयवस्तुको विस्तारपूर्वक वर्णन गरिने आख्यानात्मक संरचना भएको कविता स्वतः लामो हुन्छ । लामो कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्यमा कथानक, पात्रविधान र परिवेशको

---

52 शर्मा, मोहनराज शैली विज्ञान, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाण्डौ २०४८ पृष्ठ ३३)

प्रयोग हुन्छ र तिनीहरुमा आख्यानात्मकता हुन्छ । यस्ता कविताको कथावस्तुको आदि, मध्य र अन्त्य समेत छुट्टयाउन सकिन्छ ।[53]

ग) नाटकीयता

नाटकीय संरचना भएको कवितामा संवाद र द्वन्द्वको प्रधानता पाइन्छ । छोटा र लामा दुवै खाले कविताको संरचना नाटकीय हुन सक्छ । यस्ता कवितामा एकालाप वा वार्तालाप मध्ये कुनै एक प्रकारको संवाद र वाह्य वा आन्तरिक मध्ये कुनै एक प्रकारको द्वन्द्वको प्रयोग गरिन्छ । यसरी कवितामा एकालाप वा वार्तालापमध्ये एक प्रकारको संवाद र वाह्य वा आन्तरिक मध्ये कुनै प्रकारको द्वन्द्वको प्रयोग गरिन्छ । यसरी कवितामा दुई विरोधी पात्र वा भावका वीचमा द्वन्द्व, संवाद, कथाकथनको उतारचढाव र आकस्मिक रूपमा विभिन्न मोडहरू पनि आउने गर्छन् ।

३.४.३. विषयवस्तु

रचनाकारले कुनै पनि कविता वा कृतिको रचना वा सिर्जना गर्दा एउटा विषयको छनोट गरेको हुन्छ । विषयको चयन वा छनोट विना कविता वा कृतिको निर्माण हुन सक्दैन ।

कविता वा काव्य रचनाका लागि चयन गरिएको भाव, विचार, कथ्य वा वस्तुलाई नै विषय वस्तु भनिन्छ । कविले आफ्ना सिर्जनामा यस व्रह्माण्डका सम्पूर्ण वस्तु, मानवीय स्वभाव, प्रवृत्ति, धर्म, संस्कार, संस्कृति, प्राकृतिक वस्तु आदि जस्ता विविध पक्षलाई ग्रहण गरेर आफ्ना कविता सिर्जना गर्दछ । विषयवस्तु रचनाका लागि छनोट गरिएको भाव भूमि हो । कविको जीवन भोगाइका क्रममा आफूलाई उत्प्रेरित गर्ने वस्तु नै कविताको विषय वन्न सक्ने भएकोले विषय छनोटमा कवि स्वतन्त्र हुन्छ । यही स्वतन्त्रताका कारण कवितामा पनि विविधता पाइन्छ ।

३.४.४. भावविधान

“भू” धातुमा “अ”(घञ्) प्रत्यय लागेर वनेको भाव शव्दले अस्तित्वमा भएका वस्तुलाई नियमबद्ध गर्नु भन्ने वुझाउँछ ।[54] भावले शव्द-शव्दको र समग्रमा रचनाको अर्थ प्रकट गर्दछ । भाव भन्नाले कविताका शव्दमा अन्तर्निहित शक्ति भन्ने बुझिन्छ । भाषिक संरचना भएकोले त्यसै भाषिक संरचनाभित्र भाव अभिव्यक्त भएको हुन्छ । कविताको संरचना कथन पद्धति, भाषाशैली र अन्य रूपात्मक तत्वका माध्यमबाट कवितामा भाव प्रकट हुन्छ । आख्यानीकृत वा नाटकीकृत जुन रूपमा

---

[53] पूर्ववत, पृष्ठ ३५०

[54] खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल र अन्य, नेपाली कविता पूर्ववत् पृष्ठ ६)

जीवन जगतको कथन गरे पनि त्यसको केन्द्रीय तत्व भाव नै हुन्छ । कविताबाट पाठकहरूमा हुने मूल वस्तु नै भाव भएकोले यसलाई कविताको अनिवार्य तत्व भनिन्छ ।

३.४.५. लय विधान

कवितामा लयका माध्यमबाट भावहरूको संयोजन गर्ने गरिन्छ ।[55] लय शव्द संगीतको क्षेत्रबाट आएको शव्द हो । संगीतको क्षेत्रवाट आएको यस शव्दले गायन, वादन आदिलाई परस्पर सूत्रबद्ध गर्ने काम गर्छ । साहित्यमा प्रयोग हुने भाषालाई गद्य र पद्य गरी छुट्ट्याउने गरिन्छ । कथा, उपन्यास, निवन्ध आदि गद्यमा लेखिन्छ भने मुक्तक, फुटकर कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्य जस्ता कविताका उपविधाहरू पद्यमा लेख्ने गरिन्छ । तर कविता पनि प्रशस्त रूपमा गद्यमा लेखिएका छन् । गद्यमा पनि कलात्मक र लयात्मकता छ भने उत्कृष्ट कविता वन्न सक्छ । प्राचीन आयुर्वेद, ज्योतिषशास्त्र, धर्मशास्त्र आदि ग्रन्थहरू छन्दमा लेखिए पनि उत्कृष्ट कविता हुन सकेनन् भने बालकृष्ण समको चिसो चुल्हो, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको प्रमिथस र गोपालप्रसाद रिमालको आमाको सपना उत्कृष्ट कविता वनेका छन् । कविता पद्य वा गद्य जेमा भए पनि लयात्मक हुनुपर्छ । त्यसैले कवितालाई अन्य विधाबाट अलग देखाउने एक तत्व लय भएकोले लयविधान कविताको महत्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ ।

३.४.६. विम्ब, प्रतीक र अलङ्कार

प्रस्तुतबाट अप्रस्तुतको बोध गराउनु अथवा प्रयोग गरिएको शव्दबाट अन्य अर्थको बोध गराउनु नै विम्व प्रतीक अलङ्कार विधान हो । कुनै वस्तुको लाक्षणिक अर्थ बुझाउन प्रयोग गरिने विम्बले शव्द/वस्तुको प्रतिच्छायाका रूपमा विशिष्ट अर्थको वोध गराउँछ । जीवन जगतका व्यापक सन्दर्भबाट टिपिएका सामग्रीहरु नै विम्ब हुन् । विम्वकै कारण अर्थमा आलङ्कारिक चमत्कार उत्पन्न हुन्छ र यसले आलङ्कारिक चमत्कृतिद्वारा कवितामा सौन्दर्य उत्पन्न गर्दछ ।

त्यस्तै प्रस्तुतबाट अप्रस्तुत, भएकोबाट नभएको उपस्थितबाट अनुपस्थित सन्दर्भ बुझाउने प्रक्रिया नै प्रतीकविधान हो । शव्दले दिने सामान्य अर्थ भन्दा भिन्न अर्थ बुझाउने अथवा अभिधात्मक भन्दा व्यञ्जनार्थ प्रस्तुत गर्ने सशक्त र प्रभावकारी माध्यमलाई प्रतीक भनिन्छ । कविताको भाव सम्प्रेषणका लागि अलङ्कारले काव्यको शोभा वढाउने गहनाको काम गरेको हुन्छ ।

३.४.७. भाषा शैली

[55] इश्वरीप्रसाद गैरे र अन्य, पूर्ववत पृष्ठ ३३४)

भाषा विचार विनिमयको साधन हो । भाषा भाव अभिव्यक्त गर्ने माध्यम हो भने शैली भाव अभिव्यक्त गर्ने पद्धति हो । भाषाकै माध्यमबाट कविता पाठकले पढ्छन् । भाषाशैली भनेको भाव प्रकाशनका लागि गरिने अभिव्यक्ति कौशल वा पद्धति हो । कविताको भाषा गद्यात्मक वा पद्यात्मक हुन्छ, तर जस्तो भाषा भए पनि लयात्मक हुनुपर्छ कविता भाषिक कला भएकोले यो अभिधात्मक भन्दा लाक्षणिक र व्यञ्जनार्थकका साथै संक्षिप्त र संकेतात्मक हुनुपर्छ ।[56] कवितामा व्याकरण सम्मत मात्र नभई विचलनयुक्त भाषा पनि प्रयोग गरिन्छ जसबाट लय पैदा हुन्छ । भाषाशैलीले कवितालाई लयात्मक वनाउँछ । शैली व्यक्तिपिच्छे फरक हुन सक्छ । कवितामा प्रयुक्त हुने शैलीमा सरल, आलङ्कारिक नाटकीय र वर्णनात्मक आदि हुन सक्छन् । कवितालाई उचाइ प्रदान गर्ने र रचनाकारको निजी परिचय दिने भाषाशैली भावाभिव्यक्तिका लागि अति आवश्यक तत्व मानिन्छ ।

३.५. आधुनिक नेपाली कवितामा रोहिणीविलास लुइटेल

कवि रोहिणीविलास लुइटेल नेपाली कविताको क्षेत्रमा वि.सं. २०१८ सालमा उदाएका कवि हुन् । आधुनिक नेपाली कविता यात्राका प्रमुख दुई मोडहरू वा घुम्तीहरू परिष्कारवादी धारा र स्वच्छन्दतावादी धाराको न्यूनीकरण भई कवि मोहन कोइरालाको नेतृत्वमा प्रयोगवादी धारा सुरू भई सकेको थियो । लामा-लामा क्लिष्ट र दुर्बोध्य गद्य कविताको सिर्जनाले नेपाली कविताका आम पाठकहरूमा बोधको समस्या सिर्जना गरेको थियो । त्यसै बेला कवि लुइटेल केही संस्कृत र नेपाली शव्दहरूका मिश्रणमा छन्दोबद्ध पद्य कविता लिएर नेपाली कविताको क्षेत्रमा उदाए ।

आधुनिक नेपाली कविताको श्रीवृद्धिमा कवि रोहिणीविलास लुइटेलको आगमन, योगदान र उनको स्थान निर्धारण गर्नका लागि समग्र नेपाली कविताको विकासक्रमको जानकारी नभई अप्ठ्यारो हुन्छ । नेपाली कविताको विकासक्रमलाई हालसम्म बिभिन्न विद्वानहरुले गरेको वर्गीकरण र त्रिभुवन विश्वविद्यालयले मानेको विकासक्रमलाई आधार मानी कालक्रमिक रूपमा चरण र प्रवृत्तिगत विश्लेषण गर्दै नेपाली कवितामा कवि लुइटेलको स्थान, योगदान र विशेषताको निर्धारण गर्न सजिलो वा सहज हुने भएकोले नेपाली कविताको विकासक्रमलाई यहाँ सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

३.५.१. नेपाली कविताको विकासक्रम

[56] खगेन्द्र प्रसाद लुइटेल र अन्य, पूर्ववत् पृष्ठ ८)

नेपाली कविता लेखनको सुरुवात् पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण सँगसँगै भएको भनिन्छ । त्यस अगाडिसम्म श्रुति परम्परामा लोक साहित्य रहेको थियो । नेपाली कविताले लेख्य रूप प्राप्त गर्नु भन्दा अघि पनि लोकगीत, लोकगाथा आदि गाउने परम्परा रहेको कुरा समीक्षक विद्वान्हरूले वताएका छन् । पृथ्वीनारायण्ण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानसँगै रघुनाथ भाट, सुवानन्द दास जस्ता कविहरूले कविता लेख्न थाले । वर्तमान समयमा पनि कृत्रिम पश्चिमा संस्कृतिको वीजारोपण-न्यून भएका गाउँ-ठाउँमा लोकगाथा गाउने चलन छ भने लोक संस्कृति विद्यमान छ । लोकतन्त्रको प्रादुर्भाव भएपश्चात् सूचना तथा सञ्चारको क्षेत्रमा एफ.एम. रेडियोहरुको स्थापना, निजी क्षेत्रका टेलिभिजन च्यानलहरुको विस्तार, गाउँ-गाउँमा साना खोलाहरूबाट हाइड्रो पावर मार्फत् निकालिएको विजुलीको सुविधा, मोवाइल फोनको अनियन्त्रित वितरण जस्ता कुराहरूले अहिले सहरमा मात्र होइन सुदूर क्षेत्रका गाउँहरूमा समेत पश्चिमा संस्कृति हावी हुँदै जान थालेको छ । यो दुर्भाग्यपूर्ण पनि छ । जसले गर्दा पहिरन, हाउभाउदेखि विभिन्न साँस्कृतिक कार्यहरुमा समेत प्रभाव परेको छ तर पनि विभिन्न जातिका साँस्कृतिक कार्यक्रमहरुमा लोक गीत लोकनाच आदिको प्रचलन विद्यमान रहेको छ । वहुजाति, वहुसंस्कृति भएको देश नेपालको सुदूर पूर्वमा वसोवास गर्ने राई, लिम्बूहरूको विवाह, बर्खान्त जस्ता कार्यहरूमा त्यस्ता गीत, नाचहरू देख्न सकिन्छ ।

साहित्य लेखनमा तत्कालीन युगीन परिवेशले स्पष्ट रूपमा प्रभाव पार्दछ र यस्तो प्रभाव नेपाली कवितामा पनि पाइन्छ । नेपालीमा कहिले वीरभाव, कहिले भक्तिभावका र कहिले श्रृङ्गारिक भावका कविता रचिनुमा तत् तत्कालीन युगीन वा राष्ट्रिय परिवेशकै प्रभाव हो ।[57] राणा शासनको अन्त्यसँगै व्यक्तिगत र संस्थागत रूपमा समेत साहित्यको सिर्जना हुन थाल्यो । विभिन्न विधाका साहित्यहरूको विविध शोध भए पनि हालसम्म एउटै टुङ्गोमा कोही पनि पुग्न सकेका छैनन् । त्यसैले नेपाली कविताको विकासक्रम पनि वा चरण र प्रवृत्तिहरू वारे पनि समीक्षकहरू एक मतमा छैनन् । सजिलैसँग अध्ययन गर्नको लागि हालसम्म विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न कालखण्डमा विभाजन गरी नेपाली कविताको विकासक्रमको अध्ययन गरेका छन् । वावुराम आचार्यले पुरानो कवि र कविता (२००३) मा पुरानो युग (१९६१ पूर्व) र नयाँ युग (१९६१ उत्तर) भनी दुई भागमा वाँडेका छन् ।[58] त्यसै गरी तारानाथ शर्माले नेपाली साहित्यको इतिहास (२०२७) मा भानुभक्त पूर्व युग (प्रारम्भदेखि १८७१ सम्म) भानुभक्त युग (१८२७-१९३९ सम्म), मोतीराम युग (१९४०-१९७६

57 लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद र अन्य, पूर्ववत्, पृष्ठ १३

58 पूर्ववत् पृष्ठ १४

सम्म), क्रान्तिपूर्व युग (१९७७-२००६ सम्म) र क्रान्ति उत्तर युग (२००७ देखि हालसम्म) गरी ५ चरणमा वाँडेका छन् ।[59] दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माले नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास (२०३४)मा आदिकाल वा वीरगाथाकाल (१७९९-१८७२), पूर्वमध्यकाल वा भक्तिकाल (१८७३-१९३९), उत्तर मध्यकाल वा श्रृङ्गारकाल (१९४०-१९७४), मध्य आधुनिक काल वा नव्यकाल (१९७५-२००७) र आधुनिक काल (२००८ देखि हालसम्म) गरी ५ चरणमा छुट्याएका छन् ।[60] त्यस्तै वरिष्ठ समालोचक वासुदेव त्रिपाठीले नेपाली कविताको विकासक्रमलाई प्राथमिक काल (१८२६-१९४० सम्म), माध्यमिक काल (१९४१-१९७४ सम्म) र आधुनिक काल (१९७५-हाल सम्म) गरी ३ चरणमा विभाजन गरिएको छ ।

यसरी विभिन्न विद्वान् एवं समीक्षकहरूले विभिन्न आधारमा नेपाली कविताको विकासक्रमलाई वर्गीकरण गरे पनि वासुदेव त्रिपाठीको वर्गीकरणलाई त्रि.वि. नेपाली पाठ्यक्रमले यथार्थको नजिक राखेको छ । त्यसै अनुसार नेपाली कविताको काल विभाजन गर्नु उचित हुन्छ ।

३.५.२. प्राथमिक काल (१८२६-१९४०)

नेपाली कविताको प्राथमिक कालको सुरुवात राजा पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियान सँगसँगै भएको पाइन्छ । यस कालमा मुख्यत : २ ओटा धारा वा प्रवृत्ति देखिएका छन् : वीरधारा (१८२६-१८७१) र (२) भक्ति धारा (१८७२-१९४०) । नेपाली कविताको प्राथमिक कालको पूर्वार्द्धमा वीरतापूर्ण भाव भएका वीर रसयुक्त कविता लेखिए । राजा पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानमा यस कविता धाराले महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्यायो । त्यस अभियानमा लड्ने सैन्यवलको मनोवल वढाउन कविताहरूले महत्वपूर्ण सहयोग गरे । त्यसैगरी तत्कालीन राजा महाराजाहरूवाट केही प्राप्त गर्नको लागि उनीहरूको तारिफ वा प्रशंसाका कविताहरू र स्तुतिगान पनि कविहरुले लेखे । यस वीर धाराका पहिला कवि रघुनाथ भाट मानिन्छन् । यस धारामा कलम चलाउने कविहरूमा सुवानन्द दास, शक्तिवल्लभ अर्ज्याल, उदयानन्द अर्ज्याल, सुन्दारानन्द वाँडा, राधावल्लभ अर्ज्याल, गुमानी पन्त आदि रहेका छन् ।

वि.सं. १८७२ मा नेपाल र इष्ट इण्डिया कम्पनी बीचमा युद्धविराम भई सुगौली सन्धि भयो । त्यसपछि नेपाल एकीकरण अभियान रोकियो र युद्धको वातावरण स्वत : समाप्त भयो । फलस्वरुप

---

[59] पूर्ववत्

[60] श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मोहनराज नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास चौथो संस्करण, साझा प्रकाशन काठमाण्डौ, २०४९, २०४९ पृष्ठ २६

तत्कालीन कविहरूको वीरतापूर्ण जोश सेलाउन गयो । युद्धबाट आजित मन र आफ्ना आफन्तहरुको मृत्यु, अङ्ग-भङ्ग भएका घाइतेहरूको हृदयमा मलम लगाउन कविहरूको ध्यान पनि अलौकिक ईश्वरतिर जान थाल्यो । उनीहरूका कविताहरू भक्ति मार्गातिर प्रवृत्त हुन थाले । उनीहरुले ईश्वरका साकार रूप र निराकार रूपको वर्णन गर्न थाले । भक्ति धारा पनि सगुण भक्ति धारा र निर्गुण भक्ति धारामा बाँडियो । सगुण भक्तिधारा अन्तर्गत कृष्ण भक्तिधारा र राम भक्तिधारामा विभक्त भयो । कृष्ण भक्तिधाराका कविहरूले भगवान् कृष्णलाई आफ्ना आराध्यदेव वनाई गुणगान गाए भने राम भक्तिधाराका कविहरूले रामको गुणगान गाए । भक्तिधाराका कविताहरू मध्ये रामभक्ति धारा नै प्रमुख र सशक्त रूपमा देखा पऱ्यो । भक्तिधारालाई अघि वढाउने कविहरूमा कृष्ण भक्तिधारामा इन्दिरस, विद्यारण्यकेशरी अर्ज्याल, वसन्त शर्मा लुइटेल, वीरशाली पन्त, हीनव्याकरणी विद्यापति र पतञ्जली गजुऱ्याल मुख्य रुपमा छन् भने रामभक्ति धाराका कविहरूमा रघुनाथ पोखरेल, भानुभक्त आचार्य र रामदास हुन् । रामभक्ति धाराका प्रमुख एवं सशक्त कवि भानुभक्त आचार्य हुन् । त्यसै गरी निर्गुण भक्ति धारामा अघि वढ्ने कविहरूले जोसमनी सन्तका परम्परालाई पछ्याएका छन् । यस धाराका कविहरूले आफ्ना कवितामा जाति विभेद अत्याचार-दुराचारको विरोध गरी मानवतावादको पक्षपोषण गरेका छन् । यस धारामा रहेर कलम चलाउने कविहरूमा शशिधर, अगमदिलदास, ज्ञान दिलदास, अखण्डदिलदास आदि हुन् । यसरी नेपाली कविताको प्राथमिक कालमा वीरगाथा र भक्तिका स्वरहरू उरालिएको पाइन्छ ।

३.५.३. माध्यमिक काल (१९४१-१९७४)

नेपाली कविता यात्रामा मोतीराम भट्टको आगमनसँगै माध्यमिक काल सुरू भएको मानिन्छ । यो युग छापाखानामा प्रवेश गरेपछिको युग हो । भट्टले रामायणको सुन्दरकाण्ड छपाएपछि मुद्रण युगको सुरुवात् भएको मानिन्छ । वि.सं. १९०३ को कोतपर्व घटाई सत्तासीन भएका राणाहरू भोगाविलासपूर्ण जीवन विताउँथे । तिनै राणाहरुले उर्दू, फारसी र हिन्दी थिएटरहरू आफ्नो मनोरञ्जनका लागि भित्र्याएका थिए । यसको प्रभाव सामान्य जनजीवनमा पनि पर्न थाल्यो । यस्तो परिवेशले गर्दा तत्कालीन कविहरू पनि प्रभावित भए र मनोरञ्जनमूलक-श्रृङ्गारिक कविताको सिर्जना गर्न थाले । मोतीराम भट्टले विभिन्न कविहरूलाई समेटेर मोती मण्डली गठन गरी कविता एवं विभिन्न समस्यापूर्ति लेख्न प्रेरित गरे । यस कालमा मुख्य गरी श्रृङ्गारिक कविताहरू लेखिए । त्यसैले यस काललाई श्रृङ्गारिक काल पनि भनिन्छ ।

यस कालका केन्द्रीय कवि मोतीराम भट्ट नै हुन् । अन्य कविहरूमा शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, तीर्थराज पाण्डे राजीवलोचन जोशी, शिखरनाथ सुवेदी, लक्ष्मीदत्त पन्त, गोपीनाथ लोहनी, वैजनाथ सेढाईं, कृष्णप्रसाद रेग्मी, पहलमानसिं स्वाँर आदि रहेका छन् ।

३.५.४.आधुनिक काल (१९७५-हाल सम्म)

नेपाली कविता यात्रामा आधुनिक कालको सुरुवात्वारे विद्वान्हरूमा भिन्न-भिन्न मत रहेको पाइन्छ । वि.सं. १९७४ मा सुक्तिसन्धु श्रृङ्गारिक कविता संग्रह प्रकाशित भयो र प्रतिवन्धित पनि भयो । यसपछि वि.सं. १९७५ देखि नेपाली कवितामा आधुनिक काल सुरू भएको मानिन्छ । श्रृङगारिक धारलाई अस्वीकार गर्दै जानु, लेख्य व्याकरणको खोजी गरी त्यसै अनुरुप कविता लेख्नु, हलन्त वहिष्कार गर्नु, कविताको शैली, शिल्पमा परिष्कार गर्दै जानु, वङ्गला, हिन्दी लगायतका छिमेकी देश र पश्चिमा मुलुकका भाषाका कविताहरूको प्रभाव पर्दै गए पछि आधुनिकताको सुरुवात् भएको हो । यस काललाई पनि पूर्वार्द्ध (वि.सं. १९७५-२०१६) र उत्तरार्द्ध (वि.सं. २०१७-हालसम्म) गरी दुई चरणमा बाँड्न सकिन्छ । आधुनिक काललाई निम्नानुसार बाँड्न सकिन्छ :

(क) परिष्कारवादी धारा (वि.सं. १९७५-१९९०)

(ख) स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी धारा (वि.सं. १९९१-२०१६)

(ग) प्रयोगवादी धारा (वि.सं. २०१७-२०२९)

(घ) समसामयिक धारा (वि.सं. २०३० देखि हालसम्म)

अंग्रेजी भाषाको Classism को नेपाली पर्यायवाची शब्द परिष्कारवाद भन्ने बुझिन्छ । “यस धाराले भाषिक, व्याकरणिक परिष्कार सहित बौद्धिक र समाज सचेत आध्यात्मिक मानवतावादको चित्रण गर्दछ ।”[61] लेख्य व्याकरणको अनुशासनभित्र रहेर उपयुक्त काव्य भाषाका माध्यमबाट विषयवस्तुको परिस्कृत रूपमा अभिव्यक्ति दिनु, आत्मपरक अभिव्यक्ति भन्दा वस्तुपरकतामा जोड दिई भावनालाई बौद्धिकताले नियन्त्रण गर्नु र साहित्यिक नियमभित्र रहेर कविताको सिर्जना गर्नु यस धाराका विशेषता हुन् । “संयम, सन्तुलन, अनुशासन र परिमार्जन गरी उत्कृष्ट कला प्रस्तुत गर्न यस धारालाई शास्त्रवाद, शास्त्रीयतावाद, अभिजात्य कुलीनवादका रूपमा पनि चिनिने गरिन्छ र शास्त्रको सीमाभित्र रहेर नियमको पूर्ण पालना गरेर साहित्य सिर्जना गर्नु नै परिष्कारवादी साहित्य सिर्जना हो भन्नुपर्दछ ।”[62] यस धाराका अगुवा कवि लेखनाथ पौड्याल हुन् ।

---

[61] पूर्ववत

[62] (खगेन्द्र प्रसाद लुइटेल र अन्य, पूर्ववत पृष्ठ ३३)

यस धारामा आइपुग्दा नेपाली कवितामा फुटकर कवितादेखि लिएर स्तरीय प्रकृति काव्य, खण्डकाव्य र महाकाव्यको समेत रचना भएका छन् । यस धारामा रहेर कलम चलाउने अन्य कविहरूमा सोमनाथ सिग्द्याल, चक्रपाणि चालिसे, धरणीधर कोइराला, महानन्द सापकोटा, कुलचन्द्र गौतम, माधवप्रसाद देवकोटा, वालकृष्ण सम आदि रहेका छन् ।

"स्वच्छन्दतावाद रोमान्स शब्दबाट विकसित रोमान्टिसिज्म शब्दको समानार्थी नेपाली शब्द हो ।[63] नेपाली कवितामा स्वच्छन्दतावादको शुरुवात् वि.सं. १९९१ देखि शुरु भएको मानिन्छ । परिष्कारवादीहरूको शास्त्रीय र सूत्रबद्ध कडा नियमको विरुद्धमा स्वच्छन्दतावादको उदय वा सुरुवात् भएको हो । जड शास्त्रीयता वा जड सूत्रमा नभई नवीनताको आग्रहसाथ स्वच्छन्द प्रकृतिप्रेमप्रति यस धाराका कविहरूको झुकाव हो । "शारदा" पत्रिका (१९९१) को प्रकाशनसँगै शुरु भएको यस धाराका प्रवर्तक महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा हुन् भने सहप्रवर्तक सिद्धिचरण श्रेष्ठ हुन् । यस धाराका केन्द्रीय प्रतिभा देवकोटा नै हुन् । राणा शासनको उत्कर्षको समयमा कविहरूले अन्याय र अत्याचारको विरोध गरी समानता र न्यायको पक्षमा कविता लेख्न थाले र यसै धारमा प्रगतिवाद भित्रिन थाल्यो । वि.सं. २००७ सालको क्रान्ति पश्चात् पनि जनताले अपेक्षा गरे अनुरुपको फल प्राप्त हुन सकेन । राजनीति तरल र अस्थिर रह्यो । जनजीवनमा अस्थिरता, अन्योल, विसङ्गति, अविश्वास, निराशा र कुण्ठाले गर्दा साहित्यको क्षेत्रमा पनि नयाँ जीवन मूल्यको खोजी हुन थाल्यो । परम्परित मूल्य-मान्यता धर्मराउँदै जाँदा विश्व परिवेशमा देखिएका नयाँ मूल्य मान्यताहरु भित्रिन थाले । यस अघि कविहरूले आत्मसात गर्न नसकेका प्रवृत्तिहरूलाई अब आत्मसात गरी आफ्ना कवितामा प्रतिपादन गर्न थाले । स्वतःस्फूर्त र स्वच्छन्द रूपमा कविले विचरण गरे र यो धारा महाकवि देवकोटाको निधन नहुञ्जेल प्रमुख धाराका रुपमा सशक्त रह्यो । यस धारामा कलम चलाउने अन्य कविहरुमा सिद्धिचरण श्रेष्ठ, युद्धप्रसाद मिश्र, गोपालप्रसाद रिमाल, माधवप्रसाद घिमिरे, केदारमान व्यथित, वीरेन्द्र सुब्बा, भूपि शेरचन आदि रहेका छन् ।

देवकोटाको निधन पश्चात् नेपाली कवितामा प्रयोगवादी धारा सुरु हुन्छ । "परम्पराभन्दा भिन्न प्रवृत्तिलाई अँगालेर विशिष्ट पाराले लेखिने रचनालाई प्रयोगवादी रचना मानिन्छ ।"[64] प्रथम विश्वयुद्धपछि उत्पन्न सङ्कटग्रस्त अवस्थाबाट उत्पन्न युगीन निराशा, कुण्ठा, अकर्मण्यता र अमूर्त चिन्तनलाई कविताको माध्यमबाट व्यक्त गर्न थालियो । पश्चिमा साहित्यबाट प्रवेश भएको यो धारा देवकोटाको निधन र वि.सं. २०१७ सालको राजनीतिक घटनापछि शुरु भएको हो । वि.सं. २०१७

---

[63] ईश्वरीप्रसाद गैरे र कृष्णप्रसाद आचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ ३४९
[64] पूर्ववत्

मा काठमाडौंबाट निस्कने नेपाली साहित्यिक मासिक पत्रिका रूपरेखाको योगदान प्रयोगवादी धारालाई अघि बढाउन महत्वपूर्ण रूपमा रहेको छ । कवि मोहन कोइराला प्रयोगवादी धाराका प्रारम्भकर्ता र प्रमुख केन्द्रीय कवि हुन् । सर्वसाधारणले सहजै बुझ्न नसक्ने खालका समष्टिमा अर्थ बहन गर्ने कविताहरू विभिन्न आद्य बिम्बको माध्यमद्वारा कविहरूले तत्कालीन राजनीतिक अव्यवस्थाको विरोध समेत गरे । यसै धाराभित्र वि.सं. २०२० मा दार्जिलिङबाट इन्द्रबहादुर राई, ईश्वरवल्लभ र वैरागी काइँलाले तेश्रो आयाम आन्दोलनको सुरुवात् गरे । "परम्परित चेप्टो साहित्यका विरुद्धमा देखा परेको आयामेली लेखन वस्तु, गहिराइ र मोटाइलाई समेत देखाउन अमूर्त र बौद्धिक पाराका कविता सिर्जना गर्छन् ।"[65] प्रयोगवादी लेखनले ईश्वररहित, विकासवादी, जीवशास्त्रीय पृष्ठभूमिका मानव जीवनलाई प्राय : विभत्स, विद्रुप, विसङ्गत, व्यर्थ, निस्सार र शून्य रूपमा हेर्ने गर्छ । त्यसैले यस धाराका कविहरुले मृत्युबोधलाई बढी नजिक राख्ने गरेका भए पनि जीवन जगतका विसङ्गति र शून्यतालाई चिरेर भए पनि मानवीय अस्तित्व र अस्मिताको खोजी पनि गरेका छन् ।[66] सन् १९६० को दशकदेखि पश्चिमा साहित्यमा देखिएका विविध प्रयोगहरूको प्रभाव यस धाराका कविताहरूमा परेको छ । वि.सं. २०१७ देखि वि.सं. २०२९ सम्म नेपाली कवितामा आफ्नो धारालाई सशक्त र प्रमुख रूपमा यस धाराका कविहरुले अघि बढाए । गद्यमा लेखिएका लामा-लामा कविता र फुटकर छोटा कविता पनि यस धारामा प्राप्त भएका छन् । यस धारामा रहेर कलम चलाउने कविहरूमा मोहन कोइराला, ईश्वर वल्लभ, वैरागी काइँला, मदन रेग्मी, जगदीश शमशेर राणा, द्वारिका श्रेष्ठ, कृष्ण भक्त श्रेष्ठ आदि हुन् ।

वि.सं २०३० सालपछि नेपाली कवितामा दुरूह, क्लिष्ट प्रयोगवादी कविताहरूको प्रभाव घट्दै जान्छ । तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थाको विरुद्धमा युवाहरू सल्बलाउँदा सिधै भन्न नसकिने अवस्थामा कविहरूले आफ्ना कविता मार्फत व्यवस्थाको अन्याय, अत्याचारको विरोध गर्न थाल्छन् । यसै समयदेखि समसामयिक धारा सुरु हुन्छ । यस अवधिका कविहरूले कल्पना, भावुकता एवं अमूर्ततालाई त्याग्दै वर्तमान मान्छेले भोगिरहेको जीवनलाई वस्तुपरक रूपमा सरल ढङ्गले यथार्थ रूपमा चित्रण गरेका छन् । उनीहरूले विकृत सामाजिक मूल्य र मान्यता, बढ्दो महँगी, विसंगत परम्परागत सामाजिक-साँस्कृतिक मूल्य र मान्यता, ह्रासोन्मुख प्राकृतिक सम्पदा, प्रशासनिक भ्रष्टाचार, अन्याय, अत्याचार, दुराचार आदिलाई आफ्ना कविताका विषयवस्तु बनाएका छन् । प्रायः गद्य लयमा यस कालका कविताहरू लेखिएका छन् । सरल, सुबोध र युगीन जनजीवनसँग

[65] पूर्ववत् पृष्ठ ४०
[66] पूर्ववत् पृष्ठ ४२

सम्बन्धित विम्ब र प्रतीक प्रयोग गरेका छन् । यस धाराले पञ्चायती व्यवस्थाको उन्मूलनमा महत्वपूर्ण योगदान गऱ्यो । वि.सं. २०४६ पछि बहुदलीय व्यवस्थामा जनताले अपेक्षा गरेका फल प्राप्त नहुँदा जनतामा निरासा र कुण्ठा हुनु स्वाभाविक थियो । कविहरूले त्यसैलाई टिप्दै आफ्ना कविताका विषय वस्तु बनाए ।

समसामयिक धारा अन्तर्गत विभिन्न आन्दोलन भए । जसमा सडक कविता क्रान्ति, कोलाज आन्दोलन, तरलवाद जनआन्दोलन कविता, योङ राइटर्स फ्रन्ट, बुट पालिस आन्दोलन जस्ता प्रमुख मानिन्छन् र यिनीहरुले सशक्त रूपमा नेपाली कवितालई अगाडि बढाए ।

वि.सं. २००४ साल देखि नै सुरु भएको प्रगतिवादी धारा भित्र भित्रै अघि बढिरहेको थियो । निरंकुश शासनको दमनका वावजुद व्यापक जनतालाई गोलवन्द गर्दै जागरुक बनाउँदै थियो । यसले निरंकुश शासन ढाल्न महत्वपूर्ण योगदान गऱ्यो । वि.सं. २०५२ मा सुरु भएको माओवादी जनयुद्धले पनि प्रगतिवादी धारलाई सघायो । भित्र भित्रै केही कविहरू उक्त युद्धको पक्षमा कलम चलाउन थाले र घोषित रूपमै सहयोग गर्न थाले । फलस्वरूप परिवर्तनकामी लोकतान्त्रिक र वामपन्थीहरूको वृहत् मोर्चाको आह्वानमा भएको आन्दोलनले २३७ वर्ष देखि विद्यमान निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य भयो र लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापना भयो । संविधानसभाको निर्वाचन समेत भई सो सभाले संविधान वनाउने कार्य जारी रहेको छ । यसरी वि.सं. २०३० देखि प्रारम्भ भएको यो धारा हालसम्म विविध आन्दोलन र अभिव्यक्तिकासाथ अघि वढिरहेको छ । यस धारामा कलम चलाउने कविहरुमा शैलेन्द्र साकार, सनत रेग्मी, पारिजात, विनोद अश्रुमाली, मोहन घिमिरे, भाउपन्थी, ध्रुव सापकोटा, अशेष मल्ल, मोदनाथ प्रश्रित, पूर्णविराम, राजव, मञ्जु काँचुली, श्रवण मुकारुङ, दिनेश अधिकारी, ज्ञानुवाकर पौडेल, सरुभक्त, डा.ऋषिराज वराल, विक्रम सुव्वा, गोपाल पराजुली, अग्निशिखा आदि रहेका छन् ।

पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानसँगै वीरधाराबाट सुरु भएको नेपाली कविता हालसम्म विभिन्न आरोह-अवरोह पार गर्दै अविच्छिन्न रूपमा अझ सशक्त भई अघि वढिरहेको छ । हालसम्म आई पुग्दा अनुदित देखि मौलिक, फुटकर कवितादेखि वृहत् रूप महाकाव्यसम्मका कविताहरू नेपाली जनमानसमा आएका छन् । नेपालमा मात्र नभई प्रवासमा समेत विभिन्न कविहरुले कविता लेखेर नेपाली साहित्यका विविध विधाका साथै कविता क्षेत्रलाई पनि शिखर सम्म उचालेका छन् ।

३.५.५. आधुनिक नेपाली कविताको क्षेत्रमा कवि रोहिणीविलास लुइटेलको आगमन र स्थान

वि.सं. १९९८ सालमा कोसी अञ्चल तेह्रथुम जिल्लाको सोल्मा गा.वि.स. वडा नं. ९, कालीमाटीमा जन्मिएका कवि रोहिणीविलास लुइटेलले साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका छन् । घरमा पिता शिक्षित, विद्वान् र माता समेत साक्षर भएकी हुँदा उनमा सानैदेखि राम्रा संस्कारको बीजारोपण भएको थियो ।[67] पिताले भन्ने गरेका श्लोकहरू सुन्दा-सुन्दै र माताले माधव घिमिरेको घामपानी भित्रको भुमराहरू ……… भन्ने गीति कविता गुन्गुनाउँदा-गुन्गुनाउँदै उनको वाल-मस्तिष्कमा गीत र श्लोकहरु प्रति उत्सुकता वढ्यो । उनले वालगीत लेख्न सुरु गरे जसमा तोते बोलीका शव्दहरु समेत थिए । उनी वसाइँ सरिरहने क्रममा कतिपय रचनाहरु हराए । उनी वनारसमा पढ्दा हिन्दी र संस्कृत भाषामा कविता लेख्न आकर्षित भएका थिए ।

उनको सर्वप्रथम “आज” नामक हिन्दी पत्रिकामा एउटा हिन्दी कविता प्रकाशित भयो । काशी-हिन्दू विश्वविद्यालयका प्राध्यापक डा. डिल्लीराम तिम्सिनाले नेपाली भाषामा कविता लेख्न प्रेरित गरे । यसरी अघि वढ्दै जाँदा नेपाली छात्र संघ वाराणसीको मुख पत्र छात्रप्रभामा “शारदा वन्दना” शीर्षकको कविता वि.सं. २०१८ मा नेपाली भाषामा प्रकाशित गरे । यही कविताको प्रकाशन सँगसँगै कवि लुइटेलको औपचारिक नेपाली कविता यात्रा सुरु भएको हो । त्यस पश्चात् पनि उनको हिन्दी मोह हटिनसकेको अवस्थामा शरदचन्द्र कोइराला र हेमराज पौडेलले नेपाली भाषामा कविता लेख्न थप प्रेरणा दिए ।

पाँच दशक लामो कविता यात्रामा कवि लुइटेलको कलम अन्य विधा भन्दा वढी कवितामा अविश्रान्त रूपमा अघि वढिरहेको छ । उनका फुटकर कविताहरू विभिन्न पत्र -पत्रिकामा प्रकाशित हुँदै गए पनि पुस्तकाकार रूपमा सर्वप्रथम भुमरी (शोक काव्य २०३७) प्रकाशित भयो । वि.सं. २०३५ सालमा पिता पं. नरपति लुइटेलको निधन भए पछि उनकै शोकमा यो काव्य लेखेका थिए । त्यसपछि पहिलो संग्रह प्रकाशित भएको १३ वर्ष पछि मेरो मानस (कविता संग्रह २०५०) प्रकाशित भयो । यस संग्रह भित्र वि.सं. २०३८ देखि वि.सं. २०४९ सम्म लेखिएका कविताहरु संग्रहित छन् । तीन तारा हिमाली (खण्डकाव्य २०५४) हिम आरोहीहरुको संस्मरणमा लेखिएको छ । त्यस्तै उनका श्रीलङ्का सङ्कल्प (२०४९) र जापान शव्दचित्र काव्य (२०५२) गरी दुई छायानुवाद संग्रह रहेका

[67] स्वयं रोहिणीविलास लुइटेलका अनुसार

छन् । त्यस्तै गरी जुही साहित्यिक त्रैमासिक जुहीरत्न रोहिणीविलास लुइटेल विशेषाङ्कमा आमाछोरी र चूडामणिश्री खण्डकाव्यहरू प्रकाशित भएका छन् ।

कवि लुइटेल नेपालमा वि.सं. २००७ सालमा प्राप्त सीमित अधिकार समेत हडपी राजा महेन्द्रले प्रत्यक्ष नेतृत्व गरी सुरु गरेको निरङ्कुश शासन लागू भएपछि कविता लेख्न थालेका हुन् । उनी अलि खुकुलो वातावरण भएको वनारसमा अध्ययन गर्थे । नेपाली कविता यात्रामा देवकोटाको निधन भई स्वच्छन्दतावादी धारा ओझेल पर्न थालेको थियो । मोहन कोइरालाको नेतृत्वमा लामा-लामा क्लिष्ट, दुरुह, दुर्वोध्य पद्य कविताबाट गद्यकविता लेखनतर्फ अघि वढिरहेका थिए । ठीक त्यही वेला कवि रोहिणीविलास लुइटेल संस्कृत, हिन्दी वा नेपाली भाषामध्ये कुन भाषालाई आफ्नो कविताको अभिव्यक्ति माध्यम बनाउने भन्ने द्विविधामा थिए । उनी गीत र गद्य कविताकासाथमा संस्कृत, हिन्दी र नेपाली भाषामा छन्दोवद्ध पद्य कविता पनि लेख्दै थिए । नेपाल आगमन पश्चात् पनि उनी क्रमशः छन्दमा नै कविता लेख्न थाले र निरन्तर छन्दमै कविता लेखिरहेका छन् ।

नेपाली कविता यात्रामा विभिन्न नामबाट आन्दोलन अघि वढ्दै थियो । वि.सं. २०३६ सालमा भएको विद्यार्थी आन्दोलनको फलस्वरुप जनमत संग्रह भयो । पञ्चायती शासकहरुको जालझेल र षडयन्त्र स्वरुप निर्दलले जित्यो । जनताका भावना, चाहनाहरु कुण्ठित पारियो । त्यसै समयमा कवि लुइटेलको पहिलो काव्य भुमरी (शोककाव्य) २०३७ प्रकाशित भएको हो । त्यस काव्यमा अव्यवस्थाको विरोध र आक्रोश नभए पनि गरीवीका कारण मुङ्लान पस्नु पर्ने वाध्यता र त्यहाँ पाइने दुःख र हण्डरसँग साक्षात्कार गर्न पाइन्छ । यो काव्य पूर्णत : पिताको शोकमा लेखिएको हो । नेपाली शोककाव्यमा कविवर माधवप्रसाद घिमिरेले पत्नीको शोकमा लेखेको गौरी शोककाव्य पनि छन्दमा छ र यो भुमरी शोककाव्य पनि छन्दमै लेखिएको छ । भावका हिसावले यी दुवै काव्य नजिक रहेका छन् र तुलनीय छन् ।

वि.सं. २०३८ देखि वि.सं. २०४९ सम्म रचना गरिएका कविताहरूको संग्रह मेरो मानस (कविता संग्रह) २०५० हो । यसमा कविले पर्यावरणदेखि लिएर नेपाली एवं विश्वजनीन जीवन जगतका विषय वस्तुहरू समेटेका छन् । त्यसै गरी ३ जना हिमाल आरोहीहरू प्रति सम्मान भाव व्यक्त गर्दै तीन तारा हिमाली (खण्डकाव्य) २०५४ प्रकाशित गरेका छन् । उनले संस्कृतबाट अनुदित अर्थात् छायानुवाद गरिएका २ ओटा कृति र जुहीमा प्रकाशित आमाछोरी र चूडामणिश्री संग्रहित काव्य कृतिहरू नेपाली कवितालाई दिएका छन् ।

छन्दोवद्ध कविताहरू विरलै लेखिने वर्तमान समयमा कवि लुइटेल छन्दवादी कविको रूपमा साधनारत छन् । उनले वि.सं. २०१८ देखि हालसम्म फुटकर र संग्रहित काव्यात्मक कृतिहरू छन्दमै

रचना गरेर परिस्कृत भाषा शैलीमा आफ्ना अभिव्यक्ति पोखी रहेका छन् । प्रयोगवादी धाराको सुरुवात् सँगै आएका कवि लुइटेल समसामयिक धाराका विभिन्न मोडहरू पार गर्दा पनि आफ्नो छुट्टै पहिचान सहित अघि वढिरहेका छन् । आफूलाई साहित्यकार नभई साहित्यको विद्यार्थी मात्र भन्न रुचाउने कविको स्थान नेपाली छन्द कवितामा उच्च रहेको छ ।

३.५.६. कवि रोहिणीविलास लुइटेलको काव्य यात्रा

कवि रोहिणीविलास लुइटेल नेपाली काव्य आकाशका अति उज्जवल नक्षत्र हुन् । सुगम राजधानी भन्दा वाहिर वसेर रोजी रोटीको लागि शिक्षण पेशा अँगालेका उनी निरन्तर साहित्य साधनामा लागि परेका छन् । साहित्यका विविध विधामा कलम चलाए पनि मुख्यत : उनी कवि नै हुन् । सानै उमेरदेखि कलम चलाए पनि उनका प्रारम्भिक चरणका रचनाहरू प्राप्य छैनन् । क्रमश : निख्खारिंदै र तिखारिंदै गएका उनका रचनाहरू हेर्दा उनको कविता यात्रालाई निम्नानुसारका चरणमा वाँड्न सकिन्छ :

क) प्रथम चरण (वि.सं. २०१८ - २०३५ सम्म)

ख) मध्य चरण (वि.सं. २०३६ - २०५७ सम्म)

ग) तेस्रो चरण (वि.सं २०५८ - हाल सम्म)

कवि लुइटेलको हालसम्मको कविता यात्रालाई हेर्दा उक्त तीन चरणमा वाँड्नु उपयुक्त हुनेछ । यसलाई विस्तारपूर्वक हेरौं :

कवि लुइटेलले सानै देखि असल संस्कार पाई ग्रहण गरेका थिए । विभिन्न श्लोकहरु कण्ठस्थ पारेका थिए । आमाले गुनगुनाउने गीति कविताले पनि उनलाई प्रभाव पारेको थियो र उनले पनि तोते बोलीमा गीत लेख्न थाले । उनी त्यसपछि हिन्दी र संस्कृतबाट प्रभावित हुन थाले र हिन्दी र संस्कृत भाषामा कविता लेख्न थाले । उनले यस कालमा वि.सं. २०१८ सम्म कविता गद्यमा पनि लेखे र गीत पनि लेखेका थिए । उनका यस चरणका रचनाहरु वसाइँ सरिरहने क्रममा कतिपय हराए वा वसेकै ठाउँमा छुटे । उनको यस अवधिमा विद्यालयमा कविता प्रस्तुति मात्र गरे भने “शारदा बन्दना” प्रकाशित गर्नु भन्दा अघि “आज” नामक हिन्दी पत्रिकामा एउटा हिन्दी कवितासमेत प्रकाशित भयो । त्यसैले यो समय उनको वालसुलभ मन प्रेरित भई कवितातर्फ आकर्षित भएकाले गद्य कविता, गीत, हिन्दी र संस्कृतमा कविता लेख्न प्रारम्भ गरे ।

क) प्रथम चरण (वि.सं. २०१८-२०३५ सम्म)

यस चरणलाई पनि वि.सं. २०१८-२०२४ सम्म पहिलो र वि.सं. २०२५-२०३५ सम्म दोस्रो चरण गरी दुई भागमा बाँड्न सकिन्छ । द्विविधामा रहे पनि संस्कृत, हिन्दी र नेपाली तीन ओटै भाषामा कविता लेख्दा- लेख्दै कवि लुइटेलले छन्दमा नेपाली कविता अघि वढाइरहेका थिए । काशी हिन्दू विश्वविद्यालयका प्राध्यापक डिल्लीराम तिम्सिनाको सत्प्रेरणामा नेपाली मोह निकै वढ्यो र यस चरणको प्रारम्भमा नेपाली छात्र संघ वाराणसीको वार्षिक मुखपत्र "छात्रप्रभा"मा मन्दाक्रान्ता छन्दमा लेखी "शारदा वन्दना" शीर्षकको नेपाली कविता वि.सं. २०१८ मा प्रकाशित गराए । यो नै उनको नेपाली भाषामा लेखिएको पहिलो प्रकाशित कविता थियो । सहित्यको उर्वर स्थल वनारसमा पढ्ने र प्रशस्तै नेपाली कवि साहित्यकारहरुसँग उनको उठवस र हेलमेल थियो साथै हिन्दी र संस्कृतका कविहरूसँग पनि । त्यसैले उनले यस समयमा तीन ओटै भाषामा कविता सिर्जना गरेका छन् । यस समयमा लेखेका उनका केही कविता वाहेक अन्य कविताहरू प्रकाशित भएका छैनन् । उनले यस चरणमा गद्य कविता र गीत पनि लेखेका छन् भने छन्दको ज्ञान भएपछि भने छन्दोवद्ध पद्य कविता नै लेखेको पाइन्छ । यस पहिलो चरणमा उनी ईश्वर स्तुति, राष्ट्रप्रेम, प्रकृतिप्रेमको वकालत गर्न पुग्छन् । यस चरणमा उनले छन्द र अनुप्रास मिलाउँदै कविता सिर्जनाको बाटोमा अभ्यास गर्दै अघि वढेका छन् र यस काललाई अभ्यास काल भन्नु उपयुक्त हुन्छ । यस चरणको दोस्रो भागमा अर्थात् वि.सं. २०२५ देखि वि.सं. २०३५ सम्म उनले कविता रचनामा खासै द्रुतता दिएको देखिंदैन । विविध कठिनाइहरूका वावजुद यही १० वर्षको समय कवि लुइटेलका कविता सिर्जनामा शिथिलता आएको पाइन्छ ।

ख) दोस्रो चरण (वि.सं २०३६-२०५७ सम्म)

कवि लुइटेलले करिव १० वर्षको शैथिल्यपछि वि.सं. २०३६ साल देखि फेरि कविता यात्रालाई अघि बढाए । वि.सं. २०३५ सालमा पिता पं. नरपतिको निधनले उनलाई ठूलो पीडा भयो । त्यसै शोकमा डुव्दा-डुव्दै उनले भुमरी (शोककाव्य) २०३७ को रचना गरे । यो कृति उनले माधव घिमिरेको गौरीको झक्झकाहटमा शिखरिणी छन्दमा लेखे । यसै समयदेखि उनको कविता यात्राको दोस्रो चरण सुरु हुन्छ । यो चरण भरि उनी विद्यालयमा शिक्षक पनि भएर रहेको समय हो । यस चरणमा उनको कवित्व माझिएको र खारिएको छ । यस चरणमा उनका कविता विधाका ५ ओटा, कथाविधाको १ र व्यङ्ग्य निवन्धको १ गरी ७ ओटा पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भईसकेका छन् ।

भुमरी (शोककाव्य २०३७) मा शोक प्रमुख रूपमा आए पनि प्रवासी नेपालीहरुको समस्या दुःख कष्ट, नारी शोषण एवं दर्दनाक स्थितिको पनि चित्रण गरिएको छ । करिव ११ वर्ष लेखिएका ४९ ओटा कविताहरूलाई संग्रहित गरी "मेरो मानस" (कविता संग्रह २०५०) प्रकाशित भएको छ । यसमा विकृति-विसंगति, मानवीय संवेदना, राष्ट्रियता, पर्यावरण सम्वन्धी विषयवस्तु समेटिएका कविता छन् । तीन तारा हिमाली (खण्डकाव्य २०५४) तीन जना हिमाल आरोहीहरूको स्मृतिमा लेखिएको हो । यसमा हिमाली वातावरणको समेत वर्णन गरिएको छ । र भ्याउरे लयको पनि प्रयोग भएको छ । त्यसै गरी उनले योगी नरहरिनाथद्वारा संस्कृतमा रचित जस्ताको तस्तै नेपालीमा सोही छन्दमा छायानुवाद गरेका कृतिहरू "श्रीलङ्का संकल्प" (छायानुवाद २०४९) र "जापान शव्द चित्रकाव्य" (छायानुवाद) २०५२ हुन् । यसरी उनी कुशल अनुवादक पनि यही चरणमा भएर उदाए ।

कवि लुइटेलको कविता यात्राको दोस्रो चरण निकै लामो रह्यो । उनी यही समयमा विभिन्न संस्थाहरूमा पनि सम्मिलित हुँदै गए । धेरै जनमानसमा परिचित हुँदै गए । विभिन्न मान-सम्मान र प्रशंसा पत्रहरु पनि उनले प्राप्त गर्दै गए । विश्वदीप, रहर , नयाँ विचार, नयाँ कामना लगायत विभिन्न पत्रिकाहरुमा विभिन्न फुटकर कविताहरू प्रकाशित गराए । यो चरण कवि लुइटेलको कविता यात्राको उर्वर चरण भएको मानिन्छ ।

ग) तेस्रो चरण (वि.सं. २०५८-हाल सम्म)

कवि लुइटेलको कविता यात्राको तेस्रो चरण वि.सं. २०५८ देखि सुरु भएर हालसम्म निरन्तर अघि वढिरहेको छ । नारी शिक्षा, नारी समानता लगायत समाजमा विद्यमान सामाजिक विभेदका विरोधमा स्वर उराल्ने कवि लुइटेल यस चरणमा अझ परिस्कृत भाषा शैलीमा कविता सिर्जना गर्न पुग्छन् । शोषण, दमन, भ्रष्टाचार, अत्याचार, दुराचारको विरुद्धमा शिष्ट भाषामा अभिव्यक्ति पोख्छन् । वि.सं. २०५८ को राजदरवार हत्याकाण्ड, संसद विघटन, वि.सं. २०५९ असोज १८ गतेको राजाको कदम र वि.सं. २०६१ माघ १९ को प्रत्यक्ष शासन पश्चात्को वन्देज जस्ता कारणले आम कवि साहित्यकारहरूमा प्रभाव पारेको थियो । त्यसवाट कवि लुइटेल पनि अछुतो रहने कुरा थिएन । वि.सं. २०६२/६३ को निर्णायक जनआन्दोलन, संविधान सभाको निर्वाचन, गणतन्त्रको स्थापना जस्ता परिवर्तन यसै समयमा भए । उत्साहप्रद परिवर्तन राजनीतिमा भए पनि जनताले अपेक्षा गरे अनुरुप कार्य राजनीतिक दलवाट हुन सकेन । उल्टै कुर्सी र सत्ताको लागि छिनाझम्टी भयो । यस प्रवृत्तिको विरुद्धमा व्यङ्ग्य र

विरोधका स्वरहरू उनका यस चरणका फुटकर कविताहरुमा विविध विम्व र प्रतीकहरुको माध्यमबाट व्यक्त भएको पाइन्छ । अन्तिम पल्ट जुही ५९ औ अङ्क कवि रोहिणीविलास लुइटेल विशेषाङ्कमा उनका “आमा छोरी” खण्डकाव्य र “चूडामाणिश्री” गरी दुई खण्डकाव्य प्रकाशित भएका छन् । आमाछोरी खण्डकाव्यमा मद्यपानको अत्यधिक सेवन पश्चात् पति मरेपछि साना वालवालिकाहरुलाई हुर्काउन-वढाउन, पढाउन अनैतिक काम गर्न पुगेकी नारीको करुण विषयवस्तु समेटिएको छ । त्यस्तै चूडामणिश्रीमा झापाका साहित्यसेवी व्याकरणकार, भाषाशास्त्री कवि चूडामणि रेग्मीको गुणगान गाइएको छ । चूडामणि रेग्मीका बारेमा कविलाई लागेको अन्तर्मनको कुरा पोखिएको छ ।

यस कालमा कवि लुइटेल समाजमा विद्यमान विभेद अन्याय अत्याचारको विरुद्धमा सशक्त कलम चलाउँछन् । उनको छन्द कविता अझ तिखारिंदै अघि वढिरहेको छ । यसरी सानै उमेरदेखि साहित्यमा कलम चलाउन सुरु गरेका लुइटेलले सुरुमा गद्य कविता, गीत आदिमा कलम चलाए पनि क्रमश : छन्दोवद्ध कवि वन्न पुगे । निकै लामो समय सम्म हिन्दी, संस्कृत वा नेपाली कुन भाषालाई कविताको माध्यम वनाउने भन्नेमा द्विविधामा रहे । तर विभिन्न व्यक्तिहरुको सत्प्रेरणाले नेपाली भाषामा कविता लेख्दै अघि वढ्दै जाँदा नेपाली कवितालाई उनले २ अनुदित कृति र अन्य ३ मौलिक कृति समेत गरी जम्मा प्रकाशित ७ कविता कृतिहरु नेपाली साहित्यलाई दिए । छन्दमा कविता लेख्न छोडेको वर्तमान समयमा उनी छन्द वचाउ अभियानसँग पनि सम्वद्ध छन् । उनको स्थान नेपाली कविताको क्षेत्रमा विशेषतः छन्दोबद्ध कवितामा उच्च रहेको छ । यसै अभियान अन्तर्गत “मोती समस्यापूर्ति प्रकाशन समिति नेपालका सह-संयोजक र संयोजक हुँदै समस्यापूर्ति कविता संग्रह भाग-१ र २ झापा जिल्लालाई केन्द्र बनाएर प्रकाशित गर्ने मध्येका सक्रिय कवि व्यक्तित्व पनि मानिन्छन् ।

परिच्छेद चार

४. कवि रोहिणीविलास लुइटेलका काव्य कृतिहरूको विश्लेषण

कवि रोहिणीविलास लुइटेलका हालसम्म संग्रहको रुपमा प्रकाशित भएका काव्य कृतिहरुको विश्लेषण क्रमैसित गरिएको छ ।

४.१. भुमरी (शोककाव्य) २०३७

कवि लुइटेलका पुस्तकका रुपमा प्रकाशित भएको भुमरी (शोककाव्य) २०३७ पहिलो हो । वि.सं. २०३५ मा पिताको निधन भएपछि कवि लुइटेल गहिरो शोकमा डुवे । त्यही शोकमा डुब्दाडुब्दै लेख्दै जाँदा उनले २ वर्ष पछि यो काव्य प्रकाशित गरे । समालोचक मोहनराज शर्माले यसलाई विलापिका भनेका छन् । माधव घिमिरेको गौरीले कवि लुइटेललाई शोककाव्य लेख्न प्रेरणा दिएको हो ।[68] शोककाव्य भए पनि यस काव्यमा भारतमा अङ्ग्रेज विरोधी आन्दोलन २००७ साल पूर्वको स्थिति, प्रवासी नेपालीहरूको समस्या, दुःख-कष्ट, नारी शोषण एवं दर्दनाक स्थितिको समेत वर्णन गरिएको छ । यसमा आख्यान झिनो भए पनि छन्दका हिसावले अन्यन्तै सवल रहेको छ । पाँच फन्कामा उनिएको यस शोकमालामा पूर्वी नेपालको तेह्रथुम जिल्ला, सोल्मा गा.वि.स.देखि आसाम बासाइँ सरी पुनः आफ्नै जन्मभूमि (देश) मा फर्केर आई समाज सुधारका कार्य गर्ने पिताको निधनबाट शोकाकुल भएर सोही विषयवस्तुलाई वर्ण्य विषय बनाइएको छ । यो काव्य प्रकाश प्रिन्टिङ्ग प्रेस वाराणसीमा छापिएको हो र यस काव्यकी प्रकाशिका कवि लुइटेलकै श्रीमती घनमाया लुइटेल हुन् ।

४.१.१. शीर्षक

नदी वा आँधी-वेहरीको भुमरी पर्छ । त्यस्तै भुमरी कवि लुइटेलको मानसपटलमा पिताको निधन पश्चात् परेको थियो । कुनै पनि रचना वा कृतिको शीर्षक राख्दा त्यस भित्रको भावलाई समेट्ने गरी राखिएको हुन्छ । शीर्षक हेर्दै त्यसभित्रको भाव वा विषयवस्तुको झल्को पाइन्छ । आफूलाई जन्माई, हुर्काई, बढाई गरेर संसारमा सफल जीवन बाँच्न सक्षम बनाउने पितामाताको मृत्यु मानव जीवनमा सबैभन्दा दुखद क्षण हो । बुवा-आमाले खाई-नखाई अनेकौ दुःख कष्टका साथ

---

[68] स्वयम् रोहिणीविलासका अनुसार

छोराछोरीको पालन पोषण गरेका हुन्छन् । जसको निधनमा असल छोराछोरीहरु शोक विह्वल हुन्छन् र आफूमै केन्द्रित भएर भुमरीले हाने झैँ हुन्छ । यस काव्यमा पनि पिताको निधन पछिको भुमरीको कारुणिक चर्चा गरिएको छ। त्यसैले यो काव्य र शीर्षकको बीचमा सङ्गति वा तादात्म्य रहेको छ।

४.१.२.संरचना

कवि लुइटेलको भुमरी (शोककाव्य) को आख्यान झिनो भए पनि तीव्र गतिमा अघि बढेको छ । नेपालको पूर्वी पहाडबाट भारतको आसाम हुँदै नेपाल फर्किई निधन हुन पुगेका पिताको स्मृतिमा शोकलाई कथ्य बनाइएको छ ।

उनको यो भुमरी (शोककाव्य) जम्मा ५ विश्राममा विभक्त छ अर्थात् ५ फन्कोमा यो काव्य भित्र भुमरी घुमेको वा रचिएको छ। सबै फन्कोमा समान श्लोक सङ्ख्या छैनन्। पहिलो फन्कोमा ५ श्लोक, दोस्रो फन्कोमा १८ श्लोक, तेस्रो फन्कोमा १९ श्लोक, चौथो फन्कोमा ६२ श्लोक र पाँचौ फन्कोमा ५० श्लोक गरी जम्मा १५४ श्लोकमा यो काव्य रहेको छ। कवि आफैं भोक्ता र वक्ता भएर प्रत्येक श्लोकको वर्णन गरेका छन् । भुमरी आफैंमा बटारिएको वा घुमेको हुन्छ । त्यसैले यो काव्यको शीर्षक र उपशीर्षकमा तादात्म्यता भई यो संरचित छ। यो काव्य पूरै शिखरिणी छन्दमा रचिएको छ।

४.१.३.विषयवस्तु

कवि लुइटेलको भुमरी (शोककाव्य) मूलतः पिताको शोकमा लेखिएको छ । "खण्डकाव्यात्मक संरचना भएको प्रस्तुत काव्य कृति विषयका दृष्टिले संक्षेपीकृत नाम दिंदा 'विलापिका' हो यसै कुरालाई समालोचक मोहनराज शर्माले भूमिकामा उल्लेख गरेका छन् ।"[69] पिताको निधन भएपछि कवि लुइटेलको मनमा उत्पन्न पिर-व्यथा पोख्दै जाँदा यो काव्य निर्माण भएको छ। गाउँ घरमा कोदो, सुठुनी, फापर पनि खान नपाउँदा वा त्यो मात्रै खानुपर्दा अपेक्षित सुखका लागि मानिसहरु मुग्लान भासिन्थे । उनीहरुमा बढी चिन्ता गाँसको हुने गर्थ्यो। त्यसरी बसाइँ सर्ने मध्येमा उनका पिता पं. नरपति पनि थिए । पं. नरपति काशी गई अध्ययन गरेर गाउँ फर्किए पछि बिभिन्न समाज सुधारका कार्यमा लागे । उनले विधवाको मुक्तिका लागि आन्दोलन चलाए । महात्मा गान्धीले इष्ट इन्डिया कम्पनी विरुद्ध चलाएको शान्तिपूर्ण भारतछोड आन्दोलनमा पनि उनी सक्रिय भएका थिए । पछि अर्काको भूमिमा बस्नु त्यति उचित नहुने निष्कर्षमा पुगी बरु स्वदेशमै फर्केर मातृभूमिको सेवा गर्ने अठोटका साथ नेपाल फर्किन्छन्।

[69] शर्मा, मोहनराज भुमरीमा पर्दा, भुमरी (शोक काव्य) २०३७, पृष्ठ ५

नेपाल आएर बसोबास गरेको केही वर्षपछि औषधि उपचार नलागी पं. नरपतिको निधन हुन्छ । जसको शोकले विह्वल भएर कवि रोहिणीविलासले यो काव्य रचना गरे ।

यो काव्य मूल रुपमा पिता पं. नरपति लुइटेलको शोकमा लेखिएको भएता पनि यस भित्र विधवा मुक्ति आन्दोलन, भारत छोड आन्दोलनमा सक्रियता, प्रवासी नेपालीहरुले भोग्नुपरेका विविध समस्या, स्थानीय असमियाहरु भित्र पं. नरपतिको लोकप्रियता एवं स्वदेश प्रतिको माया मोह अर्थात् देशप्रेम यस काव्यमा विषयवस्तु भएर आएका छन् ।

४.१.४.भुमरी भित्र भावविधान

कवि लुइटेलले आफू शोकमा डुबेको बेला यो काव्य लेखेका हुन् । त्यसैले यस काव्यमा शोक नै प्रमुख रूपमा आएको छ । यस काव्यमा आफ्ना दिवंगत पिताप्रति प्रेम, आस्था, श्रद्धा प्रकट गरेर आत्मिक सम्बन्ध कायम गर्दै विगतका यथार्थ क्रियाकलापलाई स्मृतिमा उतारेर प्रस्तुत गरेका छन् । पूर्वीय संस्कृत साहित्य र नेपालीको समेत गहिरो अध्ययन गरेका कवि लुइटेल यस काव्यमा स्वच्छन्द भाव धारामा बगेका छन् । पिताको स्मृतिमा अतिशय शोक विह्वल भई आत्मिक स्वकल्पनामा कविता प्रस्तुत गरेका छन् । यति हुँदा हुँदै पनि कवितालाई कलात्मक पाराले सिंगारेका छन् र परिष्कारवादीको रुपमा पनि देखिएका छन् ।

आफ्ना मान्यजनको मृत्युमा जो कोही पनि अति नै दुःखित हुन्छ । मान्छे जन्मिएपछि निश्चय नै मर्छ । मृत्यु अदृश्य नै हुन्छ । अध्यात्मवादले भगवान्‌को इच्छानुसार मानिसको आयु, काम, जन्म-मृत्यु हुन्छ भन्ने कुरालाई स्वीकार गर्दछ । यस्तै अर्थमा अदृश्य एवं रहस्यमय मृत्युलाई सुरुमै कवि लुइटेलले मानवीकरण गरेका छन् । अङ्ग्रेजी नाट्यकार सेक्सपियरले "हे ईश्वर दया राखी अझ मलाई दुःख दे" भने । उनी पनि अदृश्य शक्ति प्रति विद्रोहीभाव व्यक्त गर्दछन् । क्षणिक रमझममा मानिसलाई भुलाएर आफन्त जनसँग छुटाई चटक्क चुँडेर र माया-ममता र स्नेहको पनि ख्याल नगर्ने त्यो शक्ति प्रति यसरी सुरुमै आक्रोश पोख्छन् :-

विधाता ! के तैंले लहड यसरी गर्नु छ सधैं ?
अहो ! लीला तेरो न बुझि म परें छक्क नि कठै !
मजा लुट्ने बानी अतिशय भयो छाडि अब दे,
मचा आँधी-बेरी प्रलय बरु उन्मत्त गरि दे ।[70]

[70] लुइटेल, रोहिणीविलास-भुमरी (शोकाव्य), प्रकाश प्रिन्टिङ्ग प्रेस- वाराणसी, २०३७, पृष्ठ ११

अत्यन्तै शोक विह्वल भएर विलाप गर्दागर्दै उनी घोर निराशामा रुमल्लिन्छन् र आफू बाँच्नु पनि व्यर्थ भएको महसुस गर्छन् । आफू बालक छँदै पितृशोक परेको भए केही थाहा हुँदैनथ्यो, कि आफू पिता भन्दा अघि लागेको भए राम्रो हुँन्थ्यो भन्दै यसो भन्छन्-

कि छोडी जानूथ्यो जब म शिशुतामै जड थिएँ,
कि ता जानूपर्थ्यो मकन अघिलाई बरु कतै
चिताग्नि, ज्वालामा बरु म पनि जल्नू सुख थियो
अहो ! बाँचे व्यर्थ्यै, जनमभरिको यै चुक रहयो ।[71]

पिताको निधनपछि सहारा विहीन भएको महसुस गर्छन् र हरघडी झरी झैं अश्रुधारमा डुब्न पुग्छन् । मन बुझाउन जति प्रयत्न गरे पनि कठीन हुन्छ र मन बुझ्दैन । यस्तो कारुणिक अवस्थाको यसरी कवितामा व्यक्त गर्छन्:

पिता ! मेरा प्यारा ! अब कुन सहारा रहन गो ?
उड्यो यौटा छाता हरघडि झरीले रुझन भो,
म आफैंलाई नै मनमन बुझाऊँ, भनि जब,
अहो ! चेष्टा गर्छु प्रबल झरि नै हुन्छ नि ! अझ । [72]

शोकमा डुब्दा-डुब्दै, अलाप-विलाप गर्दागर्दै कवि लुइटेल वाल्यकालमा पिता-मातासँगको स्मृतिमा केन्द्रित हुन्छन् । जहाँ गए पनि पिताले सँगै लाने गर्दथे । अनि उनी पनि वाल सुलभ स्वभावमा पितासँगै लडिबुडी गर्दथे भने कहीँ लहडी-लहडीकन हिँड्थे । पिताले कामाख्या लगायत बिभिन्न ठाउँमा लगी घुमाएका थिए । शोणित्पुर गएका थिए । अब पिताका साथमा घुम्न पाउने अवसर समाप्त भएको छ । उनी पिताका साथमा जति समय बित्यो अब त्यो घुर्मैलो स्मृति मात्र रहेको कुरा यसरी व्यक्त गर्दछन् :-

कती हेरें फेरें सुख पनि, घुमें वास्तव जहाँ
अहो ! फेरी घुम्ने जनकसँग सौभाग्य र कहाँ ?
त्यहाँको घुर्मैलो स्मृति किन पलायो बरु भनुँ -
पितामा साथैमा जुनि सब बित्यो, धेर न भनुँ ।[73]

---

[71] (पूर्ववत्, पृष्ठ १२)
[72] (पूर्ववत्, पृष्ठ १५)
[73] (पूर्ववत्, पृष्ठ १७)

सानो छँदा ताते गर्दै पिताका पछि-पछि वालक हिँड्ने कोशिस गर्छ । शारीरिक रुपमा पूर्ण विकास नहुँदा ऊ लड्ने पनि गर्छ । अनि रुँदा आमाले दूध खुवाएर फुल्याउने गर्छिन् । अनि धूलामा घरि-घरि खेल्छन् । त्यस्तै कवि लुइटेलको शैशवकालमा पनि भएको थियो । उनले खेल्दा खेल्दै थाहै नपाई 'क' 'ख' पनि सिके । एक श्लोक हेरौँ:-

म खेल्थें धूलामा थरि-थरि ति लीला गरि गरी,

लडीबूडी गर्थें हजुर नजिकै वा वरिपरि,

यसै खेल्दा-खेल्दै क ख ग घ चिनेंछू कुन घडी,

मलाई था छैन प्रिय समय बित्यो नि कसरी ?[74]

शोक-वेदनामा रिङ्दै जाँदा कवि लुइटेल आफूले थाहा पाए देखिका सबै स्मृतिहरुमा हराउँछन् । उही अदृश्य मृत्युबारे आध्यात्मिक सोच अघि सार्छन् । दुःख, पीडा भुल्नलाई त्यही ईश्वरको सहारा लिन पुग्छन् । जीवन जगतलाई छायाको रूपमा चित्रण गर्दै हुन्हुनाउने भुमरीमा परिसकेपछि विलौना गरेर नै काट्नुपर्ने कटु यथार्थलाई यसरी लिन्छन् :

छ है ! कालो पर्दा वरिपरि घटाटोप भरियो,

जगत्को छाया यो हरि ! हरि !! असाध्यै छितरियो,

घुमाई फ्याँक्ने यो हुनुनु चल्यो मत्त भुमरी,

अफाल्नू पर्ने भो जुनि सब बिलौना गरि गरी ।[75]

कुनै काम गर्नको लागि उत्प्रेरणा चाहिँन्छ । तत्कालीन नेपाली सामाजिक परिवेश अत्यन्तै दुःखद थियो । गाउँ घरमा साहू, महाजनको बोलावाला थियो । धनी र सामन्तहरुले मात्र मीठो-मसिनो खान पाउँथे भने बहुसङ्ख्यक गरीब जनताहरु खानै नपाई, आधा पेट खाएर बस्नुपर्थ्यो । मकै, कोदो, फापर, सुठुनी र भटमास खाएर दुःखले दिन र रात काट्नुपर्थ्यो । ढिँडो-फाँडो खान साह्रै कठिन हुन्थ्यो र सुखको खोजीमा मान्छेहरु मुग्लान जाने गर्थे । त्यही प्रभाव पं. नरपतिमा पनि पर्‍यो । सुख पाउने आशामा उनी पनि मुग्लान बसाइँ सरे ।

मकै कोदो फापर्सुठुनि भटमासै बदम त्यो,

ढिँडो फाँडो च्याँख्ला सतिबयर-रोटी अधम त्यो,

कती खाने किक्लिक गरि हरि ! मरिने डर सधैं

भनी मुग्लान् पस्ने त्यसबखत हुन्थे जन सबै ।[76]

---

74 (पूर्ववत्, पृष्ठ १९)

75 (पूर्ववत्, पृष्ठ २०)

मानिस भई जन्मेपछि अलिकति पढ्नै पर्ने र समाजको लागि केही गर्नैपर्छ । सबै मानिसको लागि समय अनुकूल हुँदैन । त्यस्तै कवि लुइटेलका पिता पं. नरपतिलाई पनि भएको थियो । आसामबाट टाढा गएर पढ्नु पर्ने र घर पनि हेर्नु पर्ने भयो । तर उनकी सानीआमा आँटिली थिइन् र उनलाई घर थामेर काशी पढ्न पठाइन् । काशीमा पढी फर्केर गएपछि पं. नरपति गाउँमा सबैका साम् लोकप्रिय भए । कसैलाई ऊँचनीचमा वर्गीकरण नगरी समान रुपमा हेर्ने गर्थे । त्यहाँका असमिया जनजातिहरु पनि उनको घरमा शिक्षा लिन आउँथे र उनीहरु शिक्षित पनि भएका थिए । हिन्दू धर्मावलम्बी नेपालीहरुमा रुढीग्रस्त मनोग्रन्थिले काम गरेको थियो । नारीहरुलाई जसरी पनि होच्याउने, हेप्ने प्रचलन रहेको थियो । पुरुष बाठा हुने र नारीहरुलाई अत्याचारमै तल झार्ने गर्थे । कति सम्म भने कलिला वालिकाहरुलाई बूढा मानिससँग बिहे गरेर घर पठाइन्थ्यो । त्यस बेलाको दारुण अवस्थाको चित्रण यसरी गरेका छन् :

घरैघरमा पाक्थ्यो उकुस-मुकुसै नारि नरक,
थिए बाठा द्यौतासरि नर विचित्रै छ फरक,
कलीला बाला ती कुसुम-कणिका झैं चुरुबुरु
पठाइन्थे बूढा-पतिघर धपाई खुरुखुरु ।[77]

ज्वरो वा अन्य कुनै रोगले पति मरेपछि त्यस्ता कलिला नारीहरुको हातका चुरा फुट्थे । पोते चुँडाइन्थ्यो अनि सिउँदोको सिन्दुर पुछिन्थ्यो । जीवनभर सेतो पहिरनमा बस्नुपर्थ्यो । त्यतिमात्रै नभएर बूढो खाई-टोकी भनेर अनेक विशेषण खप्नुपर्थ्यो । त्यस्तो कलंकको अन्त्यका लागि पं. नरपति समाज सुधारक भएर निस्के । बिधवा मुक्तिका लागि एउटा विशाल भेलाको आयोजना गरे । त्यसमा बिधवालाई खुसी बाँड्नको लागि विधवा मुक्ति गरियोस् भन्ने प्रस्ताव राखे । त्यसका विरोधीहरुसँग चर्काचर्की पनि भयो । अन्त्यमा त्यसलाई असफल पारिए पनि पछि-पछि उनी मान्य गुरु भनी सम्बोधित हुन थाले । यस काव्यमा समाज सुधार नारी मुक्तिको लागि गर्ने प्रयास गरिएको छ :-

थियो मूलग्रन्थी विषय- “बिधवा मुक्ति गरियोस् ,
उनीका आँखामा खुशि भरिदिने जुक्ति रचियोस्”
भयो चर्का-चर्की अलिकति त थर्की पनि भए,
यसैबेला होशीहरु कति त तर्की पनि गए ।[78]

---

[76] (पूर्ववत्, पृष्ठ २०)
[77] (पूर्ववत्, पृष्ठ २३)

आध्यात्मिक विचारका धनी कवि लुइटेल यस काव्यमा अलिकति भाग्य र भावीको भर परें झैं देखिन्छन् । सबै कुरा भावीले निधारमा लेखिदिए अनुसार भोग्नुपर्ने र अघिल्लो जन्म अर्थात् पूर्वजन्मले नै यस जन्मको भाग्य निर्धारण गर्छ भन्ने विश्वास गर्छन् । आसाम गएपछि कतिपय नेपालीहरू बाटो बिराई पथभ्रष्ट भए पनि आफ्ना पिताको छवि झन् स्वच्छ हुँदै गएको कुरालाई यसरी व्यक्त गरेका छन् :

बुबाज्यूको चाला तर सबतिरै स्वच्छ हुन गो,
ललाटैको खेला र छ अलिकता लौ कि त अहो !
छ रे ! भावी यौटा अतुल बलशाली गगनमा,
उसैले रच्दो हो, विविध विधि-लीला गगनमा ।[79]

बिभिन्न चेतकासाथ भाव व्यक्त गर्दै अघि बढेको यो काव्यमा कवि लुइटेलले इष्ट इन्डिया कम्पनी विरुद्ध महात्मा गान्धीले सुरु गरेको अहिंसात्मक भारत छोड आन्दोलनको पनि चर्चा गरेका छन् । व्यापारको निहुँमा पसेका गोराहरूले आफ्नो साम्राज्य समेत फैलाएका थिए र शासन आफ्नो हातमा लिएका थिए । त्यसको विरुद्धमा केही हिंसात्मक आन्दोलन भए पनि गान्धीले अहिंसात्मक आन्दोलन चलाएका थिए । धेरै मानिसहरू उनको यस धारमा आई संलग्न भए । त्यसै लाममा पं. नरपति पनि लागे र अनेकौ दु:ख कष्ट सहे । यस काव्यमा त्यस्तो राजनीतिक भाव पनि आएको छ । जसमा समस्त जनताको पक्षमा लाग्ने र तानाशाही शासनको अन्त्य हुनुपर्छ भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । २०३७ साल तिरको नेपालको पञ्चायती व्यवस्था र राजतन्त्रात्मक नेपालप्रति पनि नाम उल्लेख नगरी तानाशाही ढल्ने संकेत गरेका छन् :

जनापेक्षी धारा क्रमसित बहाऊँ जगतमा,
गयो तानाशाही-युग कुटिल मुछ्ने रगतमा,
न आलस्यै लेश प्रभुपन न रुच्ने असलमा,
स्वतन्त्र-प्रेमीको समय किन जान्थ्यो मुफतमा ।[80]

मानिसलाई आफू जन्मेको, हुर्के-बढेको ठाउँ अत्यन्तै प्यारो हुन्छ । वरपर जाँदा क्षणिक राम्रो र सुख भए पनि भविष्य अनिश्चित नै हुन्छ । केही सुखमा रमेपनि यथार्थमा त्यो पराई ठाउँ नै हुन्छ ।

---

[78] (पूर्ववत्, पृष्ठ २४)
[79] (पूर्ववत्, पृष्ठ २१)
[80] (पूर्ववत्, पृष्ठ २६)

झन् प्रवासमा गएका मानिसहरूको लागि त जतातत‍ै अनिश्चितता हुन्छ । आफूले कमाइ गरेको खेतबारी, जमिन, बसेको घर, सबै भोलि के हुने हो थाहा हुँदैन । मानिस सुखको खोजीमा आफू बसेको माटो छोडेर जानु गम्भीर भूल हो । त्यसैले प्रवासमा बस्नु ठीक होइन भन्ने यर्थाथवादी सोच पनि यसमा पाइन्छ :-

यसै चालाले नै कति दिन प्रवासी भइ बिते,

जस आयो चेत, त्रुटि बुझि अहो ! लौ क्षण बिते,

पराईको हो यो घर, जमिन, खेती र शहर,

लखेट्लान् क्यै दिन्मा जफत गरि सप्पै धरहर ।[81]

दुःख पाइयो भन्दै आफू बसेको ठाउँलाई चटक्कै छोड्नु कुनै पनि हालतमा उचित होइन । आफ्नो जन्मभूमिलाई अगाध माया गर्नुपर्छ जेसुकै उब्जे पनि स्वदेशमै रम्दै बस्नुपर्छ । सुखको खोजीमा मुग्लान पसे पनि पछि पछुताउँदै फिर्नुपर्ने हुन्छ । आफ्नै माटोमा उब्जिएका अन्नबाट वा कोदो, मकैबाट ढिंडो रोटी खानु बेस हुन्छ । सुठुनी जस्ता कन्दमुल खानुपर्छ । भटमास-बदम खानुपर्छ । निल्न जतिसुकै कठीन भए पनि किक्लिक् किक्लिक् गर्दै खानु नै जाती हो । मुग्लानबाट पछि पछुतो मान्दै फिर्नुपर्छ भन्ने देशप्रेमको भावले भरिभराउ श्लोक हेरौँ:

बरु खाऔं कोदो, सुठुनि, भटमासै, बदम त्यो,

ढिँडो, फाँडो, च्याँख्ला सतिवयर-रोटी उधुम त्यो,

गरी किक्लिक् किक्लिक् बरु गजब हो खानु सब नै ,

न पस्नू है मुग्लान् पछि त पछुतो हुन्छ नि कठै ?[82]

आफ्नो देश फर्किएपछि सुख पाइएला । देशमा राजतन्त्र छ । राजा सबैका साझा हुन् । भूमिसुधार गरेर भूमिमा गरीब-भूमिहीनले पनि आफ्नो अधिकार पाए होलान् भन्ने भ्रम रहेको छ । तर यहाँ आएर प्रत्यक्ष भोगेपछि मात्र यथार्थ थाहा भयो । पहिले खुसी भएका कविलाई त्यहाँ भित्रको सबै कुरा थाहा पाएपछि वितृष्णा जागेर आउँछ । बाहिर हुने प्रचार र व्यवहार बीच कति विरोधाभाष हुँदो रहेछ भन्ने कुरा थाहा पाउँछन् :-

छ राजाको तन्त्र, प्रतिनिधि भला छन् सब जन,

अहो ! बाँडी खाने क्रम छ बसुधाको- विभजन

[81] (पूर्ववत्, पृष्ठ २७)

[82] (पूर्ववत् पृष्ठ २८)

भनी सुन्दा पैल्है खुशि-लहर छाएर भरियो,

भरे देख्दा चाला शिव ! शिव !! कठै !!! छक्क परियो ।[83]

यो पृथ्वीमा भएका सबै चीजहरु सबैका साझा हुन् । यहाँ मेरो धेरै र थोरै भन्नु हुँदैन । जन्मिँदा सबै उस्तै जन्मेको हुन्छ । तर यहाँ हुने खानेहरुले अरुलाई दलिराखेका छन् । भरिया पनि मान्छे हो। श्रमिक नहुने हो भने यहाँ केही पनि हुने थिएन । त्यसैले भरिया, श्रमिक सबैभन्दा ठूला हुन् । अब पालो उनीहरुको हो भन्ने विद्रोही भाव यस काव्यमा पाइन्छ । यस्तै भावको एउटा श्लोक हेरौंः-

सबैको साझा हो सृजन कलना कल्पतरु यो,

लुछाचुँडी ब्यर्थै समय नबुझी चल्नु किन हो ?

भरीयाको पालो अब छ करियाको किन अहो !

दरीएको नित्यै श्रमिक-जनको दैन्य किन हो ?[84]

पिताको निधनमा शोकमा वग्दा-बग्दै कवि लुइटेल भविष्यबारे चिन्तित देखिन्छन् । आफन्तको निधनपछि जति दुःख-पीडा भए पनि यथार्थतामा आउनुपर्छ । सधैंभरि शोक नै गरेर पनि हुँदैन । बाँच्नेले गरी खानुपर्छ । शोकमा डुब्दा-डुब्दै उल्टो हानि भएर,गति नभएको कविको यथार्थ हो । लम्पट भएर ईश्वरको नाम पुकारेर बसे पनि केही हुँदैन । कुनै न कुनै असल काम गर्नुपर्छ भन्दै यस्तो जीवनमुखी भाव व्यक्त गर्न पुग्दछन् :-

अहो ! कष्टैकष्ट प्रगति उलटो भो छिन छिन

पिताज्यूको आहा ! जलन जबरै भो किन किन

यसै हेर्नू भन्दा असल बुझि कर्तव्य गरनु

विधाताको मात्रै भर असल देखिन्न परनु ।[85]

प्रमुख रुपमा शोककाव्य भएकोले शोक भाव नै भए पनि संस्कृत साहित्य र नेपाली साहित्यका ज्ञाता कवि लुइटेलले यस काव्यमा आध्यात्मिक चेतका साथमा प्रवासी नेपालीहरुले भोग्नुपर्ने व्यथा, नारीहरु प्रतिको अत्याचार र मुक्तिको प्रयास, इष्ट इण्डिया कम्पनी विरुद्ध भारतमा छेडिएको भारत छोड आन्दोलनमा विद्रोही चेत, देशप्रेम आदि भावहरु समेत बगेको पाइन्छ ।

४.१.५.लय विधान

[83] (पूर्ववत्, पृष्ठ २९)

[84] (पूर्ववत्, पृष्ठ ३०)

[85] (पूर्ववत्, पृष्ठ ३२)

कवितालाई अन्य विधाबाट छुट्याउने एक प्रमुख तत्व लय हो । लयले कवितालाई साङ्गीतिक र गेयात्मक बनाउँछ । कवि रोहिणीविलास लुइटेलको भुमरी शोककाव्य पद्य लयमा लेखिएको छ । शिखरिणी छन्दमा लेखिएको यो काव्य लयात्मक छ । यसभित्र अन्त्यानुप्रास मिलाइएको छ । शब्द सङ्ख्या पनि कतिपय ठाउँमा मिलाउने प्रयास गरिएको छ । समाक्षरी शब्दहरू मिलाइएका केही उदाहरण हेरौं :-

खुवाई /३ प्याई जो /३ दिनदिन /४ बढाई/३ दिनुभयो/४

लगाई/३ शीलामा/३ अलिकति /४ पढाई /३ दिनुभयो/४[86]

कसैले /३ ता/१ आफ्नोपन /४ पनि /२ नराखी/३ विकिगए/४

कसैले/३ ता/१ आफ्नोपन/४ जति/२ बचाए/३ फिरिगए/४[87]

उही/२ हो/१ क्या/१ भाले/२ भुवनभरिको /६ भालसरि/४ यो/१

उही/२ हो/१ क्या/१ काले ?/२ हरिहरतकै/६ कालसरि/४ यो/ १[88]

संस्कृत साहित्यको गहिरो अध्ययन भएका कवि लुइटेलले आफ्नो काव्यशिल्पी क्षमता प्रस्तुत गर्दै यस काव्यलाई लयात्मक बनाउने प्रयास गरेका छन् ।

विभिन्न ठाउँमा वृत्यानुप्रास, छेकानुप्रास एवं अन्त्यानुप्रासको उचित प्रयोगले अझै लयात्मक, गेयात्मक बनाएको छ । केही अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले गर्दा लयात्मकताका साथमा मिठास पनि थपेको छ ।

४.१.६.बिम्ब-प्रतीक, अलङ्कार र छन्द विधान

कवि लुइटेलको भुमरी शोककाव्य पूर्णतः छन्दमा लेखिएको छ । छन्दोबद्ध कविता लेखिन छोडेको र गद्य कविताको बाढी आइरहेको बेला लेखिएको यो काव्य शिखरिणी छन्दमा लेखिएको छ । संस्कृतका ज्ञाता भएकाले कवि लुइटेलमा अध्ययनकै समयदेखि छन्दको ज्ञान भएको थियो । आज पर्यन्त उनले छन्दमा कविता लेखिरहेका छन् । उनको छन्दोबद्धतालाई मोहनराज शर्माको यो भनाइले अझ स्पष्ट पार्दछ :-“यो काव्य छन्दोबद्धताले गर्दा एकातिर लयपूर्ण वाचनका निमित्त उपयुक्त भएको छ भने अर्कातिर बर्ण - विन्यासात्मक अनेकरूपताको उदाहरण पनि बन्न पुगेको छ । ‘मास’ लाई ‘मष’गरेर पनि छन्द भङ्ग नगर्ने विधान यसमा चरितार्थ भएको छ ।”[89]

त्यस्तै उदाहरण हेरौं :-

---

[86] (पूर्ववत्, पृष्ठ १६)

[87] (पूर्ववत्, पृष्ठ २०)

[88] (पूर्ववत्, पृष्ठ ३९)

[89] k"j{jt\ e'd/Ldf kbf{, k[i& 5

बलीयो धाताको विधि नियम पाको र' छ अहो !

छली यो फेरीलौ किन कसरि भो जान्दछ र को ? [90]

कसैले ता दोटै गरि उहि बसे बास बलियो,

कुनै मुङ्लानेका नबुझि गफडा छट्ट छलियो ।[91]

छन्द भङ्ग हुन नदिने क्रममा कवि लुइटेलले वर्ण विन्यासलाई मिचेको पाइन्छ । छन्द मिलाउन मात्राको व्याकरणिक नियमलाई उल्लङ्घन गर्नु अनुपयुक्त मानिँदैन ।

अलङ्कार विधानले कवितालाई मिठासपूर्ण बनाउँछ । अलङ्कारलाई कविताको गहनाको रुपमा पूर्वीय साहित्याचार्यहरूले लिएका छन् । यस काव्यमा शब्दालङ्कार अन्तर्गत छेकानुप्रास, वृत्यानुप्रास आदिको प्रयोग गरिएको छ भने उपमा, उत्प्रेक्षा, रुपक, स्वभावोक्ति अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ । जसको केही उदाहरण हेरौं :-

छेकानुप्रास

तिहुन् मेरा प्यारा जनक जनकै- तुल्य सुमति,

लग्यो हा ! चक्रीले निजचरण सेवी नरपति । [92]

वृत्यानुप्रास

खुवाई प्याई जो दिनदिन बढाई दिनुभयो

लगाई शीलामा अतिकति पढाई दिनुभयो । [93]

स्वभावोक्ति

कठै बाबा ! ताते गरि जब म हिँड्थें लडिलडी,

समाई औंलामा हजुरकन, हुन्थें मलहडी,

म रोए काखैमा लिई अलि फुल्याई वरि अनि,

दिनूहुन्थ्यो आमाकन अब 'खुवाऊ दुध' भनी । [94]

जीवन र जगतका बिभिन्न बिम्ब र प्रतीकहरुको यस शोककाव्यमा प्रयोग गरिएको छ । जसले गर्दा शोक भाव पनि बिभिन्न बिम्ब र प्रतीकहरूको साथमा अघि बढेको छ र करुण रस र शान्त रसमा घुलमिल भएर रहेको पाइन्छ ।

---

[90] k"j{jt\ k[i& 16
[91] k"j{jt\ k[i& 20
[92] k"j{jt\ k[i& 11
[93] k"j{jt\ k[i& 16
[94] k"j{jt\ k[i& 18

४.१.७.भाषाशैली

विचारको अभिव्यक्तिको माध्यम नै भाषा हो । त्यस्तै बिचार अभिव्यक्त गर्ने तरिका शैली हो । भाषाशैली सरल भयो भने काव्य वा कविता सुबोध्य हुन्छ भने जटील भाषा प्रयोग गर्दा सर्ब साधारण पाठकले नबुझ्ने हुन्छ । साहित्यका पद्य र गद्य दुवै विधामा रचनाकारको साहित्यिक कला कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको जानकारी रचनामा प्रयुक्त भाषा शैलीबाट नै स्पष्ट हुन्छ । विषयबस्तु र भावबीच भाषा शैलीले समन्वय गर्ने काम गर्छ ।

कवि लुइटेलका कवितामा प्रयुक्त भाषाशैली सरल नै रहेको पाइन्छ । पूर्वीय संस्कृत साहित्यका ज्ञाता भएकाले उनका कवितामा पुराण वर्णित संस्कृत शब्दहरु राखिएको पाइन्छ, तर पनि उनको यस भुमरी शोककाव्यको भाव बौद्धिकताले पटक्कै निलेको छैन साथै जटीलताले ग्रस्त बनाएको पनि छैन । श्लोकहरुमा एउटा न एउटा संस्कृत शब्द मिसिएको पाइन्छ । उनका शब्द ढुकुटीमा प्रशस्त संस्कृत शब्दहरु भएको प्रमाणस्वरुप यस्तो भएको हो । यस शोककाव्यमा सरल नेपाली शब्दहरुका साथमा यस्ता शब्दहरू आएकाले सरल र सुबोध्य नै रहेको छ । नेपाली जनजीवनमा भिजेका शब्दहरू एवं अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले यस शोककाव्यलाई मोहक बनाएको छ भन्न सकिन्छ । यसमा विहग, पहेली, छत्री, चक्री र त्रिविध, त्रास, निविडम, तामिश्र, धाता, मार्तण्ड, सम्वल, स्तवक, दावमन, कहर जस्ता संस्कृत शब्दहरू रहेका छन् भने किचीपीची भुर्भुर, चटक्क, चरर, चपचपि, हुनुनुनु, चिरकि्, किक्लिक जस्ता अनुकरणात्मक शब्दहरू प्रयोग भएका छन् ।

यसरी यो भुमरी शोककाव्य कवि लुइटेलले मूलतः पिाको निधनमा सहन गर्नु परेको शोक पीडालाई सहन नसकी स्मृतिमा उतारिएको छ । शोकमात्र नभई यसमा नारी शोषण र उत्पीडन बिरुद्ध मुक्ति आन्दोलन, भारत छोड आन्दोलन, गरीब नेपालीहरूले परदेशमा भोग्नुपर्ने पीडालाई पनि समेटेको छ । संस्कृत शब्दहरू एवं अनुकरणात्मक शब्दहरुको प्रयोग यसमा गरिएको छ । शिखरिणी छन्दमा लेखिएको यो काव्य छन्दको नियम भङ्ग नगरीकन अरु पदविन्यास र मात्रा भङ्ग गरी लेखिएको छ र लयात्मक रहेको छ । बिभिन्न बिम्बहरूको प्रयोग र शब्दालङ्कार एवं अर्थालङ्कारले यो विभूषित रहेको छ ।

४.२. मेरो मानस (कविता सङ्ग्रह २०५०)

कवि लुइटेलको पुस्तकाकार सङ्ग्रहमा आएको दोस्रो र भने कविता सङ्ग्रहको रुपमा आएको पहिलो कृति मेरो मानस (कविता सङ्ग्रह २०५०) हो । यस अघि उनको शोककाव्य भुमरी आएको थियो ।

वि.सं. २०३८ सालदेखि वि.सं. २०४९ सम्ममा लेखिएका र बिभिन्न पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित भएका र नभएका गरी ४९ कविताहरू यस सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित छन् । यो सङ्ग्रह वि.सं. २०५० मा पूर्वाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठान विराटनगरबाट प्रकाशित भएको हो । यस सङ्ग्रहमा रहेका कविताहरुले राष्ट्र र समाजका बिभिन्न पक्षलाई समेटेका छन् । कविले आफ्नो अन्तर्मनका आत्मिक अभिव्यक्तिलाई विश्वकै अभिव्यक्तिमा रुपान्तरण गरेका छन् । यस सङ्ग्रहबारे उनी स्वयं भन्छन् :- "बिभिन्न समयको देश र समाजका सप्पूँ-बिप्पूँ विषयवस्तुमा आधारित सँगालो हो 'मेरो मानस' (कविता सङ्ग्रह, २०५०) ।"[95]

यसमा भएका केही कविताले राष्ट्रप्रेम बोकेका छन् । केहीले विकृति-विसङ्गतिको उछित्तो काढेका छन् । विलासिताका कुनै गन्ध नपाइने कविताहरूमा जीवन र जगतप्रति सत्य, शिव र सुन्दरको दृष्टिचेत पाइन्छ र राष्ट्रियताका साथै मानवीय अस्तित्ववादी चेत भरपूर रहेको छ । छन्दोबद्ध कविता लेख्ने उनका यस सङ्ग्रहका कविताहरु शार्दूलविक्रीडित, मन्दाक्रान्ता पञ्चचामर, अनुष्टुप, शिखरिणी, स्रग्विणी, उपजाति, भुजङ्गप्रयात, तोटक, वंशस्थ र झ्याउरे छन्द गरी विविध छन्दमा लेखिएका छन् ।

४.२.१. शीर्षक

कवि लुइटेलको 'मेरो मानस' सङ्ग्रह भित्रका ४९ ओटा कविताहरू मध्ये पहिलो कविता हो । यस कविताले अन्य ४९ ओटा कविताहरूको अभिभावकत्व लिएको छ अथवा उक्त शीर्षकले अन्य सबै कविताहरूलाई समेटेको छ । कविताको नाम वा शीर्षकले नै त्यस भित्रको भावलाई पनि सङ्केत गर्न खोजेको हुन्छ । कविता कविको मानसपटलकै उपज हुने हुँदा यस कविताको शीर्षक सार्थक छ । यस सङ्ग्रह भित्रका अन्य कविताहरु कविको मानसकै उपज हुन् । तिनीहरुले राष्ट्रियता देशप्रेम, युग चेतना, मानवीय संवेदना, प्रकृति चेतना, शान्ति, आदर्श, नैतिकता, शोषणरहित

[95] h'xL, k"j{jt\ k[i& 78

समाजको कामना वा परिकल्पना, मानवतावाद, स्वाधीनता आदिको वकालत गरेका छन् । यसर्थमा कविको मानसले पाठकहरुलाई सत्मार्गमा लाग्न आह्वान र प्रेरित गरेको छ ।

४.२.२. संरचना

कवि लुइटेल छन्दमा लेख्ने सफल छन्दवादी कवि हुन् । उनको मेरो मानस सङ्ग्हभित्र छन्दोबद्ध ४९ कविताहरू बिभिन्न शीर्षकमा रहेका छन् । ३ श्लोक देखि १२ श्लोकसम्मका लामा छोटा कविताहरू रहेका छन् । कविता सङ्ग्रहको पहिलो कविताको शीर्षकबाट नै कविता सङ्ग्रहको नाम रहेको छ । पहिलो कविता मेरो मानसमा ४ हरफका ५ श्लोक, अस्तित्ववोधमा ४ श्लोक, स्वाधीनतामा ६ श्लोक, छुनुमुनुमा ५ श्लोक, पर्यावरणमा १२ श्लोक, यो जयन्तीमा ३ श्लोक, नयाँ ऊर्जामा ५ श्लोक, तिम्रो सँगेलमुनिमा ५ श्लोक, मान्छे खुल्छ मान्छे भै उसको देश भक्तिमा ८ श्लोक, षट्पदीमा ६ श्लोक, श्रद्धाञ्जलीमा १२ श्लोक, अस्मितामा ९ श्लोक, भुटानी शरणार्थीमा १० श्लोक, काव्यका देवतामा ५, थाई विमान दुर्घटनामा १२, व्यामोहको रातमा ६, मोतीलाई सिँगार्नुपर्छ र ? मा ५, क्रान्तिको अग्निमा ६ श्लोक रहेका छन् । त्यसैगरी मेरो रामेमा ५ श्लोक, विदा मलाई देऊ मा ८ श्लोक, म मा २ पंक्तिका १४, मेरो युगमा ४ पङ्क्तिका ६, गुनासोमा ६, भित्रका आँखाले हेरौंमा ५, कवि-कवितामा १२, शुभागमन नयाँ वर्षकोमा ८, म मै जस्तो बाँचूमा १२, बृथामा ४, मान्छे अविनाशीमा ५, संञ्जीवनीमा ४, उदेकमा ७, मायासँगमा ५, आँकुरा उन्न थालमा ६, विसंगतिमा ९, मनुष्य छैन नूतनमा ५, स्वातिको सारमा १०, दलमा १२, भोकमा १०, प्रणमा १०, युवाहरूमा १०, निर्लज्जताको पदमा ६, मधुकरीमा ६ र क्रियाशीलतामा ६ श्लोक आवद्ध रहेका छन् । सबै कविताका श्लोक सङ्ख्या जोड्दा ३४५ श्लोकमा रहेको पाइन्छ । जम्मा ८२ पृष्ठमा रहेको यस सङ्ग्रहमा पृष्ठ १-१३ सम्म नरेन्द्र चापागाईको भूमिका छ भने पृष्ठ १४-८२ सम्म कविता रहेका छन् ।

४.२.३. विषयवस्तु

कवि लुइटेलको मेरो मानस (कविता) सङ्ग्रह (२०५०) भित्र समेटिएका उनन्चास कविताहरूमा एकै किसिमका मात्र नभई विविध खालका विषयवस्तुहरू समेटिएका छन । नेपाली राष्ट्र, समाज र राजनीतिको समयसामयिक परिस्थितिलाई नै केन्द्रमा राखेर आफ्नो मानसमा उब्जिएका र लागेका कुराहरूलाई कवितामा उतार्दा कतिपय कविताहरू सदावहार र विश्वजनीन

पनि बन्न पुगेका छन् । उनले आफ्ना कवितामा सामाजिक विषमता, आर्थिक समस्या, राजनीतिक-साँस्कृतिक विश्रृङ्खलता, मानवीय संवेदना, पर्यावरण लगायतका प्रकृति प्रेम, राष्ट्रियतालाई विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ । विषयवस्तुका आधारमा वर्गीकरण गर्दा कवि लुइटेलका कविताहरूलाई यस प्रकार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

१ राष्ट्रियता : स्वाधीनता, तपसी, यो जयन्ती, तिम्रो सँगेलमुनि, मान्छे खुल्दछ मान्छे भै उसको देश भक्तिमा, देशको माया, रणमुखहरु, शान्ति श्रद्धाञ्जली, अस्मिता, मेरो रामे, विदा मलाई देऊ , म, गुनासो, कवि-कविता र युवाहरू ।

२ युगीन चेतना : मेरो मानस, छुनुमुनु, पर्यावरण, एकलव्य, नयाँ ऊर्जा, काव्यका देवता, क्रान्तिको अग्नि, मेरो युग, आँकुरा उन्न थाल, भोक र क्रियाशीलता ।

३ मानवीय संवेदना एवं अस्तित्व : मित्रताका आँखाले हेरौ, शुभागमन नयाँ वर्षको, मान्छे अविनाशी, संजीवनी, उदेक, मनुष्य छैन नूतन, प्रण, मधुकरी, अस्तित्ववोध, म मै जस्तो बाँचूँ र भुटानी शरणार्थी ।

४ व्यङ्ग्यार्थक : षट्पदी, वृथा, विसंगति, दल, निर्लज्जताको पद, मायासँग, व्यामोहको रात र पंक्षी ।

५ घटनावर्णन : थाई विमान दुर्घना ।

६ प्रकृति चेत वा प्रेम : मोतीलाई सिँगार्नुपर्छ र ? स्वातिको सार ।

कवि लुइटेलको मेरो मानस सङ्ग्रह भित्रका कविताहरु एकै समय र परिवेशमा लेखिएका होइनन् । वि.सं. २०३८ देखि वि.सं. २०४९ सम्म ११ वर्षको अवधिमा भिन्न परिवेश र परिस्थितिमा लेखिएकाले तिनीहरुमा फरक विषयवस्तु समेटिएका छन् ।

पुर्खाहरूले रगत बगाएर नेपाल देशलाई पराईबाट जोगाए । हामी नेपालीहरु गर्वका साथ विश्व सामू शिर ठाडो पारेर उभिन सक्छौं । पुर्खाले व्यापक त्याग र तपस्याका साथ स्वाधीन बनाएर जोगाएको देश, संस्कृति, संस्कार र प्रकृतिलाई हामीले जोगाएर राख्नुपर्छ । अन्य कुरा हराएमा खोज्दा भेटाउन सकिन्छ तर स्वाधीनता भन्ने कुरा न त खोज्दा पाइन्छ न त पक्रेर कैद गर्न सकिन्छ । यसका लागि त वीरहरुको रगत बग्नुपर्छ । निकै कष्ट गर्नुपर्छ अनि मात्र स्वाधीनता ल्याउन सकिन्छ । त्यसैले स्वाधीनता जोगाइराख्न सबै चनाखो हुनुपर्छ । यदि त्यो गुम्यो भने पाउन कठीन छ । त्यस्तै त्यो ल्याउन भन्दा सुरक्षा गर्नमा बहुत कठीन छ । स्वाधीनता शीर्षकको कविताको छैटौं तथा अन्तिम श्लोक हेरौं :-

कष्टै भो जति ल्याउने क्षणमहाँ, त्यो कष्ट के कष्ट हो ?
नष्टै भो जति रक्त, ल्याउनमहाँ, त्यो नष्ट के नष्ट हो ?

लाग्यो अल्प व्यथा र जन्मिन गयो यो पुत्र स्वाधीनता

त्यो भन्दा विकटै छ रक्षण महाँ यो शुभ्र-स्वाधीनता । [96]

यो धर्तीमा भएका जुनसुकै चीज पनि माटोमै आश्रित छन् अनि जो कोहीलाई पनि माटोको नै आवश्यकता पर्दछ । ढुङ्गा-मुढा लगायत खोलानाला, हिमचुली सबैमा माटो हुन्छ । आफ्नो देशको सीमा रेखा माटोमै कोरिन्छ । प्रत्येक मान्छेमा देश हुन्छ र हुनुपर्छ । मान्छेको मुटु भित्र-हृदयभित्र देश रहेको हुन्छ । मान्छेले नै देशलाई प्रगति पथमा लानुपर्छ । जिउँदो -जाग्दो मान्छेको लक्षण त्यही हो । देशको माया शीर्षकको कविताको एक श्लोक हेरौं :-

मान्छेलाई उभिनुछ भने चाहिने हुन्छ देश

मान्छेको नै हृदय-मुटुको चित्र हो रैछ देश

मान्छे मर्दा अगतिपथमा देश मर्दोरहेछ

मान्छे बाँच्दा प्रगतिपथमा देश बाँच्दोरहेछ । [97]

मानिसको लागि शान्ति अत्यावश्यक हुन्छ । शान्ति भएन भने समाजमा अराजकता उत्पन्न हुन्छ । देशमा मात्रै नभएर विश्वमै शान्ति हुनुपर्ने हो तर आफू -आफू बीचमा मान्छेले अशान्ति मच्चाउँछ । शान्ति भन्ने कुरा बोलीमा रहेको छ तर व्यवहारमा लागू भएको छैन । संसारमै युद्ध उन्मादीहरुको भीड जमेको छ । मान्छे दुवै हातमा वम लिन्छ र शान्ति-शान्ति भन्छ भने गोली पड्काउँदै शान्तिको कुरा गर्छ । तर त्यसको मारमा पर्ने निर्धाहरू र गरीवहरूले शान्तिकै कामना गरिरहे पनि वाहिर शान्ति भन्दै भित्र-भित्र युद्धको तयारी गर्ने प्रवृत्ति प्रति उनले व्यङ्ग्य पनि गरेका छन् । शान्ति शीर्षकको एक श्लोक हेरौं :-

भन्छन् मान्छे बम लिइ दुवै हातमा शान्ति शान्ति,

गोली चल्छन् पटट-पटटै भन्दछन् फेरि शान्ति,

संसारैका रणपटुहरु जप्तछन् मात्र शान्ति

निर्धा-भोकाहरु थरथरी रट्दछन् शान्ति शान्ति । [98]

---

96 n'O^]n, /f]lx)fLljnf;– d]/f] dfg; -sljtf ;ª\u|x_ k"jf{~rn ;flxTo k|lti&fg, lj/f^gu/ 2050, k[i& 16

97 k"j{jt\, k[i&–31

98 k"j{jt\, k[i&–33

यस संसारमा वातावरण सन्तुलनले गर्दा सबैको आस्तित्व रहेको छ वा रहने गर्छ । मानिसहरू पर्यावरण जोगाउन, सन्तुलनमा राख्न भन्दा पनि त्यसलाई बिगार्न लागि परेका छन् । प्राकृतिक सुन्दरतालाई जोगाउन ठूला-ठूला भाषण गर्ने तर विनाशतिरै लाग्ने गरेको कटु यथार्थ छ । प्राकृतिक र मानसिक पर्यावरणमा सन्तुलन ल्याएर मात्र पृथ्वी स्वच्छ र हराभरा हुन्छ । बिभिन्न वन्य जन्तु एवं रुख जङ्गलले मानवीय जीवनमा सकारात्मक प्रभाव पारेको छ । पर्यावरण सन्तुलन खल्वलिन गयो भने मानिसको आयु पनि घट्छ । मान्छे नबुझिकन अर्काको देखासिकी गर्दै जाँदा बिग्रिएको छ । चोखो पर्यावरण नहुँदा आइपर्ने विकरालस्थितिको आँकलन गरेर पर्यावरण जोगाउन आह्वान गर्दै पर्यावरण शीर्षकको कवितामा कवि लुइटेल लेख्छन् :-

चोखो पर्यावरण नभए खेल्न छाडी बराली
याक् याक् होला मनुजजुनि यो कुम्भीपाकीय शैली
पृथ्वी जम्मै अणु-अणु बनी छुट्टिएला धुजा भै
ब्रह्माण्डै यो कण-कणमहाँ फुट्रन जाला झिरिप्पै । [99]

आजको मान्छेमा नैतिकता र इमानदारिता भन्ने केही रहेन । सोझा सीधालाई शोषण, दमन गर्छ । प्रजातन्त्रको दुहाइ दिइन्छ तर त्यसको ठीक उल्टो निर्धा- गरीवहरुलाई समात्ने , कुट्ने, हप्काउने र लुट्ने गरिन्छ । सबै जना स्वार्थी भएका छन् । निहुँ विना मान्छे आफ्नो स्वार्थको लागि क्षणमै जुट्छ र क्षणमै फुट्छ । आफ्नो चिता आफैं बाल्ने प्रवृत्ति बढेको छ । आफ्नो चिहान आफैं खन्न मान्छे लागि परेको छ । जानी-नजानी मानिस दिन दिनै दिग्भ्रमित हुँदै गएको छ । आफ्नो स्वार्थका लागि मान्छे कति सम्म तल गिरेको छ र पैसामुखी भएको छ भन्ने कुरा उदेक शीर्षकको कवितामा यसरी लेख्छन् :

पैसा खातिर धर्म बेच्छ अथवा किन्दैछ धर्मैहरु
पैसामा छ हिरिक्क बेच्छ उसले स्वास्नी र छोरीहरू,
केही छैन उदेक, हेर्नुछ यहाँ व्यापार नौला अरू
मान्छेले सजिलै छ बेच्न अव ता जातित्व राष्ट्रैहरू । [100]

आज जताततै विकृति-बिङ्गितिको पहाड थुप्रिरहेको छ । मान्छेसँग मान्छे डराउनु पर्ने अवस्था छ । मान्छे दिनानुदिन शिक्षित हुँदैछ तर उल्टो वम वारुद पड्काउन लागिपरेको छ । मानव

---

[99] k"j{jt\ k[i& 18
[100] k"j{jt\ k[i& 64

अधिकार धरापमा परेको छ । मान्छेलाई भाग्यको भरमा उल्लु बनाइएको छ । यहाँ मान्छेका बोल्ने मुख सिउन लागिएको छ । अर्कालाई चोट दिई-दिई मानिसहरू हाँस्छन् । महिलाहरू असुरक्षित भई वलात्कृत भइरहेका छन् । के प्रजातन्त्र र स्वाधीनताको अर्थ यही बिसङ्गति-विकृति मात्रै हो भन्दै कवि लुइटेल बिसङ्गति-शीर्षकको कवितामा यसरी व्यङ्ग्य गर्छन् :-

मान्छेलाई पुऱ्याई चोट सजिलै मान्छेहरू हाँस्तछन् ,
मान्छेको रगतै चुसेर अझ क्यै मान्छेहरू बाँच्तछन्,
यो चाला चलने छ शास्त्र कि कसो चोखो प्रजातन्त्रमा ?
यो माला धसने छ नीति कि कसो ‘स्वाधीनता’ शब्दमा ?[101]

नेपालीहरु नेपालमा मात्रै शोषित-पीडित भएका छैनन् । नेपाल त आफ्नो मातृभूमि हो । आज हजारौं नेपालीहरू विदेशिएका छन् । त्यस्तै पहिले डाँडा काटेर गएका भुटानीहरूलाई वर्षौ वर्ष बसिसकेपछि उनीहरूको जायजेथा सबै असुलेर भुटानी राजा जिग्मेले नेपाल धपायो । ती नेपालीहरू नेपाल आउँदा एउटै जात-गोत्रका दाजुभाइ भए पनि अनेपाली भए र शरणार्थी भए । आफ्नो देशमा आएर पनि घर न थरका भएका छन् । श्रमिक अधिकार, मानव अधिकार त्यहाँ त्यस्तो पेलिदा पनि कोही बोल्दैन । बोलेर पनि केही गर्न सक्ने अवस्था छैन । जिग्मे बौद्ध धर्म मान्ने भए पनि उसले बुद्धका उपदेशहरू फालेर मानवता विहीन काम गऱ्यो । अब आफ्नै एउटै दाजुभाइहरूलाई उही जिग्मेका शरणमा पठाउँनु ठूलो भूल हुनेछ । यही देशमा, यही माटोमा मिलीजुली खनी-खोस्री खनेर बस्नुपर्छ भन्ने मानवतावादी सन्देश दिएको कवि लुइटेलको भुटानी शरणार्थी कविताको एक श्लोक हेरौं :-

छ आफ्नो यो माटो प्रवर-थर-गोत्रादिक थलो
छ आमाको माया अतिशय विवेकी र मलिलो,
खनी खोस्री खाऔं मिलिजुली यहाँ जे छ, घर हो,
नखाओ अर्काको कटुबचन त्यो, मित्रहरु हो । [102]

मीठो स्वरको धनी मानिने कोइली पहाडी वन अनि बगैंचाहरूमा घुम्ने र सुमधुर स्वर झिक्ता-झिक्तै त्यस्तो स्वर सुन्न छोडेका कवि चिन्तित छन् । प्रतीकात्मक अर्थ बोकेको स्वातिको सार शीर्षकको कवितामा कोइली मीठो स्वर हुँदा-हुँदै लोप हुँदै गएको र त्यसको ठाउँमा रूखो स्वर भएको काग स्थापित भई अघि बढेको देखिन्छ । कर्कश ध्वनिका साथ काग-काग गरिरहँदा बोल्नेको

[101] k"j{jt\ k[i& 68
[102] k"j{jt\ k[i& 40

पीठो बिक्छ भने झैं भएको छ । राम्रा-राम्रा रचना गर्ने कवि लेखकहरू ओझेल पर्दैछन् भने गड्याङ्मड्याङ् लेख्ने कवि लेखकहरू चर्चामा आउन थालेको प्रतीकात्मक अर्थ यसले बहन गरेको छ र त्यसैलाई विषय बनाएका छन् । काकाकुलहरू प्यास खपेरै भए पनि आकाशमै उडिरहन्छन् र जहाँतहींको पानी पिउँदैनन् । उनीहरू आफूलाई खरानी पारेरै भए पनि आफ्नो स्वाभिमानीपन जोगाउँदै डुलिरहन्छन् । एउटा श्लोक हेरौं :-

धेरै काकाकुल तर यहाँ स्वातिको सार खोज्छन्
व्यर्थै ठानी अरु जलहरू, बिन्दुमा सिन्धु खोज्छन्
आफ्नै यौटा पन छ यिनका तिर्सना-मर्म बोकी
डुल्छन् धेरै गगन-तलमा ओजले छाति ठोकी । [103]

४.२.४.भावविधान

कवि लुइटेल आफ्नो अनुभूतिलाई बाहिर पस्किएर परिस्कृत रुपमा राख्छन् । कतिपय विषयवस्तुहरुलाई स्वच्छन्द रुपमा लिएर आत्मपरक रुपमा अभिव्यक्ति दिन्छन् । "यस अर्थमा कवि लुइटेल माधव घिमिरे र लेखनाथका बीचमा देखिन्छन् । अझ अगाडि भन्नुपर्दा देहात्मवादी परिष्कार वादी घिमिरेकै अलिक नजिक देखिन सक्छन् ।[104]

कवि लुइटेलका कविता एक देशीय नभएर बहुदेशीय बन्न पुगेको पाइन्छ । साथै सार्वभौमिकता पनि पाइन्छ । आत्मिक अभिव्यक्तिलाई वैश्विक अभिव्यक्तिमा रुपान्तर गरेर उनले कवितालाई सार्वभौम बनाएका छन् । उनले आफ्नो मानसका अभिव्यक्तिहरू पाठकका मनसँग घुलमिल गराएका छन् । मेरो मानस भित्रका अधिकांश कविताहरुमा मानवीय संवेदनाका स्वरहरु नै आएको पाइन्छ । उनका कविताहरू भित्र हेर्दा केही काल्पनिकता भए पनि विद्रोह, केही भावुकता, अनि प्रकृतिप्रेम, राष्ट्रियता जस्ता कुराहरु पाइन्छ । कवि लुइटेलका यस सङ्ग्रह भित्र भएका कविताहरुको निम्नानुसारका भाव पाइन्छन् : राष्ट्रियता, मानवता, युगीन चेतना, मानीय अस्तित्व संवेदना, व्यँङ्ग्य, प्रकृतिप्रेम आदि ।

कविता सङ्ग्रहको नाम समेत राखिएको मेरो मानस कवितामा आफूले चेतना खोज्दाखोज्दै धेरै समय बितिसकेको र केही पाए जस्तो भेटे जस्तो भए पनि पुनः अर्कातिर छलिरहे जस्तो भान भएको छ । मानसकै हुर्मत काढ्न अर्को मानस लागि परेको कुरा बताएका छन् । यस कविताले समय परिवर्तनसँगै मान्छेको चेतना पनि परिवर्तन हुनुपर्छ भन्ने भाव पाइने एक श्लोक हेरौं :

---

[103] k"j{jt\ k[i& 71
[104] kf]v/]n, sf]dnk|;fb–sfJosf/ /f]lx)fLljnf; / pgsf] sfJosfl/tf, h'xL, k"j{jt\ k[i& 9

साँचो भन्छु म ए मनुष्यहरू ! यो मेरो छली मानस
मेरो हुर्मत काड्न कम्मर कसी लागेछ ईर्ष्यावश,
सारा अर्थ बुझेर आज यसको लाली उतारुँ भनी
अर्को मानस स्वच्छ खोज्न म हिँडें आस्थाहरूको धनी । [105]

मेरो मानस सहित छुनुमुनु, पर्यावरण, एकलव्य, नयाँ ऊर्जा, काव्यका देवता, क्रान्तिको अग्नि, मेरो युग, आँकुरा उन्न थाल, भोक र क्रियाशीलता रहेका छन् । यी कविताहरूमा कविले मुख्य गरी आफ्नो आत्मिक अनुभवद्वारा विश्वजनीन विषयवस्तुका युगीन चेतनाका भाव समेटेका छन् । भाषणमा सीमित पर्यावरण जोगाउने कुरा व्यवहारमा लागू हुन सक्दैन । पर्यावरणको खलवलले गर्दा जनजीवनमा नकारात्मक असर परेको हुन्छ । अनि खरानी पनि हुन सक्छ । पर्यावरण शीर्षकका कविताको एक श्लोक हेरौं :-

केही पर्यावरणतिर नै पर्छ कि स्वाभिमान ?
केही पर्यावरणपट्टि नै पर्छ कि देशप्रेम ?
मान्छे पर्यावरण बुझने मात्र हो स्वाभिमानी
साँचो वातावरण नबुझे हुन्छ मान्छे खरानी । [106]

विज्ञान र प्रविधिले संसारमा धेरै विकास गरेको छ । मान्छेको जीवन व्यस्त भैसकेको छ । बोल्न-बस्न पनि फुर्सद छैन । कर्म गर्न संग्राम सरी लागि परेका छन् । यो विज्ञानको देन हो । नयाँ ऊर्जा शीर्षकको एक श्लोक हेरौं :-

ऊर्जा यो अहिले छ भौतिकतिरै सङ्गालिएको यहाँ
ऊर्जा ऽ ध्यत्ममहाँ म देख्छु अहिले पर्तीपरेको यहाँ,
वेलाको पनि माग पो छ कि यही , विज्ञानमै व्यस्त छन्
जे होस् मानिस आज कर्मतिरकै संग्राम-अभ्यस्त छन् । [107]

युवा जोश जाँगर लिएर अघि बढ्ने हो भने युग नै परिवर्तन गर्न सक्ने बुझाइ कविको छ । अहिले मक्किसकेको युगलाई फेरिदिन सकिन्छ । विना रोकटोक अघि बढ्न पाउने हो भने एक नयाँ

---
105 /f]lx)fL ljnf; n'O^]n– d]/f] dfg; k"j{jt\ k[i&, 14
106 k"j{jt\ k[i& 19
107 k"j{jt\ k[i& 25

युगको निर्माण गर्न सकिन्छ । अहिले फुटेको धमिरा लागेकोलाई नयाँ निर्माण गर्न सकिन्छ । मेरो युग कविताको विद्रोही भावको एक श्लोक हेरौं :-

मलाई एउटा युग बुन्न देऊ
फाटे-फुटेको युग तुन्न देऊ
अनेक ब्रह्माण्ड सिंगारिदिन्छु
मेरो ममा मैभरि उन्न देऊ । [108]

मानिस सधैं कुम्भकर्ण भएर सुत्न सक्दैन । शासक वर्गले जतिसुकै अत्याचार-दमन गरोस् । चेतना उक्सिँदै जाँदा आगोको ज्वाला झैं दन्किन सक्छ । त्यो एक पछि अर्को गर्दै सर्दै जान्छ । तराई देखि पहाड-हिमालसम्म सल्किँदै गएर समग्र मानव जातिमै फैलिन्छ र क्रान्तिको रूप लिन्छ । क्रान्तिको आगो मानवताको लागि नै हो भन्दै विद्रोहको स्वर उरालेको 'क्रान्तिको अग्नि' शीर्षकको कविताको एक श्लोक हेरौं :-

दन्कियो दन्कियो क्रान्तिको अग्नि यो
दन्दनाएर डाँडाहरुमा छिटो
सन्सनाई तराई यता सल्कियो
क्रान्ति-राँको महा ऽऽ काशमा फैलियो । [109]

प्राणी जगतलाई भोक लाग्छ । त्यसमा पनि प्राणी मध्येको चेतनाका कारण सर्वश्रेष्ठ भएको मानिसले भोककै कारण नयाँ-नयाँ कार्यमा सफलता प्राप्त गरिरहेको छ । भोक पनि बिभिन्न किसिमका हुन्छन् । पेटको भोक प्रमुख हो जसलाई टार्न सकेन भने मान्छेको जीवन अस्ताउँछ । पेटको भोकको अलावा विद्याको भोक, बुद्धिको भोक र समग्रमा भन्दा शरीरका बिभिन्न भागहरुको आ-आफ्नो किसिमको भोक हुन्छ । कवि भोको भएर नै काव्यको सिर्जना गर्छ । भोको पेट लिएर नै गाइनेले सारङ्गी रेट्छ अनि मीठो, सुरिलो स्वर झिक्छ । तेञ्जिङ एक खालका भोका थिए र चर्चित भए । त्यस्तै बुद्ध, गान्धी, व्यास, परासर, कपिल, लुथर, वाल्मीकि, कश्यप सबै भोकका वशमा परेर नै इतिहासमा नाम राख्न सफल भए । त्यही भोकले विश्व सखाप पार्न सक्छ र विश्वलाई नयाँ गति दिएर अघि बढाउन पनि सक्छ । भोक शीर्षकको एउटा श्लोक हेरौं :-

ठूलो सानू छ भोकका तलबमा बाँच्ने दुराशा लिई

[108] k"j{jt\ k[i& 52
[109] k"j{jt\ k[i& 46

नारी वा नर बाँच्तछन् हरघडी आशीष उसकै लिई
सारा सृष्टि सिँगार्छ-नास्छ सजिलै यो भोक माया लिई
यस्को 'स्वस्ति' लिएर हाँक्छ रविले बह्माण्ड न्यानो दिई । [110]

कवि देशका गहना हुन् । राष्ट्रका प्राण हुन् । अनि कविका सिर्जनाः (कविता) हरू चाहिँ राष्ट्रका ढुकढुकी हुन् । कविले आफ्ना कवितामा राष्ट्रको लागि प्राण भर्दछ । कवि प्रेमी हो र कविता उसकी प्रेमिका हो । कवि र कविता दुवै मिलेर मात्र स्वर्ग बन्न सक्दछ । कविको कला नै देशको लागि गौरव हो । कवि र कविताको महत्व बुझ्ने मानिसले मात्र देश हाँक्न सक्छ भन्ने भाव कविले व्यक्त गरेका छन् । कवि-कविता शीर्षकको कविताका दुई पंक्ति यहाँ हेरौँ :-

कवि हो देशको माथा, गाथा हो कविता-कल
कवि काव्य बुझ्े मात्र मान्छेले देश हाँकला ।[111]

बैसाख प्रत्येक वर्ष आउँछ । हामी धूमधामका साथ नयाँ वर्ष मनाउँछौं । नयाँ वर्ष मनाउने नाममा मान्छे पशुतुल्य भएको छ । बाटाहरु साँगुरा हुन थालेका छन् । बिभिन्न बहानामा मानिसहरूलाई दुःख थपिएको छ । मान्छेकै कारण मान्छे दुःखित हुनु परेको छ । धर्म, संस्कृति आदर्श, नैतिकता सबै कुरा फीका हुँदै गए । मान्छे दिनानुदिन गुण हराएर बैगुनी हुँदै गएको छ । नयाँ वर्षको हर्ष-उल्लास क्षणिक हुन्छ तर त्यसको नकारात्मक प्रभाव गहिरो हुँदै गएको छ भन्ने मानवीय संवेदना र अस्तित्ववादी भाव शुभागमन नयाँ वर्षको कवितामा पोखिएको छ । एक श्लोक हेरौँ :-

फिक्का देख्छु म धर्म, संस्कृति, कला, आदर्शका मन्दिर
फिक्का मानिसका सबै गुणहरु झुट्टा भए अस्थिर
मान्छे नै वटवृक्ष हो तर उही लुछ्ने स्वयं आँकुरा
मान्छेमा पशुता-शुभागमनले बाटा भए साँगुरा ।[112]

ठूला भनिने मान्छेहरूले कानुन हातमा लिएर जनताका विरुद्धमा शासन गरिरहेका छन् । मान्छे-मान्छे नभएर पशु भएको छ । प्रजातन्त्र भनिन्छ तर जनताको कुनै अधिकार छैन । जनतालाई जताततै डर-त्रास मात्रै छ । तर ठूला-ठालुहरुले रातारात जे गरे पनि उनीहरुलाई छुट छ । कुनै कानुन उनीहरुलाई लाग्दैन । जनता भने जहिल्यै शोषण, दमन र अत्याचार भोग्न बाध्य छन् । के यो प्रजातन्त्र

[110] k"j{jt\ k[i& 75
[111] k"j{jt\ k[i& 55
[112] k"j{jt\ k[i& 57

शब्द प्रतिकै व्यङ्ग्य होइन र ? यस्तै व्यङ्ग्य भएको 'उदेक' शीर्षकमा भएको एक श्लोक हेरौँ, जुन कविता वि.स. २०४२ मा लेखिएर पनि अहिलेको परिस्थितिलाई समेत प्रतिबिम्बित गरेको छ ।

छाडा हो, परतन्त्र हो कि त नयाँ .... खाले प्रजातन्त्र हो ?
मान्ने देख्तिन त्रास वा डर कुनै कानून वा तन्त्रको,
कस्तो यो छ उदेक ? ठालूहरूका कानून छन् हातमा,
पुग्ने गर्छ कहाँ कहाँ कुन कुरा एकै यहाँ रातमा ।[113]

मान्छेले मान्छे भएर बाँच्न पाउनुपर्छ । आफ्नो अस्तित्व नै रहेन भने मान्छे बाँच्नुको कुनै अर्थ रहँदैन । भाग्यमा भुलाएर वा भुलेर बस्न सधैँ बाध्य भयो वा पारियो भने मान्छेको घरबार समेत डुब्न सक्छ । राष्ट्रियता नै छैन भने, अनि आफ्नो राष्ट्रको अस्तित्व नै छैन भने शून्य आकाशमा रम्नुको औचित्य हुँदैन । आफ्नो माटो, राष्ट्र भयो भने मात्र मान्छेले आफ्नो अस्तित्वको बोध गर्न सक्छ भन्ने मानवीय अस्तित्वको कविता अस्तित्वबोध शीर्षकको एक श्लोक उदाहरणीय छ ।

जस्तै :-

ज्यूँदो राष्ट्रियता नभै हृदयमा अस्तित्वको बोध के ?
शून्या ऽऽ काशमहाँ रमेर ममता मान्छेमहाँ हुन्छ के ?
माटाको रँग होस् शरीर भरि नै बास्ना छरी गम्किने
मान्छे यो अनि मात्र बन्छ सहजै अस्तित्वमा चम्किने ।[114]

वि.सं. २०४६ सालमा बहुदलीय व्यवस्था पुनर्स्थापित भयो र वि.सं. २०४७ कार्तिक २३ गते नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ जारी भयो । देशमा दलहरुको विगविगी छायो अथवा दलहरु धेरै खोलिए । कतिपय स्वार्थी मानिसहरू दलमा प्रवेश गरे र दलमा गएपछि त्यसको बलमा जे गरे पनि हुन्छ भन्ने भावना गलत रूपमा विकसित हुँदै गयो । त्यही पृष्ठभूमिमा लेखिएको दल कवितामा दलको गलत रूपमा प्रयोग गर्दा मान्छे बाँदर जस्तै हुने, दानवपन बढ्ने कुरामा कवि लुइटेल चिन्तित छन् । दलमा बलवानलाई प्रवेश गराई तिनीहरूको गलत प्रयोग भयो भने त्यसले सोझा सीधा जनतालाई मारमा पार्छ । मान्छे दलमै भासिएर मासिन पनि सक्छ । दलमा पनि पदलोलुपता र दमन नीति चलेकाले मान्छे-मान्छे बीचमा बैमनस्यता बढेर राष्ट्रिय अस्तित्व नै समाप्त हुने अवस्था आउँछ । अहिले पनि यो कविता समसमायिक रहेको छ । एक श्लोक उदाहरणका निम्ति लिन सकिन्छ :-

---

[113] k"j{jt\ k[i& 63
[114] k"j{jt\ k[i& 15

तिनले त समाज फुटाउँदछन्

तिनले त मनुष्य जुधाउँदछन्

तिनले अलपत्र गराउँदछन्

परिणाम, स्वराष्ट्र विकाउँदछन् ।[115]

कवि लुइटेलले मायासँग भन्ने शीर्षकको कवितामा केही प्रणय भाव व्यक्त गरेका छन् । युगीन विसङ्गतिको मारमा परेर रोइरहेकी मायालुलाई सम्झाउँदै सम्पति त हातको मयल हो । यो थुपार्नु व्यर्थ छ । छोराछोरीबाट सुख हुँदैन । नातागोता, आफन्तजन पनि स्वार्थ नै हेर्दछन् । कोही मित्र पनि हितकर छैनन् । त्यसैले त्यस बारेमा सोचेर चिन्तित भइरहनु उचित हुँदैन । बरु मीठो कल्पनाको साथमा खोलाको कलकल ध्वनिसँगै हाम्रो मिलनलाई सुखद् बनाऔं । प्रणय सुखमा रमाऔं भन्ने स्वच्छन्द भाव भएको एक श्लोक हेरौं :-

आऊ-आऊ कति दिन अझै द्वैतमा बस्नु हामी ?

झट्टै मिल्ने प्रणय सुख त्यो पाऊँ अद्वैत नामी,

यो खोलाको कलकल ध्वनि-ध्वानले मुग्ध पाऱ्यो

बग्दै जाँदा मधु-मिलनमा कल्पना-फूल झाऱ्यो ।[116]

प्रकृतिको नियम पनि बडो विचित्रको हुन्छ । विज्ञानले ठूलो चमत्कार गरेको छ । तर मृत्युलाई आज सम्म जित्न सकेको छैन । मृत्यु पनि फरक-फरक किसिमबाट हुन सक्छ । बिभिन्न देशका बिभिन्न धर्म मान्ने मान्छेहरू बसेको थाई विमान काठमाण्डौंको विमानस्थलमा अवतरण गर्न लाग्दा हुस्सुका कारण दुर्घटना हुन पुग्छ । यो घटनाले सबै मानिसलाई रुवायो नै प्रकृतिका सारा बस्तुनै भाव विह्वल भए भन्ने करुण रस सहित घटना वर्णन कवि लुइटेलले थाई विमान दुर्घटना शीर्षकको कवितामा गरेका छन् । एक श्लोक हेरौं :-

रोए बृक्ष-लतादि स्थावरहरु, रोए चरी चाँचर

रोए ती हिमश्रृङ्खला कुडिइँदा नैसर्ग आभ्यान्तर,

आफन्तैहरुको त थ्यो विकटिलो चित्कार वा क्रन्दन

मान्छेमात्र समस्त विश्वभरिको रोयो कठै ! त्यो दिन ।[117]

---

115 k"j{jt\ k[i& 73
116 k"j{jt\ k[i& 65
117 k"j{jt\ k[i& 43

नेपाली कविता र गजलको क्षेत्रमा श्रृङ्गारिक धाराको सुरुवात गरी उत्कर्षमा पुऱ्याउने मोतीराम भट्ट आफैँ सफल कवि हुन् । उनी रस अलङ्कार भरेर काव्यलाई माथि उचाल्छन् । उनी स्वयं श्रृङ्गारकर्ता हुन् । त्यसैले उनलाई सिँगार्नुको कुनै औचित्य छैन भन्ने भाव मोतीलाई सिँगार्नुपर्छ र ? भन्ने शीर्षकको कविताको उदाहरणीय एक श्लोक उद्धृत गर्न सकिन्छ :-

प्यारीको चिउँडो उठाउनु र ती गाला मुसारी दिनु
लाली ओठ घसी दिनु प्रकृति हो बिन्दी लगाई दिनु,
सारा जीवन जो सिँगार्छ कविताका नायिका मानिनी
मोतीलाई सिँगार्नुपर्छ र स्वयं श्रृङ्गारकर्ता उनी ?[118]

४.२.५.लयविधान

लयका दृष्टिले हेर्दा कवि लुइटेलको ‘मेरो मानस’ कविता सङ्ग्रह लयात्मक रहेको छ । पूर्ण रुपमा छन्दमा लेखिएका कविताहरू समावेश भएकाले यो सङ्ग्रह लयका दृष्टिले धनी मान्नु पर्छ । यसमा समावेश गरिएको ‘म’ शीर्षकको एक मात्र कविता भ्याउरे लयमा लेखिएको छ भने अरु सबै कविता छन्दमा रहेका छन् । छन्दमा लेखिएका र अनुप्रास अन्त्यानुप्रासको उचित समायोजनले कविता लयात्मक बनेका छन् । भ्याउरे छन्दमा रचिएको ‘म’ शीर्षकको कवितामा अक्षरको रखाइ क्रम सङ्ख्या एवं अन्त्यानुप्रास मिलाइएको दुई हरफ हेरौँ :-

मुटु त मेरो जाति र भाषा, कलेजो धर्म हो
वीरता मेरो स्वभावसिद्ध पसिना कर्म हो ।[119]

त्यस्तै राम्रो पदविन्यासले गर्दा उनका कविता झन् लयात्मक श्रुतिमधुर भएका छन् । भुटानी शरणार्थी कवितामा शिखरिणी छन्दको उचित प्रयोग गरिएको छ । यस भित्रका दुई हरफ हेरौँ :-

तिनैका /३ यी सारा/३ थर-प्रवरका/६ सन्ततिहरु/५
भएका/३छन् आजै/३ घरन थरका/६ दम्पतिहरु/५[120]

[118] k"j{jt\ k[i& 45
[119] k"j{jt\ k[i& 50
[120] k"j{jt\ k[i& 39

त्यसै गरी यस सङ्ग्रहभित्रका कविताहरुमा अन्त्यानुप्रासका उचित समायोजन गरिएको छ । सबै कवितामा अन्त्यानुप्रास मिलाइएको छ जसले गर्दा यो सङ्ग्रहलाई लयात्मक बनाएको छ । स्रग्विणी छन्दको निम्न पद्य उदाहरण लिन सकिन्छ :-

कर्मको मर्म आचार जो जान्दछ
धर्मको स्निग्ध सँस्कार जो मान्दछ
त्यो मनुष्य स्वयं दिग्-दिगन्तैमहाँ
पुग्न शीघ्रै भनी जुर्मुरायो यहाँ ।[121]

त्यस्तै पञ्चचामर छन्दको एक श्लोक निकै आकर्षक छ :

बिदाइ लिन्छ को यहाँ ? बिदाइ दिन्छ को यहाँ ?
लिने दिने कुरा कसो गरी उठे अहो ! नयाँ ?
अलग्गको धरामहाँ र छुट्टिने कुरा भए
बिभक्त को छ खै र यो बिछोडिने कुरा भए ?[122]

शार्दूलविक्रीडित छन्दमा पनि निर्वाध रूपमा अनुप्रासमयता र लयात्मकता प्रतिपादन गर्ने उदाहरण संग्रह गर्न सकिन्छ :

चोखो दर्शन मानवीयपनको बास्ना छरी मग्मग
झुल्क्यो संस्कृति-रश्मिसाथअनि यो धर्ती भयो जग्मग,
आनन्दोत्सवका वसन्तहरूमा आलोक क्यै बल्दछ
मेरो मानस यो अझै पनि लुकी मैलाई नै छल्दछ । [123]

४.२.६.बिम्ब-प्रतीक, अलङ्कार र छन्दविधान

कवि लुइटेलले मेरो मानस कविता सङ्ग्रहभित्र प्रशस्तै मात्रामा बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग गरेका छन् । बिभिन्न बिकृति-बिसङ्गतिलाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा झटारो हान्न उनले यस्तो प्रयोग गरेका हुन् । पूर्वीय संस्कृत साहित्यका ज्ञाता भएकाले उनले पुराण र महाभारतका कथांशहरुबाट बिम्ब र नामहरूलाई अगाडि सारेर थुप्रै घटना र पात्रहरुको विम्ब उपस्थापित गरेका छन् । जस्तैः

[121] k"j{jt\ k[i& 46
[122] k"j{jt\ k[i& 54
[123] k"j{jt\ k[i& 14

जयद्रथ, कृष्ण, अर्जुन, रावण, कंश, देवयानी, द्रौपदी, एकलव्य, दधीचि, द्रोणाचार्य, शंकर, चितुवा भीष्म जस्ता प्रतीकहरु उभ्याइएको छ। एउटा श्लोक उदाहरणका निम्ति लिन सकिन्छ :-

छन् धेरै कुटिला र दुर्मुख यहाँ श्रीदेवयानीहरू
शर्मिष्टाहरु लाजले विनयले बाँचीरहेछन् बरु
माझैमा कति यी ययातिहरु छन् गुम्सी बसेका यहाँ
देलान् खै कुरुले र यौवन, लिई वार्द्धक्य जुम्सोपना। [124]

त्यसै गरी यस सङ्ग्रहमा भएका कविताहरुमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार प्रयोग गरिएको पाइन्छ । शब्दालङ्कारतर्फ हेर्दा केही ठाउँमा वृत्यानुप्रास र श्रुत्यानुप्रासको प्रयोग भएको पाइन्छ।

वृत्यानुप्रास :

भूराका नगरे भयो अब कुरा शूरा अरु नै भए
जूरा खूव बढाई डुक्रिहिंडने साँढे बढेरै गए। [125]

श्रुत्यानुप्रास :

प्रेमी हो कवि धर्तीमा प्रेमीका कविता झरी
दुवैको योगले बन्छ स्वर्गै झल्लरी-झल्लरी। [126]

त्यसैगरी अर्थालङ्कार प्रयोग गरिएका केही पंक्ति हेरौँ :-

रुपक

कवि हो राष्ट्रको प्राण, कविता राष्ट्र-स्पन्दन
दुवै शून्य भए छिट्टै राष्ट्रमा हुन्छ क्रन्दन। [127]

यमक

पुराना कुरा हुन्, नयाँ आँकुरा हुन्
सधैं उच्चता, हाँकने टाकुरा हुन्। [128]

उपमा

नौओटै ग्रहलाई खेल्छ उसले, हेलै भकुण्डो सरी

---

[124] k"j{jt\ k[i& 44
[125] k"j{jt\ k[i& 22
[126] k"j{jt\ k[i& 55
[127] k"j{jt\ k[i& 55
[128] k"j{jt\ k[i& 66

लाल्गोडी सम भोक मार्न तर त्यो, सक्दैन केही गरी ।[129]

बिम्ब प्रयोगको एउटा श्लोक हेरौँ:-

कालो छायाँ हिमशिखरमा जो थियो, भागदैछ
प्रातः काले मलय पवनै सिर्मिरी लागदैछ
बासन्तीको लहलह मुना क्यै पलाएछ जस्तो
धारो यौटा कलकल उसैले पठाएछ जस्तो [130]

कवि लुइटेल पूर्णतः छन्दवादी कवि भएकाले यस सङ्ग्रहभित्रका सबै किविताहरू छन्दोबद्ध छन् । उनले छन्दविधानलाई विशेषतः ध्यान दिएका छन् । बरु अक्षरका मात्रालाई यता उता वा भाँचभुँच पारेर पनि छन्दलाई भङ्ग हुन दिएका छैनन् ।

यस सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित कविताहरु शार्दूलविक्रीडित छन्दमा अठार मान्दाक्रान्ता छन्दमा पन्ध्र, पञ्चचामर छन्दमा चार, अनुष्टुप छन्दमा दुई, शिखरिणीमा दुई, स्रग्विणीमा दुई, उपजातिमा एक, भुजङ्गप्रयातमा एक, तोटकमा एक, वंशस्थमा एक र झ्याउरे छन्दमा एक कविता रहेका छन् । यस सङ्ग्रमा उनले शार्दूलविक्रीडित छन्दको सबैभन्दा बढी प्रयोग गरेका छन् र त्यसपछि मन्दाक्रान्ता छन्दको प्रयोग गरेका छन् । यस आधारमा हेर्दा उनको सबैभन्दा प्रिय छन्द शार्दूलविक्रीडित रहेको देखिन्छ । यो छन्द प्रयोगमा उनी सफल देखिन्छन् । केही श्लोक हेरौँ :-

सन्त्रासै बटुली उँघेर पृथिवी सित्तै कहाँ बाँच्छ र ?
नाङ्गो आङ लिएर नर्तक त्यसै भोकै कहाँ नाच्छ र ?
भाग्यैको अमिलो डकार नपची मान्छे कहाँ उठ्छ र ?
सुत्नेको घरबार नत्र त्यसरी संसारमा डुब्छ र ?[131]

आगो बल्छ दनक्क दन्कन गई आफ्नो स्वभावै महाँ,
पानी बग्छ सलल्ल शीतल बनी आफ्नै पनामा यहाँ
बायु श्रान्त हुँदैन, बग्न कहिल्यै रोक्दैन आफ्नो गति

[129] k"j{jt\ k[i& 75
[130] k"j{jt\ k[i& 47
[131] k"j{jt\ k[i& 15

सारा छन् निज धर्ममा प्रकृतिका निर्द्वन्द्वमा मग्न ती । [132]

४.२.७.भाषाशैली

सुरूमा हिन्दी भाषाबाट प्रभाव ग्रहण गरी कविता लेख्ने कवि लुइटेल संस्कृतका पनि विशिष्ट ज्ञाता हुन् । त्यसैले उनका कविताहरूमा संस्कृत भाषाका शब्दहरू प्रशस्तै मात्रामा प्रयोग भएका छन् जसले गर्दा कतिपय कविता क्लिष्ट पनि भएका छन् । त्यसैले कतिपय कविताबोध गर्न कठिनाइ भएको छ । यस सङ्ग्रहभित्रका प्रायः सबै कविताहरुका वक्ता कवि आफैं बनेका छन् । नेपाली चलन चल्तीका बिभिन्न अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले कवितालाई थप मिठासपूर्ण बनाएको छ । नेपाली जनजिब्रोमा भिजिसकेका अनुकरणात्मक शब्दका साथमा सरल नेपाली शब्दसँगै समायोजित भई संस्कृत शब्दहरु एषणा, सौम्य, वार्द्धक्य, ललाट, सम्बल, माधुर्य, प्राचुर्य, स्निग्ध, मनुष्य, दिगन्त, मन्दाकिनी, कादम्विनी आएका छन् । त्यसै गरी चींची., च्याप्पै, ढल्पल, धुरुधुरु जस्ता अनुकरणात्मक शब्द पनि आएका छन् । जस्तै :-

चाँ चाँ चीं चिं गरी यता वनभरी चिच्याउँछन् चाँचरी
आहा ! कोकिल गाउँछन् रसभरी आलाप-वागीश्वरी,
झर्ना झर्झर झर्दछन् कति उँचा ती टाकुराबाट है !
मोतीलाई सिँगार्नुपर्छ र कतै ? उन्कै छ उत्पात है ! [133]

संस्कृत शब्द भएको श्लोक हेरौं :-

पत्रं पुष्पं पशुपतिजिको अर्चना गर्छ अन्तु
छाया रारादह-तलमहाँ हेर्दछन् वन्यजन्तु
फेवा मेवा मधुर बटुली पान्थको गर्छ सेवा
हेलम्बूले तरुणहरुका प्रीतिको गर्छ चेवा । [134]

कवि निबद्ध प्रौढवक्ताका माध्यमले कवितामा कवि लुइटेलले संस्कृतका शब्दहरु प्रयोग गरेकाले केही क्लिष्ट बने पनि सँगसँगै नेपाली जनजिब्रोमा भिजेका अनुकरणात्मक साथै अन्य सरल नेपाली शब्दहरूको प्रयोगले गर्दा कवितालाई सुबोध्य नै बनाएको छ ।

---

[132] k"j{jt\ k[i& 26
[133] k"j{jt\ k[i& 45
[134] k"j{jt\ k[i& 32

४.३. तीन तारा हिमाली

कवि रोहिणीविलास लुइटेलको पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित तेस्रो कृति तीन तारा हिमाली (खण्डकाव्य) २०५४ हो । यस काव्यलाई उनले स्मृतिकाव्य भनेका छन् । यस काव्यमा प्रथम सगरमाथा आरोही तेञ्जिङ शेर्पा, पाँचौं पटक सम्म सफल रूपमा सगरमाथा आरोहण गर्ने सुन्दरे शेर्पा र नेपाली प्रथम महिला आरोही पासाङल्हामू शेर्पालाई काव्य नायक बनाइएको छ । वाल्यावस्थामा जनकविकेशरी धर्मराज थापाको 'हाम्रो तेञ्जिङ शेर्पाले चढ्यो हिमाल चुचुरा' भन्ने गीतबाट कवि अत्यतै प्रभावित भएका थिए । समय क्रममा अविश्रान्त रूपमा हिमाल आरोहण गर्न सुन्दरे शेर्पा र नेपाली महिला पासाङल्हामू शेर्पाले त्यही तेञ्जिङको डोबलाई पच्छ्याउँदै नेपाललाई विश्वमा चिनाए । वि.सं. २०४४ तिर कवि लुइटेलले सुन्दरे शेर्पाले पाँचौं पटक हिमाल आरोहण गरेपछि हर्ष विभोर भई 'अझै अघि बढ' भन्ने भाव भूमिका सोह्र श्लोक जति कविता लेखेका थिए ।[135] छैटौं पटक सगरमाथा चढ्ने क्रममा सुन्दरेको मृत्यु भएको समाचार आएपछि कवि लुइटेल खिन्न र स्तब्ध भए । त्यसपछि पहिले लेखिएका तिनै सोह्र श्लोक कवितालाई स्मृतिमा परिवर्तित गरी बढाएर लेखे र आफ्नो अन्तस्करण पोखे ।

सुन्दरे बारेको स्मृतिकाव्य सकेपछि नेपाली महिला पासाङल्हामूले सगरमाथा चढ्ने कुरा आयो । उनले अनेक दौडधूप पछि आरोहण अनुमति पाइन् । सानै उमेरदेखि नारी प्रति सहानभूति राख्ने कवि अझ उत्साहित भए । पासाङल्हामूको हिमाल विजयको सुसमाचार सुन्न आतुर भई बसेका बेला उनले सफल आरोहण गरेको समाचार सुनेर तीन हात उफ्रिँदै हर्षका आँसु झारिरहँदा पासाङल्हामूको निधनको खबर आयो । त्यो खबरले मर्माहत भई एकै बसाइमा 'नेपाली बघिनी पासाङल्हामू शेर्पा' लेखे । त्यसपछि मात्र उनले पहिलो डोब तेञ्जिङ शेर्पा लेखे । अन्त्यमा उनले प्रकाशनका क्रममा मात्र 'तीन तारा हिमाली' नामाकरण गरे ।

यो काव्य वि.सं. २०५४ मा सासंक प्रतिष्ठान धुलाबारी, झापाबाट प्रकाशित भएको हो । नेपालको उचाइ भागमा बस्ने तीन जना वीर सपूतहरुलाई उच्च सम्मान भाव यस काव्यमा प्रकट गरिएको छ ।

४.३.१.शीर्षक

[135] n'O^]n, /f]lx)fLljnf;– tLg tf/f lxdfnL, ;f;+s– k\|lti&fg 2054 k[i& –&

कवि लुइटेलको 'तीन तारा हिमाली' स्मृति काव्य तीन जना हिमाल आरोही शेर्पाहरुको स्मृतिमा रचिएको काव्य हो । नेपाललाई विश्वमा चिनाउन सर्वप्रथम विश्वको सर्वोच्च शिखर आरोहण गर्ने तेञ्जिङ शेर्पाको जति देन छ त्यतिकै मात्रामा अविश्रान्त रूपमा हिमाल आरोहणको थालनी गर्ने सुन्दरे शेर्पा र नेपाली नारीका तर्फबाट दृढ निश्चयी भई आफ्नो यात्रामा लाग्ने पासाङ ल्हामू शेर्पाको पनि देन छ । बहु जातीय र बहु भाषिक मानिसहरूको बसोबास भएको हाम्रो देश सहिष्णुताको नमूना नै हो । हिमाली भेगमा बस्ने शेर्पा जातिहरू दयालु, सहयोगी र आँटी प्रवृत्तिका हुन्छन् । उत्साही र आँटी भएर नै पहिलो पटक तेञ्जिङले, अविश्रान्त रूपमा सुन्दरेले र नेपाली महिलाको तर्फबाट पासाङल्हामूले हिमाल आरोहणमा इतिहासमा नाम लेखाउन सफल भए । सन् १९५३ मा तेञ्जिङले सफल आरोहण गरेको चालीस वर्षपछि नेपाली बघिनी पासाङल्हामूले विश्वको सर्वोच्च चुचुरोमा सफल पाइला राखिन् । त्यसको ६ वर्ष अगाडि छैटौं पटकको आफ्नो आरोहण यात्राको क्रममा इतिहासमा नौलो आयाम थप्दा-थप्दै सुन्दरे शेर्पाको निधन भयो । आफ्नो लक्ष्यमा अडिग भई समस्त नेपाली जातिलाई विश्वमा चिनाउन सफल यी तीन जना नायकहरुलाई नेपाली आकाशबाट उदाएका तीन ताराको रुपमा राखिएकोले यो काव्यको शीर्षक उचित देखिन्छ ।

४.३.२. संरचना

कवि लुइटेलको 'तीन तारा हिमाली' स्मृति काव्य तीन भागमा बाँडिएको छ । बाहिरी आवरण मुख पृष्ठमा हिमालको नक्साङ्कन गरिएको छ । हिमालमा तलबाट माथितिर दाहिने पाइला-देब्रे पाइला र माथि चुचुरो छुने बेलामा दाहिने पाइलाको छाप राखिएको छ । पृष्ठ क देखि फ सम्म क्रमशः प्रकाशकीय, रोहिणीविलास नलेखी सक्तैनन् , साधनारत लुइटेल र आफैं भित्र घोत्लिँदा रहेका छन् । पेज नं १ देखि काव्य सुरु भई पेज नं ३६ सम्म यो तन्किएको छ । पेज नं १ बाटै सुरु भएको पहिलो डोब/तेञ्जिङ शेर्पा १५ पेजसम्म रहेको छ । त्यस्तै पेज १७ बाट सुरु भएको 'आविश्रान्त यात्री/सुन्दरे शेर्पा' २६ पेजसम्म तन्किएको छ । त्यस्तै अन्तिमबाट तेस्रो डोब 'नेपाली बघिनी/पासाङल्हामू शेर्पा' पेज २७ मा सुरु भई पेज ३६ सम्म रहेको पाइन्छ ।

यस काव्यका ३ खण्डमा प्रयुक्त श्लोक सङ्ख्या पनि बराबर छैनन् । पहिलो डोव तेञ्जिङ शेर्पामा चार पंक्तिका ६९ श्लोक, दोस्रो सुन्दरे शेर्पामा ४ पंक्तिकै ४६ श्लोक र तेस्रो पासाङल्हामू शेर्पामा २ पंक्तिका ६७ श्लोक रहेका छन् ।

४.३.३. विषयवस्तु

विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा नेपालको गौरव हो । सन् १९५३ मा सर्वप्रथम तेञ्जिङ नोर्गु शेर्पाले ८,८४८ मि. उचाइको यस शिखरको सफल आरोहण गरे । हिमाल आरोहणको कीर्तिमानी कायम गर्नेमा उनी पछि बिभिन्न आयाम थपिए । सुन्दरे शेर्पाले अविश्रान्त रूपमा अर्को कीर्तिमानी कायम गरे । त्यस्तै गरी प्रथम नेपाली हिमाल आरोही पासाङल्हामूले नारी इतिहासमा अर्को पाइला थपिन् । हुँदा-हुँदा अहिले त बिना अक्सिजन पटकौं-पटकको कीर्तिमानी, नेपाली झण्डा चुचुरोमा फहराउने जस्ता कीर्तिमानीहरू कायम हुँदै गए । तर प्रथम सुरुवातीहरु तेञ्जिङ, सुन्दरे र पासाङ्ल्हामू नै हुन् । उनीहरुबाट प्रभावित भएर नेपाली जातिको नै गौरवको रूपमा यस काव्यमा कविले उल्लेख गरेका छन् । हिमाली भेगमा बस्ने दयालु, सहयोगी स्वभावका शेर्पाहरूको उत्साह र लागि परिरहने बानीले उनीहरूले अनेकौं कठिनाइलाई पचाउँदै हिमालको चुचुरोमा पाइला राखे । यिनै तीन जना नेपालका वीर सन्ततिहरूको हिमाल आरोहण नै यस काव्यको मुख्य विषयवस्तु बनेको छ । साथै यसमा सम्पूर्ण नेपाली जाति र राष्ट्रिय भावना वा राष्ट्रप्रेम पनि सबल रूपमा देखिएको छ । वर्तमान युगको शश्त्राश्त्रको होडबाजी र त्यसले समग्र विश्वमा पार्ने असरबारे चिन्तित भई कविले मानवताको पक्षमा पनि वकालत गरेका छन् । अर्थात् आफ्नो यस काव्यमा मानवीय विषयवस्तु पनि समेटेका छन् । जस्तै एउटा श्लोक :-

धर्तीलाई उडाउने चटकझैं ठानेर वैज्ञानिक
कस्तैछन् परमाणु ध्वंशतिर यो शस्त्रास्त्र सर्वाधिक
खै के मानवको छ मूल्य ? पशुतामात्रै छ चारैतिर
साँचो सत्य उड्यो, विवेक बहँदै टाढा पुग्यो दुर्धर । [136]

विश्वको सर्बोच्च शिखर सगरमाथा भएकोले नेपाल पवित्र देश हो । पौराणिक मान्यतानुसार शिव-पार्वतीको वासस्थान कैलाश पर्वत हिमश्रृङ्खलामै रहेको विश्वास गरिन्छ । त्यसैले नेपाल चाहिँ सगरमाथा यहाँ भएकोले गर्दा स्वर्ग मान्नुपर्दछ भन्ने अति देशभक्तिपूर्ण श्लोक हेरौं :-

विश्वको माझ एउटा देश पवित्र नेपाल
नेपालभित्र सगरमाथा सर्वोच्च हिमाल । [137]

शिवको वास कैलासधाम सर्गको माथा हो
शिवको गाथा गाउँछ सधैं सगरमाथा यो । [138]

---

[136] k"j{jt\ k[i& 21
[137] k"j{jt\ k[i& 27

सगरमाथा भन्नुको अर्थ सृष्टिको मस्तक

नेपाल देश स्वर्ग हो भन्ने यसले भन्दछ । [139]

कठिनाइका वावजुद आफ्नो लक्ष्यमा पुगेका तेन्जिङ कहिल्यै नथाकी अघि बढे र त्यही रापमा नेपालीको स्वभिमान बढाए । त्यसैले यो दृश्य देख्ने सबै नेपाली कसरी प्रशंसा नगरी बस्न सक्लान् र ? जुन बाटो कठीन थियो । एक श्लोक हेरौं:

साँच्चै शेर्पा ! कठिन पथका पान्थ भै सङ्लिएथ्यौ

हिँड्दा-हिँड्दा थकित नभई 'हिँड्नु' संज्ञा जिएथ्यौ,

त्यस्तो तिम्रो प्रमुदितमना रापिलो स्वाभिमान

देख्दा कस्तो नरहृदय होस् शल्य जो पग्लिँदैन ?[140]

युवा शक्ति देशको प्राण हो । यो देशलाई सुन्दर बनाउन युवा नै अघि बढ्नुपर्छ । अलिकति ढिला-सुस्ती गरेर बसे धेरै पछि परिन्छ । त्यसैले अलमल र ढिलासुस्ती नगर्ने विवेक युवाहरुमा छरियोस् र यो शिव र बुद्धको देश अझ चम्कियोस् भन्ने धारणा निम्न श्लोकमा व्यक्त गरेका छन् :

यौटा सुन्दर स्वर्ग हो मुलुक यो, स्वर्गै रहोस् झल्मल

एकैमात्र युवा तथा युवतिको कैल्ये नहोस् अल्मल,

यस्तो एक विवेक झट्ट छरिद्यौ त्यो शिल्पको अङ्कुर

चम्क्योस् यो शिव-बुद्ध-देश झललै हे सुन्दरे सुन्दर ![141]

नारी आमा हुन् । हाम्रो समाजमा अझै पनि नारीलाई अवलाको रुपमा हेर्ने चलन यदाकदा बाँकी नै छ । तर नारीमा पनि संसार बदल्ने साहस हुन्छ । नारीले चाहे भने जस्तो सुकै कठीन काम पनि सफलताकासाथ सम्पन्न गर्न सक्छन् । बाघलाई घेरामा पार्न सकिँदैन । घेरा तोडेर त्यो जङ्गलतिर भाग्छ । त्यस्तै पासाङल्हामूमा पनि बघिनी रूप थियो । उनले नारीको शिर उचो पारिन् । समग्रमा उनले देशको गौरव बढाइन् । उनी प्रथम नेपाली वीर नारी भइन् । यी श्लोकहरुबाट पुष्टि गर्न सकिन्छ :-

नारीमा हुन्छ बघिनी-रुप लुकेर बसेको

देखाइदियौ पिंजरा फोरी बनमा पसेको । [142]

---

[138] k"j{jt\
[139] k"j{jt\
[140] k"j{jt\ k[i& 11
[141] k"j{jt\ k[i& 24
[142] k"j{jt\ k[i& 30

'नेपाली नारी प्रथम' तिमी हिमाल चढने
गर्नेछन् मान्छे यो पाठ तिम्रो बिहान पढने । [143]

४.३.४.भावविधान

तीन जना हिमाल आरोहीहरुको स्मृतिलाई बेग्ला-बेग्लै तीन खण्डमा बाँडेर यो स्मृति काव्य सजाइएको छ । वीर शेर्पाहरुले इतिहास रचेर विश्व सामू नेपाललाई चिनाए । जातियताको सङ्कीर्ण घेराबाट उठेर कवि लुइटेलले यस काव्यमा समग्र नेपाली जातिको वकालत गरेका छन् ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको मुनामदनमा गरीवीका कारण ल्हासा गएको मदन फर्किंदा बाटामा विरामी पर्दा उसका आफ्नै साथीहरूले अलपत्र रूपमा छोड्छन् । तर रातको समयमा जङ्गलमा असहाय अवस्थामा भेटेको भोटेले मदनलाई घरमा लगी निको तुल्याएर मानवीय व्यवहार देखाउँछ । भोटे दयालु र मानवतावादी देखिन्छ । यता तीनतारा हिमालीमा शेर्पा जातिलाई साहसी, उत्साही र कुनै काममा लागी पर्ने जातिका रूपमा लिइएको छ । विश्वको सर्वोच्च शिखरमा पहिलो पाइला राख्ने तेन्जिङ, पटक-पटक आरोहण गर्ने सुन्दरे अनि नेपाली नारीबाट प्रथम पाइला राख्ने पासाङल्हामू सबै दृढ निश्चयी थिए र आफ्नो लक्ष्य पूरा गरे ।

तीन डोबमा विभक्त यस काव्यको पहिलो डोबमा प्रथम सगरमाथा आरोही तेन्जिङ शेर्पा राखिएको छ । यसमा कवि वाल्यावस्थामा छँदा तेन्जिङको बारेमा सुनेको धुमिल-धुमिल छापबाट स्मृतिको रूपमा लेखिएको छ । सानैमा तेन्जिङले हिमाल चढे भन्ने सुनेका कवि बिस्तारै के हो भन्ने कुरा बुझ्न थाल्छन् । तेन्जिङको हिमाल आरोहण सामान्य कुरा नभई नेपालीको गौरवगाथा कोरिएको रहेछ भन्ने बुझ्छन् । अनि यस्तो भाव व्यक्त गर्छन् :-

अन्तेमा सबतिर सुधा वर्षियो चित्त-चित्त
पत्तो लाग्यो विपुल 'हिउँको' 'बाघ' पो गर्जिएछ,
नेपालीले विमल यशको भाग्य लेखेछ आफैं
हेर्दाहेर्दै अमिट-पदको डोब खोपेछ आफैं । [144]

तेन्जिङको त्यस कार्यले सबैमा खुलदुली पैदा गऱ्यो । सबै तह र तप्काका नेपाली जनले मुक्त कण्ठले प्रशंसा गरेर आफूहरु विश्वमा गौरवान्वित भएको महसुस गरे । सबैले घरघरमा धूप जलाएर खुशियाली मनाए । विद्वान् वर्ग, पठित-अपठित सबै गद्गद भए । यसमा कवि झन् उत्साहित भए र सबैले गुणगान गाएको कुरा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

[143] k"j{jt\ k[i& 31
[144] k"j{jt\ k[i& 2

खेताला के, स्व-पर जन के, गाउँले-चित्तचित्त
प्रासादै के, भवन-कुटि के, उम्लियो भित्रभित्र,
के, विद्वान्, के अपठित, सबै जुर्मुराएर आए
तिम्रो न्यानो गुण-गरिम त्यो गौरवी गीत आए । [145]

यो देश बुद्ध जन्मिएको देश हो । यहाँ हत्या-हिंसा गर्नु हुँदैन । यसलाई पूरै रोक्नका लागि मान्छेको आत्मा शुद्ध हुँदा मात्र यस्तो संभव हुन्छ । नेपालीहरु ज्यादै परिश्रमी छन् । अनि आफ्नो गाउँको विशेषता भीर-पाखामा सोझा सरल नेपाली मिलेर बस्छन् । यहाँ कुन जात वा गोत्रको भन्ने हुँदैन । सबैका आ-आफ्नै विशेषता छन् । यहाँ जुनसुकै जाति भए पनि सबैमा सहिष्णुता छ र सबै एकताको मालामा उनिएका छन् । तलका दुई श्लोक उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ :-

हिङ्सा रोकी, अशिव रणको द्वार बन्दै गरेर
मान्छे-मान्छे तनमन हुँदो शुद्ध आत्मा भरेर
खोजी गर्ने जगत भरि नै एक ऊचो बिहानी
यै माटो हो त्रिगुणविजयी बुद्धको राजधानी । [146]

नेपाली ता कठीन श्रमले बस्तछन् भीर पाखा
सोझा-साझा सरल मनका गोत्र शाखा-प्रशाखा,
आफ्नै-आफ्नैपन छ यिनमा शुद्ध स्वाहा-स्वधाको
इन्द्रेणीझैं मन छ सबमा रङ्गिलो एकताको । [147]

तेञ्जिङ शेर्पाको कदमबाट अत्यन्तै प्रभावित भएका कवि उनीप्रति अत्यन्तै आभारी र कृतज्ञ छन् । आफू तेञ्जिङका अबोध सन्तानसरि भएको र बालकले झैं अथवा बाल सुलभ मनले निश्चल रुपमा कुनै कार्य गरे झैं आफूले यो काव्य लेखेको र कुनै गल्ती भएमा क्षमा प्रार्थी भएको भाव व्यक्त गरेका छन् । तेञ्जिङको नाम स्मृति भइरहँदा आफ्नो अन्तस्करणमा प्रस्फुटन भएको कुरा पहिलो डोबको अन्तिम श्लोकमा स्वीकारेका छन् ।

तिम्रा लालासरि म छु सधैं सम्झिंदा सभ्य नानी
तिम्रा बालासरि हृदयको सङ्लिएको म पानी

[145] k"j{jt\ k[i& 3
[146] k"j{jt\ k[i& 8
[147] k"j{jt\ k[i& 9

तिम्रो संज्ञा स्मृतिपथ छुँदा लेखनी सक्सकायो

मेरो अन्तरसृजन अथवा यो मसीले बगायो । [148]

कवि लुइटेलले यस काव्यको दोस्रो डोबमा अविश्रान्त यात्री सुन्दरे शेर्पाको वर्णन गरेका छन् । मान्छेले मान्छेलाई नै लखेट्दै छ । एक पछि अर्को गर्दै शस्त्र-अस्त्रको निर्माण गरिरहेछ । मान्छेले मान्छेकै रक्त पिउन लागी परेको छ । मानिसको शत्रु मानिस नै भइरहेको छ । कोहीबाट कोही सुरक्षित हुन सकिरहेको छैन । जताततै डर त्रास छ । तर सुन्दरे शेर्पाले ती सबैभन्दा पर रहेर एउटा नयाँ इतिहास रचे । मानिसको दुस्प्रवृत्तिप्रति कवि चिन्तित छन् । एक श्लोक हेरौँ :-

प्यासा घातुक शस्त्र-अस्त्रहरु छन् , प्रक्षेप आग्नेय छन्

मान्छे मानिसलाई नै अब यहाँ गर्दैछ आखेट झन्

भोका मानिसरक्तका अवनिमा धेरै बढेछन् नर

बाँच्ने सम्बल छैन को छ र यहाँ पक्का दिने निर्भर । [149]

नेपाली राष्ट्रियता दिनहुँ धरापमा पर्दैछ । विदेशीहरुको उपस्थिति बिभिन्न बहानामा बाक्लिंदो छ । क्रिश्चियन लगायतका धर्म प्रचार गर्दै निर्धक्क रुपमा विदेशीहरु यहाँ पसिरहेका छन् । पहिले भारतमा व्यापारी भएर सियो जस्तै गरी पसेको इष्ट इन्डिया कम्पनी पछि फाली भएर निस्क्यो । धेरै समय त्यहाँ शासन गऱ्यो। अहिले नेपालको तरल अवस्थामा त झन् विदेशी चलखेल ह्वात्तै बढेर गएको छ । यो स्मृति काव्य लेख्दै कवि राष्ट्रियताप्रति अति चिन्तित छन् । एक श्लोक हेरौँ :-

शेर्पा हे अब के गरेर कसरी भास्को डिगामाहरु ?

कोलम्बसहरु ती मनुष्य बुझकी हुन्थे मुखुण्डाहरु ?

आई धर्म-प्रचारको निहुँ गरी घुस्छन् विदेशी यिनी

आएथ्यो पहिले सियो सरि बनी, फाली भयो कम्पनी । [150]

मानिसको मृत्यु कसैले चाहेर पनि हुँदैन । अनि कति बेला हुन्छ भन्ने पनि हुँदैन । पतिको निधनमा पत्नी असह्य वेदनामा डुब्छे । त्यस्तै क्रुर मृत्यु सुन्दरेको पनि हुन्छ । ३३ वर्षको छोटो आयुमै उनले पटक-पटक हिमाल आरोहण गरेर विश्व सामू आफूलाई चिनाएका थिए । उनको मृत्यु पश्चात् बैंसमै उनकी पत्नी विधवा हुन्छिन् । काल उन्मत्त छ । छातीमा छुरा धसे सरह बैंसमै

[148] k"j{jt\ k[i& 15
[149] k"j{jt\ k[i& 20
[150] k"j{jt\ k[i& 23

विधवा भइन् सुन्दरे पत्नी । जुन दर्दनाक छ । यही भावलाई कविले नारी संवेदनाका साथ आत्मसात गरेका छन् । यस्तै एक श्लको हेरौं :-

पत्नी आज भई जघन्य रिपुका हुङ्कारले आहत
तिम्रो मृत्यु दिएर नाङ्गिन गयो त्यो दैव निर्घातक,
बैँसैमा विधवा बनाउनु त के, छुरा धस्यो छातिमा
त्यो उन्मत्त छ काल-कल्कि जहिल्यै निर्द्वन्द्व संसारमा । [151]

तीन तारा हिमाली स्मृतिकाब्यको अन्तिम वा तेस्रो डोब नेपाली बघिनी/पासाङल्हामू शेर्पा रहेको छ । नेपाली नारीहरुले यस अघि कहिल्यै कसैले गर्न नसकेको काम पासाङल्हामूले गरिन् । "उनले आफ्नो चरित्र जसरी प्रस्तुत गरिन्, त्यो साङ्लो चुँडाएर वनतिर आफ्नो स्वतन्त्र जीवन यापन गर्न भाग्ने बाघको भन्दा किञ्चित् न्यून थिएन । यसैले उनी स्वसिद्ध नेपाली बघिनी भइन् , आज । "[152]

पासाङल्हामूले जसरी भए पनि हिमाल आरोहण गर्ने अठोट गरिन् । सम्बन्धित निकायबाट आरोहण अनुमति पाउन पनि गाह्रो पऱ्यो । भारतीय टोलीको नेतृत्वमा उनलाई आरोहण अनुमति दिए पनि उनले अस्वीकार गरी आफ्नै नेतृत्वमा टोली तयार गरी अघि बढिन् र अनुमति पाउन निकै संघर्ष गरिन् । आखिरमा उनले सगरमाथाको चुचुरोमा पाइला राख्न सफल भइन् र पहिलो नेपाली भइन् । उनको भौतिक शरीर हाम्रो सामू नरहे पनि युगौँ युगसम्म उनको नाम रहिरह्यो । अद्वितीय नारीको रूप देखाएर उनी गइन् । दुई हरफ हेरौँ :-

साहस यस्ता नारीमा हुन्छ, कसले पत्याओस् ?
देखाइदियौ नारीको रूप, लौ अब लत्याओस् ?[153]

कवि लुइटेल कर्ममा विश्वास गर्छन् । बालक भविष्यको कर्णधार हो । औंसी पछिको जून क्रमशः पूर्णिमा सम्म बढ्दै जान्छ । आज भन्दा भोलि उज्यालो बढी छर्छ । बालक पनि त्यस्तै हो । अनि युवा भएपछि खुला आकाश जस्तै हुन्छन् । कर्मवादी कविताको दुई पंक्ति हेरौँ:-

बालकहरू भविष्य हेर्छन् जूनमा फुलेको
युवकहरू आकाश हेर्छन् झल्मल खुलेको । [154]

[151] k"j{jt\ k[i& 24
[152] k"j{jt\ k[i& &
[153] k"j{jt\ k[i& 31
[154] k"j{jt\ k[i& 34

कवि लुइटेलले यस स्मृति काव्यमा तीन जना आरोहीहरू प्रति आफ्ना मनका कुराहरू स्वच्छन्द रूपमा राखेका छन् । मूल भाव हिम आरोहण भए पनि वीरता, उत्साह, राष्ट्रप्रेम, विकृति र विसङ्गति जस्ता भावहरू समेत अटाएका छन् ।

४.३.५.लय विधान

कवि लुइटेलका तीन तारा हिमाली काव्यमा अघिल्ला दुई तारा तेन्जिङ शेर्पा र सुन्दरे शेर्पा पद्यलयमा र तेस्रो तारा पासाङल्हामू झ्याउरे लयमा लेखिएको छ । पहिलो र दोस्रो तारा क्रमश : मन्दाक्रान्ता र शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रहेका छन् भने तेस्रो तारा झ्याउरे छन्दमा रहेको छ । बिभिन्न अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले कविता मिठासपूर्ण भएको छ । त्यसै गरी तेस्रो तारा पासाङल्हामूमा सरल नेपाली झ्याउरे लय अँगाली लेखिएको छ । जुन मुनामदनमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले प्रयोग गरेका थिए । अन्त्यानुप्रास मिलाइएकाले गर्दा यस काब्य भित्रका कविता लयात्मक रहेका छन् । केही श्लोक उदाहरणका रूपमा हेरौँ:-

खाऊँ मै रसिलो मिठो, अति छिटो, ऐले अरु आउलान् ?
लाऊँ मै गहना, लुगा, झट अरु आएर पो लाउलान् ?
नाचूँ मै अरुका झिना पद सबै भाची पट्याक्कै बरु
ठान्छन् मानिस आज छैन उनको दाँजो लिने क्वै अरु । [155]

भन्दछन् मान्छे हिउँले पुरी माथि नै मऱ्यौ रे
विजय यात्रा नगरी पूरा संसार तऱ्यौ रे ।
म भन्छु तिमी अवीर यात्रा सकेर गएकी
सकेर काम आनन्द मानी निर्वाण भएकी । [156]

४.३.६.बिम्ब-प्रतीक, छन्द र अलङ्कारविधान

कवि लुइटेलको यो बाव्य बिम्ब-प्रतीक विधानका दृष्टिले धनी मान्नुपर्छ । त्यस्तै यसमा शिल्पसज्जा भन्दा पनि शेर्पा जातिको वीरता र उनीहरूले कायम गरेको कीर्तिमानीको साहसिक कार्यलाई कविले मनको अन्तस्करणबाट सलल पोखेका छन् । यस काव्यका ३ खण्डमा क्रमश: मन्दाक्रान्ता, शार्दूलविक्रीडित र नेपाली झ्याउरे छन्दको प्रयोग गरिएको छ । केही मात्रामा शब्दालङ्कार अन्तर्गत वृत्यानुप्रास, छेकानुप्रास र श्रुत्यानुप्रासको प्रयोग भएको छ भने अर्थालङ्कार

[155] k"j{jt\ k[i& 22
[156] k"j{jt\ k[i& 31

अन्तर्गत रुपक स्वभावोक्ति, उत्प्रेक्षा र उपमा अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ । जीवन जगतका व्यापक क्षेत्रबाट बिम्ब र प्रतीक पनि टिपेर उभ्याइएको छ । विम्ब र अलङ्कार युक्त केही श्लोक उदाहरणका निम्ति यहाँ उद्धृत गरिएको छ :-

राग, द्वेष र मोहजाल चितुवा, ढाडेहरु रावण
बाली कंश, सिकन्दरैहरु भए ध्वंशादिका कारण,
यस्ता यी हिम-श्रृङ्ग चढ्न सहजै रामादि आए तर
शेर्पा ! यी कँटिला 'हिमाल अझ छन् साँच्चै कडा तिख्खर । [157]

-बिम्ब र प्रतीक प्रयोग

पति त पति भैगए तिम्रा विरह-वेदना
मुटुमा गाँठो पारेर छिया भएका छेदन । [158]

-वृत्यानुप्रास

स्वर्गैको होस् शिर कि, शिरको माथि होस् स्वर्गमाथा
स्वर्गैको होस् शिर कि, शिरको शीर्ष होस् सर्गमाथा । [159]

-छेकानुप्रास अलङ्कार

वीरता तिम्रो धीरता तिम्रो संसार जान्दछ
चुनौतीलाई स्वीकार गऱ्यौ, हिमाल मान्दछ । [160]

-श्रुत्यानुप्रास

त्यो तिम्रो शिर गर्वले ठाडो भएको भयै भो
त्यो तिम्रो शिर राष्ट्रको शिर भएको भयै भो । [161]

-रुपक अलङ्कार

ठोक्यो ताता-धिन छिन छिनै मेघले मादलै कि ?
चम्की होली चमचम गरी त्यो विजुली मिलिक्की ? [162]

-उत्प्रेक्षा अलङ्कार

[157] k"j{jt\ k[i& 20
[158] k"j{jt\ k[i& 34
[159] k"j{jt\ k[i& 7
[160] k"j{jt\ k[i& 29
[161] k"j{jt\ k[i& 30
[162] k"j{jt\ k[i& 6

४.३.७.भाषाशैली

कवि लुइटेल संस्कृत र नेपाली दुवै भाषाका शब्द भण्डारमा धनी रहेका छन् । त्यसैले उनका कवितामा दुवै भाषाका शब्दहरु प्रयोग भएका छन् । उनले संस्कृत र ठेट नेपाली शब्दहरु समान रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् भने कतिपय कवितामा अलि कठीन संस्कृतका शब्दहरु प्रयोग भएकाले निकै दुर्बोध्य पनि भएका छन् । २ श्लोक हेरौँ :-

आयो शेर्पा जनक-जननी कोखपारी पवित्र
गाड्यो झट्टै हिमशिखरमा त्यो पताका सचित्र
आकाशैमा रवि-शशि रहुन्जेल बाँच्यो यसैले
तिम्रो यात्रा अविरल छ यो छेक्न सक्ला कसैले । [163]

(नेपाली र संस्कृत शब्दहरू बराबर भएको)

नासो आर्यावृत-परिसरे यो सुनौलो उषा हो
विद्य ऽ विद्या अखिल सृजनाको पुरानो टुसा हो,
वेदन्ती यो समुदय षडङ्गे मिही तन्तुवाय

यो हो आत्मा अमर चिनिने प्राच्यताको निकाय । [164]

(संस्कृत शब्द बढी भएर क्लिष्ट छ)

कतिपय श्लोकमा सरल नेपाली शब्दहरुको समाक्षरी पदविन्यासले कोमल हुनुका साथै सलल बग्छन् पनि । उदाहरण हेरौँ :-

मलाई/३ लाग्यो/३ पार्वती/३ झट्टै/२ जन्मेर/३ आइछिन्/३
पासाङ/३ ल्हामू/२ रुपमा/३ जन्म/उनले/३ पाइछिन् /३ [165]
माग्नेलाई/४ अलिकति/४ दया/२ भीक/२पाए/२ हुँदो/२ हो/१
जाग्नेलाई/४ अलिकति/४ उषा/२ स्रोत/२ पाए/२ हुँदो/२ हो/१ । [166]

[163] k"j{jt\ k[i& 10
[164] k"j{jt\ k[i& 8
[165] k"j{jt\ k[i& 28
[166] k"j{jt\ k[i& 6

यसरी उनले कतै-कतै संस्कृत भाषाका शब्दहरू प्रयोग गर्दा कविता क्लिष्ट र दुर्बोध्य बन्न पुगेको छ भने कतै कतै ठेट नेपाली शब्दहरु र तत्सम शब्दहरुको प्रयोगले कविता मीठासपूर्ण पनि भएको छ । नेपाली जनजिब्रोका र चलन-चल्तीका अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगले मीठासपूर्ण, सरल र सरस बनाएको छ ।

४.४. आमा छोरी

कवि रोहिणीविलास लुइटेलको 'आमा छोरी' खण्डकाव्य 'जुही' साहित्यिक त्रैमासिक वर्ष २९ अङ्क २ पूर्णाङ्क ५९ (२०६६ असोज-कार्त्तिक मङ्सिर) पत्रिकामा रोहिणीविलास लुइटेल विशेषाङ्कमा प्रकाशित भएको छ । छुट्टै पुस्तकको रुपमा यो प्रकाशित भएको छैन । उनको यो खण्डकाव्य कविता लेखन यात्राको तेस्रो चरणमा लेखिएको हो । स्वच्छन्दतावादी भावधाराबाट सुरु भएको यस काव्यमा जँड्याहा पतिको मृत्यु पछि बाल-बच्चा पढाउन र घरपरिवार चलाउनको लागि नचाहँदा-नचाहँदै पनि बाध्य भई बेश्यावृत्ति अँगाल्न पुगेकी एक निरीह आमा र त्यो कार्यबाट आहत भई घर छोड्न लागेकी छोरी बीचको संवादलाई करुण रुपमा उठाइएको छ । मालिनी छन्दमा रचिएको यो काव्य जम्मा ६९ श्लोकमा आवद्ध छ ।

४.४.१.शीर्षक

शीर्षक नामाकरण भएकोले यो खण्डकाब्यको शीर्षक र विषय वस्तु बीचमा प्रगाढ सम्बन्ध रहेको छ । घर छोडेर अदृश्य ठाउँतिर जाँदै गरेकी छोरीलाई आमाले सम्झाउँदै घर फर्काउन सफल हुन्छिन् । अनि छोरी पनि आमाको मर्म बुझेर घर फर्किन्छे । आमाछोरी बीचमा संवाद सुरु भई अन्त्य समेत भएकोले यस खण्डकाव्यको अन्तरवस्तु र शीर्षकका बीचमा तादात्म्यता रहेको छ ।

४.४.२.संरचना

कवि लुइटेलको आमा छोरी खण्डकाव्य लघु आयाममा संरचित छ । चार हरफ वा पङ्तिका ६९ श्लोक यसमा रहेका छन् । यसमा प्रगीतात्मक संरचना छ साथै झिनो आख्यान पनि रहेको छ । जम्मा १० पेज यसले ढाकेको छ । पहिलो पेजमा खण्ड काव्यको शीर्षक सहित ६ श्लोक अटाइएको छ भने अन्य पेजमा ७ श्लोकहरू अटाइएका छन् ।

४.४.३.विषयवस्तु

आफ्नो पति मद्यपानको कुलतमा फस्छ । त्यही कुलतमा फस्दै जाँदा अत्यधिक मदिरा पानको कारणबाट उसको मृत्यु हुन्छ । पतिको मृत्यु भएपछि साना ३ जना अवोध छोरीहरुलाई पालन-पोषण गर्नका लागि अरु कुनै उपाय नभेटाएपछि देह बेच्न बाध्य हुन्छे । छोरीहरु बढ्दै गएपछि छोरीहरु पनि त्यही पेसा आँगाल्न थाल्छन् । जेठी छोरीलाई बिहे गर्छु भन्दै जुँगामुठेले लिएर जान्छ र बेचिदिन्छ । माइली छोरी त्यस्तो कार्य गर्दागर्दै दिक्क हुन्छे र एकदिन बिहानै आत्महत्या गर्न खोलातिर जान्छे । उसलाई भेटेर आमाले सम्झाउँदै आफूले छोरीहरुलाई पाल्न बनिबुतो गर्दा-गर्दै एक अधबैँसे नारीले धरान सहरतिर पसे खान-लाउन समस्या नपर्ने भनेपछि उसका पछि-पछि गएर त्यस्तो कार्य गर्न थालेको कुरा सविस्तार सुनाइन् । छोरीहरुलाई हुर्काउनु, बढाउनु, पढाउनु र समय अनुसार ढाल्नु पर्ने जिम्मेवारी उनमा थियो । त्यसैले बाध्यतावश त्यस्तो कुकर्म गर्नुपरे पनि अब त्यस्तो नगर्ने भनेपछि छोरी पनि आँसु झार्दै घर फर्कन मञ्जुर हुन्छे र त्यतिमै यो खण्डकाव्य सकिन्छ ।

४.४.४.भावविधान

कवि लुइटेलको यो लघु आयामको 'आमा छोरी' खण्डकाव्यमा आमा कहिल्यै कुमाता हुन सक्दिनन् भन्ने सन्देश प्रमुख रुपमा दिइएको छ । आफ्ना बाल-बच्चा सानै हुँदा पतिको अत्यधिक मदिरा पानबाट मृत्यु भए पछि अथक शारीरिक परिश्रम गर्दागर्दै अर्की नारीको कुरामा लागेर सहर पसी एक यौवना ग्रामीण नारीले देह बेच्न थाल्छिन् । त्यो कार्य उनको रहर नभएर बाध्यता थियो । त्यस्तो कुकार्य गरेर भए पनि उनले आफ्ना साना छोरीहरूलाई पालन, पोषण गर्दै हुर्काई-वढाई गरेर पढाउन सफल भइन् । अब छोरीहरूले पनि पढिसकेको हुनाले त्यस्तो कार्य नगर्ने कुरा उनी व्यक्त गर्छिन् । एक श्लोक हेरौँ:-

गुरुजन पनि भन्दछन् "हुन्न कैल्यै 'कुमाता'
अरु सित तुलनामा तौलिनै हुन्न माता"
शिशुजन प्रति नै थ्यो मात्र कर्तव्य-धर्म
अब पनि किन गर्थे त्यो घृणाको कुकर्म ?[167]

बाध्यताले गर्दा आफू मात्र कुकार्यमा लागेकी नभई आफ्ना छोरीहरूलाई पनि आमाले त्यसै कार्यमा लगाएकी थिइन् । बिभिन्न प्रकारका मान्छेहरू त्यस कार्यमा आउँथे । जेठी छोरीमा आँखा गाड्थे । अनि हरिण नयनी खोइ भन्ने गर्थे । एक दिन एउटा जुँगा मुठे डरलाग्दो मान्छेले बिहे गर्छु

[167] /f]x)fLljnf; n'O^]n cfdf%f]/L v)*sfAo 2066 h'xL, k[i& 99

भनेर लगी केही दिन पछि बिक्री गर्छ । त्यसले गर्दा आमा विह्वल भएकी छिन् । अनि चिन्तित, पीडित पनि भएकी छिन् । उदाहरणका रूपमा एक श्लोक हेरौं:-

घर नवदुलहीका रुपमा लान्छु भन्थ्यो
त्यस दिन 'म विहानै सिन्दुरै हाल्छु' भन्थ्यो
अलि पछि उसले ता घुम्न जाने भनेर
विनिमय रुपियाँमा स्वाट्ट विक्री गरेछ । [168]

आमा, दिदी र आफू समेत कलङ्कित भएको माइली छोरीलाई महसुस हुन्छ । यो दुनियाँमा कलङ्कित भएर बाँच्नु भन्दा बरु ऊ आत्महत्या गर्न तयार हुन्छे । अहिले लाखौं चेलीहरू आफ्नो इच्छा विपरीत दलालहरूको पञ्जामा परेर बेचिन बाध्य छन् । धेरै चेलीहरूले पीडा सहेर मरेतुल्य जीवन व्यतीत गरिरहनु परेको छ । अब म फेरि देह बेच्दिनँ । घरमा निर्धक्क बाँच्न पाउने आशा र अवस्था नै छैन । त्यसैले घरमा जान चाहन्न भनेर माइली छोरीले भन्छे । यसमा सामाजिक कुरीति वा बाध्यताले ल्याएको परिस्थितिजन्य घोर निराशावादी भाव देखिन्छ । दुई श्लोकहरु हेरौं:-

म त अब घर जान्न प्राण जाओस् बरु यो
कति दिन अझ बेचूँ देहको अस्मिता यो ?
सलिल बिच यहीँ यो देह गर्दिन्छु दान
अब त्यस घरमा खै के छ बाँच्ने मुहान । [169]

दिन दिन नर आई फेरिदै यो घरैमा
म सित यसरी बक्छन् हुन्छु खाली म भैंमा
गलित अति छिया भो देह यो स्वच्छ मेरो
पटक म घर जान्न प्राण जाओस् न मेरो । [170]

वर्तमान समयमा युवतीहरु अलि नखरा गर्छन् । आमाकी माइली छोरी पनि देह व्यापारमा लागेकी हुँदा बजार-बजार आधा नाङ्गो भएर हिँड्ने गर्थी । जुन कार्य सामान्य नारीको लागि असह्य र गर्नै नहुने कुरामा पर्छ । छोरीको घर जान्न भन्ने अडानलाई पाखा लगाउन आमाले छोरीको विगतको उत्ताउलो प्रवृत्तिलाई यसरी सम्झाउँछिन् :

नगरतिर हिँडेमा अर्धनग्नै भएर
ठमठमसित हिँड्थ्यौ ठेलदै मस्किएर

[168] k"j{jt\
[169] k"j{jt\ k[i& 94
[170] k"j{jt\ k[i& 95

पलक अलिघुमाई डाक्दथ्यौ आफू नेर

नयनहरु सबैका चोर्दथ्यौ ती उनेर । [171]

आजको मान्छे भित्र-भित्र जे पनि गर्छ । जस्तोसुकै चरित्रहीन काम पनि गर्छ । तर पर्दा बाहिर निस्के पछि चोखो हुन्छ । सबै मान्छेमा प्रायः यो प्रवृत्ति देखिन्छ । यस्ता प्रवृत्ति नभएका मानिस नगण्य मात्रामा पाइन्छ । सहर भित्र पसेर नारीमाथि जाइ लाग्छन् र बाहिर चाहिँ पवित्र भएको स्वाङ गर्छन् । एक श्लोक हेरौं :-

नर कति कति पर्दा भित्र छन् दुश्चरित्र

झलमल अनुहारै बाहिरी छन् पवित्र

नगर-नगर नारी छिद्र पारेर सारी

कलुषित नभएका खोजनु पर्ला पुजारी । [172]

यस खण्डकाव्यमा सुरुमा प्रकृतिको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । त्यसैले यसमा स्वच्छन्दतावादी भाव पाइन्छ । प्रकृति चित्रण यसरी गरेका छन् :-

ढुनुमुनु अति गर्दै ढुन्मुन्याएर ढुङ्गा

तलतल तिर ठेली लाउने नित्य टुङ्गा

कति कति रुख ठूला जोडले नै उखेली

गुडु गुडु गुडुल्याई लाउने तीर ठेली । [173]

यसरी यस काव्यमा कवि लुइटेलले प्रकृति चित्रण, देहव्यापारमा लाग्नु पर्ने विवश आमाको बाध्यता, कलङ्कित भई बाँच्नु भन्दा मर्नु निको भन्ने छोरीको निराशावादी अभिव्यक्ति, नगर-नगर चहार्ने यौनपिपासु पुरुषहरूको चरित्र र अन्त्यमा मानवतावादी-जीवनवादी भाव बिम्बित भएको छ ।

४.४.५.लय विधान

यस खण्डकाव्यमा अन्त्यानुप्रासयुक्त पंक्तिहरू राखिएका छन् । मालिनी छन्दमा रचिएको यो काव्य लयात्मक बनेको छ । अन्त्यानुप्रास युक्त एउटा लयात्मक श्लोक हेरौंः-

अरु कति परिपाठै पाठ धेरै पढाइन्

दिनदिन घरआई फूलपाती चढाइन्

मनमन मुहुनी पो स्वाट्ट तिनले लगाइन्

---

171 k"j{jt\ k[i& 96
172 k"j{jt\ k[i& 99
173 k"j{jt\ k[i& 90

म पनि त पछि लागें, जीतमा ती रमाइन् । [174]

बिभिन्न अनुकरणात्मक शब्दहरू समेतको प्रयोग यस खण्डकाव्यमा गरिएको छ । जसले गर्दा कविता श्रुतिमधुर हुनाका साथै लयात्मक समेत बनेको छ ।

४.४.६.अलङ्कार, बिम्ब-प्रतीक एवं छन्द विधान

पूर्वीय साहित्यका ज्ञाता कवि लुइटेलले यो खण्डकाव्य मालिनी छन्दमा रचना गरेका छन् । यस काव्यमा बिभिन्न अलङ्कार, बिम्ब र प्रतीकहरूको समेत प्रयोग गरेका छन् । श्लेष अलङ्कार भएको एउटा श्लोक हेरौँ:-

सजल नयन देख्ता परछु छक्कै म वाह
किन नि मृदु-ल-ताले खानु धोका-विकार । [175]

मुख्य रूपमा करुण रसको प्रयोग भएको यस काव्यमा श्रृङ्गार रसको पनि प्रयोग भएको छ । श्रृङ्गार रसको एउटा उदाहरण हेरौँ:-

स्तन-धनुष उभ्काई हान्दथ्यौ तीर फाली
अलग धुँगर पारी हान्दथ्यौ नेत्र जाली
पहिरन पनि हुन्थ्यो रेशमी पारदर्शी
अघि पछि सब लाग्थे चाल मारेर हर्षी । [176]

बिम्ब प्रयोगको एउटा श्लोक हेरौँ:-

अतिशय तिमी राम्री सुन्दरी छ्यौ
हिमगिरि जल माटो, गौँथली, लाँकुरी छ्यौ,
अरु जन तिमीलाई भन्दछन् स्वच्छ नारी
जगत भर दिनेहौ सौम्यताको छहारी । [177]

त्यस्तै प्रतीक प्रयोगको एक श्लोक हेरौँ:-

म सित त नरिसाऊ, जे भयो भूतकाल
अब म छु नि अहिल्या, द्रौपदी वा छु तारा

---

[174] k"j{jt\ k[i& 98
[175] k"j{jt\ k[i& 92
[176] k"j{jt\ k[i& 96
[177] k"j{jt\ k[i& 97

अतिशय छ पुनीता, शुद्ध मन्दोदरी वा
अनि म छु नवसीता, आँसुमा भो परीक्षा । [178]

यसरी यस काव्यमा कवि लुइटेलले बिभिन्न बिम्ब-प्रतीक, अलङ्कारको प्रयोग सफल रुपमा गरेका छन् ।

४.४.७.भाषा शैली

कवि लुइटेलले यसमा ठेट नेपाली शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । नेपाली जन जिब्रोमा भिजेका ठेट नेपाली शब्दहरुको प्रयोगले बोधगम्य नै बनाएको छ । साथै केही संस्कृत भाषाका शब्दहरू भएकोले केही श्लोकहरु दुर्बोध्य पनि भएका छन् । तर समग्रमा भन्दा यो काव्य सरल, सरस र सुवोध्य रहेको छ । केही उदाहरण हेरौँ :-

रसमय चुँचुँ-चाँचाँ चल्छ सङ्गीत-धार
तरुतरुहरुमा छन् चारु चुच्चा हजार
धन वन विच भ्याउँ भ्याउँकिरीको बजार
मधुमय छ टुनाको मुन्धुमे स्र्वगद्वार । [179]

(अनुकरणात्मक शब्द प्रयोग)

विपिन छ हरियाली रम्य शौभाग्यशाली
विटपहरू अनेकौ छन् उभेका हिमाली
प्रकृति रस उषाले पस्किने यो छ थाली
मृगशिशुहरु पोख्छन् दिव्यता यो हिमाली । [180]

(नेपाली र संस्कृतका शब्द संयोजन)

यसरी कवि लुइटेलले यस काव्यमा स्वयं आँखाले देखेको यथार्थ घटनालाई उतारेका छन् । [181] कवि सोमनाथ सिग्देलको आदर्श राघवका पद्यहरू संभाउने माथिको पद्य निकै मनोहारी छ ।

४.५. चूडामणिश्री

---

[178] k"j{jt\ k[i& 99
[179] k"j{jt\ k[i& 91
[180] k"j{jt\ k[i& 90
[181] slj n'O^]n;"usf] e]^#f^df atfPcg';f/

कवि रोहिणीविलास लुइटेलले झापाका साहित्यकार भाषा सेवी चूडामणि रेग्मीको जीवनलाई समेटेर चूडामणिश्री खण्डकाव्य लेखेका छन् । यो काव्य हालसम्म छुट्टै पुस्तकको रूपमा प्रकाशित भएको छैन । जुहीको रोहिणीविलास लुइटेल विशेषाङ्कमा यो प्रकाशित भएको छ । कविले यस काव्यमा सङ्खुवासभाको वाना गा.वि.स. मा जन्मिएर झापा जिल्लालाई कार्य क्षेत्र बनाई नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा अहोरात्र खटिरहेका सह-प्राध्यापक चूडामणि रेग्मीको समग्र भाषिक र साहित्यिक गतिविधिलाई बिभिन्न छन्दोबद्ध कवितामा समेटेका छन् । यस काव्यमा चूडामणि रेग्मीको भाषाविद् व्यक्तित्व, कवित्व, निवन्धकार व्यक्तित्व, सम्पादक व्यक्तित्व आदिको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

४.५.१.शीर्षक

कुनै पनि लेख रचनाको शीर्ष भागमा रहने शीर्षकले त्यसभित्रको विषयवस्तुलाई पनि प्रस्ट्याउने काम गरेको हुन्छ । भाषाविद्, साहित्यकार व्यक्तित्व चूडामणि रेग्मीको भाषिक र साहित्यिक गतिविधिलाई समेटिएको हुनाले यस खण्डकाव्यको शीर्षक चूडामणिश्री अर्थात् विभिन्न शोभा वा विशेषतायुक्त चूडामणि भन्ने अर्थ दिने भएकाले सार्थक देखिन्छ । यो काव्यको शीर्षक अभिधात्मक रूपमा नै कवि लुइटेलले जुराएका छन् ।

४.५.२.संरचना

कवि लुइटेलको यो 'चूडामणिश्री' छोटो आकारमा रहेको छ । यसमा जम्मा १३६ श्लोक रहेका छन् । तीमध्ये तीन श्लोक दुई पंक्तिका रहेका छन् भने बाँकी १३३ श्लोक चार पंक्तिका रहेका छन् । यो काव्य प्रगीतात्मक संरचनामा रहेको छ । जुहीको रोहिणीविलास लुइटेल विशेषाङ्कको अन्त्यमा पेज नं. १०० देखि ११५ सम्म यो काव्यले ढाकेको छ ।

४.५.३.विषयवस्तु

'चूडामणिश्री' खण्डकाव्यको मूल विषयवस्तु झापाका भाषाविद् एवं साहित्यकार चूडामणि रेग्मीको भाषा सम्बन्धी एवं साहित्यिक गतिविधिलाई समेटिएको छ । उनको जन्मदेखि लिएर हालसम्म उनले भाषा र सहित्यको क्षेत्रमा गरेका बिभिन्न गतिविधि यस काव्यका विषयवस्तु भएर आएका छन् । कोसी अञ्चलको सङ्खुवासभा जिल्ला वाना गा.वि.स. मा वि.सं. १९९३ सालमा चूडामणि रेग्मी जन्मिएका थिए । त्यसलाई पनि कवि लुइटेलले विषय बनाई कलात्मक पाराले प्रस्तुत गरेका छन् । एक श्लोक हेरौं:-

छ देख्ने गरेको यिनै व्यक्ति मैले
यिनी जन्मिए साल थ्यो तीन-नब्बे
सभा-संखुवाभित्र त्यो गाउँ वाना
त्यहीँ हुर्किए यी जुटी दिव्य दाना । [182]

चूडामणि रेग्मीको पहिलो कविता छापिएको, 'छात्रदूत' को सम्पादन, समालोचना लेखन आदिलाई समेत विषय क्रममा समेटिएको छ । त्यसै गरी रेग्मीको स्वभाव कस्तो छ भन्ने बारे पनि कवि लुइटेलले यो काव्यमा चित्रण गरेका छन् । बानी, व्यहोरा, स्वभाव र स्वाभिमानलाई समेटेको निकै मनोहर एक श्लोक यस्तो छ :-

सबै साथ मिल्ने र जुल्ने छ बानी
सबैभित्र घुम्दो छ सन्मित्र-मानी
कडा फाँटका छाँट पारेर बोल्छन्
नबन्ने कवै 'भाट' उद्‌गार खोल्छन् । [183]

साहित्यकार रेग्मीको यात्रा वर्णनलाई पनि कवि लुइटेलले आफ्नो यस काव्यमा समेटेका छन् । जस्तै :-

भन्छन् यात्रीजन अनुभवी स्वच्छ यायावरीय
शैली राम्रो अनुभव दिने साधना हो स्वकीय
यस्तो शोची कवि हृदयका भद्र चूडामणिश्री
गर्दै माया 'शिशु' हरू भनी त्यो लहानै पुगे ती । [184]

रेग्मी निबन्धकार, कथाकार व्यक्तित्व पनि हुन् । उनका निबन्धहरूमा व्यङ्ग्य बढी सल्बलाएको छ । हास्य पनि व्यङ्ग्य सँगसँगै अघि बढेको छ । काव्यमा पनि उनको यो विशेषता रहेको छ । कथामा उडन्ते कुरा राखेर लेख्न हुँदैन । सामाजिक विषयवस्तुमा नै कथा लेख्नुपर्छ भन्ने कुरा यसरी देखाएका छन् :

कथाकारका रूपमा यी चिनिन्छन्
पुराना कथाकारमा यी गनिन्छन्
कथामा उडन्ते कुरा राख्नु हुन्न
कथावस्तु सामाजिकै पर्छ उन्न । [185]

---

[182] लुइटेल, रोहिणीविलास चूडामणिश्री खण्डकाव्य, जुही, दृण्टट, पृष्ठ 101
[183] पूर्ववत् पृष्ठ १०२
[184] पूर्ववत् पृष्ठ १०४

चूडामणि रेग्मीले झापा चन्द्रगढीबाट जुही त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिका चलाउँछन् । उनले आफ्नै व्याकरणिक नियमको प्रतिपादन गरेका छन् । आफ्नै व्याकरणिक नियममा रहेर त्यो पत्रिका सम्पादन गर्दै आएका छन् । पूर्वाञ्चलका बिभिन्न साहित्य-स्रष्टाहरूलाई त्यस पत्रिकाले जुही नवरत्न भनेर चर्चामा ल्यायो र सम्मान गऱ्यो । ती ९ जना ओझेलमा परेका स्रष्टाहरुलाई क्रमैसँग पालै पालो विशेषाङ्कमा समग्र जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबारे जानकारी दियो । यसलाई पनि कवि लुइटेलले उठाएका छन् :

उमारी नयाँ आँकुरा-पालुवा ती
मलैले जलैले दिवा, साँझ, राति
सिंची पद्य वा गद्य-स्रष्टा अनेक
उचाले 'नवैरत्न' लाई विशेष ।[186]

यसरी कवि लुइटेलले बहु आयामिक व्यक्तित्व चूडामणि रेग्मीको जीवनका बिभिन्न पाटालाई आफ्नो 'चूडामणिश्री' खण्डकाव्यको विषयवस्तु बनाएका छन् ।

४.५.४.भावविधान

एक जना व्यक्तित्व भाषासेवी, साहित्यकार चूडामणि रेग्मीको जीवनका बिभिन्न पाटालाई कविता मार्फत् उजागर गर्ने प्रयास गरिएकोले यस 'चूडामणिश्री' खण्डकाव्यमा त्यसै व्यक्तित्व अनुसारका भाव समेटिएको छ । रेग्मीको बानी, व्यवहार कवित्व, निबन्धकारिता, कथाकारिता, बिभिन्न पत्र-पत्रिकाको सम्पादनमा देखिएका प्रवृत्ति एवं व्यक्तित्व, शिक्षण कला आदि भाव यसमा देखिन्छ । बिभिन्न व्यक्तित्वको भाव दर्शाउने एक श्लोक हेरौँ :-

कुनैमा कथा, व्यंग्य यद्वा समीक्षा
कुनै संझना-लेख, आलेख-शिक्षा
हुने गर्दथे नाट्य एकाङ्कवादी
अहा चुट्किला बान्किला मुक्तकादि ।[187]

कवि शिरोमणि उपाधि प्राप्त लेखनाथ पौड्याल आधुनिक नेपाली कविताको क्षेत्रमा चर्चित नाम हो । उनले आफ्नै फरक शैली र शिल्पको प्रयोग गरी बिभिन्न काव्यहरूको रचना गरेका छन् ।

---

[185] पूर्ववत् पृष्७ 108
[186] पूर्ववत् पृष्७ 112
[187] पूर्ववत् पृष्७ 112

उनले नेपाली कविता क्षेत्रलाई मध्यकालबाट आधुनिक कालमा प्रवेश गराए । लेखनाथ जस्तै निरन्तर नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिमा रेग्मी पनि लागिपरेका छन् । कुनै थकानको महसुस नगरी, भोक तिर्खा, निद्रा नभनी दिनरात उनी आज खटिरहेका छन् । झापाको सदरमुकाम चन्द्रगढीको लेखनाथ चोक आज रेग्मीको अग्रसरतामा साहित्यको ऊर्वर भूमि भएको भन्ने विचार कवि लुइटेलको रहेको छ । एक श्लोक हेरौँ :-

अहो लेखनाथीय मूर्ति-प्रतिष्ठा

गरेका क्षैणेको छ संघर्ष-गाथा

न निद्रा, थकाई, न तिर्खा न भोक

भयो आज त्यो लेखनाथीय चोक । [188]

नेपाली समाजमा जातिपाती र छूवाछूतको अझै पनि वर्चस्व रहिराखेको छ । पूर्वीय दर्शन र पाश्चात्य दर्शनको गहन अध्ययन गरेका रेग्मी जातपात र छूवाछूतको विरुद्धमा हुङ्कार हाल्छन् र यो सबैको लागि प्रेरणाको स्रोत बनेको पनि छ । न्याय र अन्याय छुट्याउन सक्छन् । त्यसै अनुसारको सन्देश दिने एक श्लोक हेरौँ :

उनी न्याय अन्यायको भेद जान्ने

छूवाछूतको भेद मान्दै नमान्ने

थियो जन्मिदा शूद्र-काँचो मनुष्य

सुसंस्कार पाएर पाक्यो मनुष्य । [189]

साहित्यकार शब्द खेलाउँछ । शब्द जाल बुन्छ । त्यही शब्दको प्रहारले बिभिन्न भाव व्यक्त गर्दछ । शान्त, नरम, अर्ति-उपदेशात्मक भाव पनि व्यक्त गर्दछ । अनि समाजमा भएका न्याय-अन्याय पनि छुट्याउँछ । अनि विकृति-विसङ्गति बिरुद्ध पनि झटारो हान्छ । तिनै शब्दका माध्यमबाट बाक्यार्थ विविध निस्कन्छ । त्यस्तै अन्याय, विकृति र विसङ्गतिका विरुद्धमा साहित्यको गजो लिएर ढ्याङ्ग्रो ढोक्दै शब्दका मट्याङ्ग्रा प्रहार गर्न खप्पिस चूडामणि रेग्मी हुन् भन्ने भाव यसरी व्यक्त गरिएको छ:

कडा व्यंग्यका वाण हान्ने शिकारी

नचाएर वाक्यार्थ हिंड्ने मदारी

'गजो' जोडले ठोक्तछन् बज्छ ढ्याङ्ग्रो

---

[188] पूर्ववत् पृष्ठ 102
[189] पूर्ववत् पृष्ठ 100

यिनी बोक्तछन् हान्नलाई मट्याङ्ग्रो । [190]

रेग्मी शिक्षक व्यक्तित्व पनि हुन् । मेची क्याम्पस भद्रपुरमा उनी लामो समयदेखि प्राध्यापनरत छन् । उनको सही शिक्षाले गर्दा धेरै शिक्षार्थीहरू सही बाटोमा लागेका छन् र धेरै पछि सम्म रेग्मीको नाम रहिरहनेछ । त्यही भावको एक श्लोक हेरौँ :-

छ 'मेची' महा भव्य विद्यालयै त्यो
यिनैले त्यहाँ उच्च शिक्षा दिएको
छ सेवार्थ-गाथा पचासौँ बसन्त
उचालिन्छ त्यो शिक्षालयमै अनन्त । [191]

चूडामणि रेग्मी साहित्यमा झर्रो शब्दका प्रयोगकर्ता मानिन्छन् । उनले आफ्नै व्याकरणिक नियम बनाएर प्रयोग गरेका छन् । उनी नेपाली जनजीवनमा भिजेका र पाच्य भएका शब्दहरू प्रयोग गर्छन् । त्यस्तो भाव झल्किने एक श्लोक हेरौँ, जहाँ झर्रो प्रयोगमा बालकृष्ण पोखरेलको प्रभाव परेको छ :

पचासौं झरे वर्ष झर्रो झरेन
थियो वस्तु मिठो उगेल्नै परेन
दिए बालकृष्णादिले जन्म न्यानो
भएको छ त्यो आज केही बिरानो । [192]

यसरी कवि लुइटेलले यस खण्डकाव्यमा बहु आयामिक व्यक्तित्व चूडामणि रेग्मीका वास्तविक जीवन पाटाहरुलाई बिभिन्न भाव समेटेका छन् र यो सबै पाठकका लागि प्रेरणाको स्रोत बन्न सक्छ ।

४.५.५.लयविधान

कवि लुइटेल पद्य लयका कविता लेख्ने कवि हुन् । उनका अन्य कविताहरु जस्तै यो चूडामणिश्री खण्डकाव्य पनि लयात्मक रहेको छ । यसमा उचित गति, यति मिलेकोले थप लयात्मक बनेको छ । अन्त्यानुप्रासको उचित संयोजनले झनै लयात्मक र श्रुतिमधुर बनेको छ । अन्त्यानुप्रास मिलेको एक उदाहरण हेरौँ :-

सबै 'मान्य रेग्मी' भनी भन्न थाले
'भलाद्मी र आदर्श' मा गन्न थाले

[190] पूर्ववत् पृष्७ 108
[191] पूर्ववत् पृष्७ 113
[192] पूर्ववत् पृष्७ 114

अहो लेखनीका महापण्डितै यी
सदाचारका ज्ञानले मण्डितै यी । [193]

४.५.६.छन्द, बिम्ब-प्रतीक र अलङ्कार विधान

कवि लुइटेल छन्दवादी कवि भएका हुनाले उनी छन्दमा कविता लेख्छन् । यस 'चूडामणिश्री' खण्डकाव्यमा भुजङ्गप्रयात छन्दमा १२७ श्लोक, अनुष्टुप छन्दमा ३ श्लोक, मन्दाक्रान्ता छन्दमा ३ श्लोक र शिखरिणी छन्दमा ३ गरी जम्मा १३६ श्लोकहरू छन्दोबद्ध कविता रहेका छन् । बिभिन्न शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको प्रयोग गरी यो काव्य लेखिएको छ । साथै जीवन जगतका उचित बिम्ब र प्रतीकहरूको संयोजनले कविता अत्यन्तै उत्कृष्ट बनेको छ । छन्द प्रयोगका दृष्टिले भुजङ्गप्रयात छन्दलाई प्रिय बनाई सफल रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

४.५.७.भाषा शैली

कवि लुइटेलले आफ्ना काव्यहरूमा सरल नेपाली एवं केही संस्कृत स्रोतका शब्दहरू प्रयोग गर्ने गरेका छन् । यस काव्यमा पनि कवि लुइटेलले यस्तै शब्दहरू प्रयोग गरेका छन् । कहीँ-कहीँ अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले कविता सरल, सरस एवं सहज पनि बनेको छ ।

कवितामा कवि आफैँ द्रष्टा बनेर पोखिएका छन् । उनको शब्द संयोजनको एउटा नमूना हेरौँ :- संस्कृत भाषाका शब्दहरू पनि मिलाएर राखिएको छ :

हुने अल्प शब्दावली धेर भाव
झिँजो मानिने हुन्न पोथी-स्वभाव
त्यसैले त्यहाँ चारुताको छ नाद
गुणाधिक्य पाइन्छ शैली 'प्रसाद' । [194]

यस काव्यमा कवि लुइटेलले संस्कृत भाषाका शब्दहरू राखे पनि नेपाली जन जीब्रोले पचाउन सक्ने खालका छन् । त्यसैले यसमा सरल, सरस र सुबोध्य भाषा शैलीको प्रयोग भएको छ ।

४.६. श्रीलङ्का सङ्कल्प

[193] पूर्ववत् पृष्७ 105
[194] पूर्ववत् पृष्७ 108

यो काव्य योगी नरहरिनाथले संस्कृतमा लेखेको काव्य हो । यसमा विश्व हिन्दु सम्मेलनमा योगी नरहरिनाथले दिएको प्रवचन रहेको छ । बिभिन्न छन्दमा ४/४ ओटा श्लोक रहेका छन् । त्यही काव्यको नेपाली भाषामा कवि रोहिणीविलास लुइटेलले वि.स. २०४९ सालमा छायानुवाद गरेका हुन् । यो काव्य हाल प्राप्त हुन सकेन ।

४.७. जापान शब्दचित्र काव्य

जापान शब्दचित्रकाव्य पनि योगी नरहरिनाथले जापान भ्रमणमा गएको बेला देखेका कुराहरूलाई टिपेर लेखेको काव्य हो । जम्मा ११२ श्लोक भएको यस काव्यको पनि कवि रोहिणीविलास लुइटेलले जस्ताको तस्तै छायानुवाद गरेका हुन् । यो काव्य पनि हाल प्राप्त हुन सकेन ।

यसरी कवि लुइटेलका ५ ओटा मौलिक काव्य र दुई ओटा संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा अनुवाद गरेका काव्य गरी ७ ओटा काव्य प्रकाशित भइसकेका छन् । तिनीहरूका आ-आफ्नै विशेषता रहेका छन् । नेपाली कविता क्षेत्रलाई विर्सनै नसकिने गुण कवि लुइटेलले लगाएका छन् ।

४.८. साहित्यकार रोहिणीविलास लुइटेलले प्राप्त गरेका पुरस्कार तथा सम्मानहरू

शिक्षक, साहित्यकार रोहिणीविलास लुइटेलले हालसम्म राष्ट्रिय स्तरबाट कुनै पुरस्कार एवम् सम्मान प्राप्त गरेका नभए पनि स्थानीय स्तरका विभिन्न संस्थाहरुले भने उनको कार्यको सही एवम् उचित मूल्याङ्कन गर्दै विभिन्न पुरस्कार एवम् सम्मान प्रदान गरेका छन् । यसलाई बिश्लेषण खण्डमा राख्नु उचित ठानिएकाले हाल सम्म उनले प्राप्त गरेका पुरस्कार र सम्मान एवं प्रशंसा पत्रहरूको विवरण यस प्रकार छ :

१. प्रशंसा-पत्र : श्री शनिश्चरे मा.वि. (२०४०)

२. सम्मान-पत्र : लेखनाथ वाचनालय, चन्द्रगढी(२०५०)

३. सम्मान-पत्र : देवकोटा स्मृति भवन, भद्रपुर (२०५२)

४. प्रशंसा-पत्र : प्रलेस, झापा, (२०५३)

५. पुरस्कार : कन्काई प्रतिष्ठान, सुरुङ्गा (२०५४)

६. सम्मान-पत्र : स्वर्णजयन्ती समारोह (शनिश्चरे उ.मा.वि.) (२०५५)

७. पुरस्कार : महानन्द पुरस्कार समिति, झापा (२०५६)

८. सम्मान-पत्रः नवरंग साहित्य प्रतिष्ठान, धरमपुर झापा, (२०५७)

९. पुरस्कार : नवक्षितीज पुरस्कार, वाणी प्रकाशन, विराटनगर(२०५८)

१०. सम्मान-पत्र : नवरत्न, जुही साहित्यिक त्रैमासिक परिवार, चन्द्रगढी (२०५९)

११. सम्मान पत्र : साहित्यकला संगम, दमक (२०६०)

१२. प्रशंसा पत्र : जिल्ला शिक्षा कार्यालय चन्द्रगढी (२०६२)

१३. सम्मान : जुही-५९ रोहिणीविलास लुइटेल विशेषाङ्क प्रकाशित गरी सम्मान (२०६६)

१४. प्रमाण पत्र : अत्रि गोत्रिय मित्रवन्धु, नेपाल (२०६७)

१५. पुरस्कार : कञ्चनजंघा एफ.एम. विर्तामोड झापाद्वारा छन्दका तरङ्ग माध्यमद्वारा सर्वोत्कृष्ट छन्दवादी कविको रुपमा (२०६७)

१६. अभिनन्दन : श्री शनिश्चरे प्रा.वि. शनिश्चरे -३, झापाद्वारा दम्पत्ति दुवैलाई संयुक्त रुपमा (२०६७)

१७. पुरस्कार : द्रोणाचार्य शेरवहादुर झापा ज्योति पुरस्कार, जयनेपाल प्रतिभा पुरस्कार समिति, झापाद्वारा (२०६७)

परिच्छेद- पाँच

उपसंहार एवं निष्कर्ष

विविध प्राकृतिक मनोरम दृश्यले भरिपूर्ण देश नेपालका गाउँ बस्तीहरू आ-आफ्नै विशेषता बोकेर अस्तित्व धानी रहेका छन् । देशको सुदूर पूर्वमा अवस्थित हालको कोशी अञ्चल, तेह्रथुम जिल्ला, सोल्मा गा.वि.स. वार्ड नं. ९, कालीमाटीमा आज भन्दा ६९ वर्ष अगाडि वि.सं. १९९८ सालमा रोहिणीविलास लुइटेल पिता पं. नरपति लुइटेल र माता लक्षिमादेवीका ज्येष्ठ सुपुत्रका रूपमा जन्मिई 'हुने विरुवाको चिल्लो पात' भने झैं सानै उमेर देखि असल बाटोमा हिँड्दै गए अनि कवि, कथाकार, निबन्धकार आदि भएर नेपाली साहित्यलाई बिभिन्न कृतिहरु दिन सफल भए । उनी स्वयम्बाट प्राप्त जानकारी तथा उनको भुमरी शोककाव्यमा उल्लेख भए अनुसार त्यस समयमा नेपालीहरु थप सुखको खोजीमा मुग्लान भासिने क्रम चलिरहन्थ्यो । त्यसै क्रममा लुइटेल सानै छँदा उनका पिता पं. नरपति लुइटेलले आफ्नो परिवारलाई भारतको आसाममा बसाइँ लगेका थिए । अर्काको मुलुकमा बस्नु सधैंभरि हितकर नहुने ठानी आफ्नै देशमा फर्किनुपर्छ भन्ने महसुस गरी आफ्नो परिवारलाई नेपाल फर्काए पनि पं. नरपतिले आफ्नो छोरो रोहिणीविलासलाई वनारसमै पढाउने निधो गरे । वनारसमा लेख्ने, बोल्ने स्वतन्त्रता नेपालमा भन्दा बढी थियो । नेपालबाट त्यहाँ गएर पढ्ने विद्यार्थीहरुको सङ्ख्या धेरै नै हुने गर्थ्यो । कवि लुइटेलसँग प्रत्यक्ष कुराकानी, उनी सम्बन्धी जानकार व्यक्तिहरु एव छरछिमेकीका साथै जुही साहित्यिक त्रैमासिक पत्रिका रोहिणीविलास लुइटेल विशेषाङ्कको अध्ययन गरी उनको जीवनीको समग्र पक्ष लिइएको छ । त्यसै अध्ययनका आधारमा उनको जीवनी र व्यक्तित्व बारेमा यस शोधपत्रमा जीवनी भागको जीवनीपरक समीक्षात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

सानै छँदा पिता-माताबाट राम्रा र असल संस्कार पाएका लुइटेलका पिता त पण्डित थिए नै, माता पनि साक्षर थिइन्, त्यसले गर्दा उनलाई अक्षर चिन्न पनि सहज भएको थियो र थाहै नपाई क, ख चिनेका थिए । पिता-माताबाट संस्कृतका बिभिन्न श्लोकहरु कण्ठस्थ गराइन्थ्यो । उनका सुरूका रचनाहरुमा बाल तोतेबोलीका शब्दहरु पनि भेटिन्छन् । गौहाटीको 'मुनिकुलाश्रम' मा पढ्न गएको बेला सोमनाथ उपाध्यायले उनका बारेमा संस्कृतमा चार पंक्ति कविता लेखेर दिए । त्यसले उनलाई संस्कृतमा कविता लेख्न प्रेरित गऱ्यो र उनले संस्कृतमा कविता लेख्न थाले । वनारस पढ्दा लुइटेलले संस्कृत, हिन्दी र नेपाली तीन ओटै भाषामा कविता लेख्ने वातावरण पाए । त्यहाँ उनका साथीहरु छन्दमा कविता लेखेर पुरस्कृत हुने गरेको थाहा पाएपछि उनमा पनि छन्द प्रति मोह जाग्यो

र छन्दमा कविता लेख्न थाले । हिन्दी साहित्यका गुप्त, त्रिपाठी, 'निराला', पन्त, वर्मा आदिबाट अत्यधिक प्रभावित भएका उनले 'आज' नामक दैनिक हिन्दी पत्रिकामा एउटा हिन्दी कविता सर्वप्रथम छपाए । मैथिलीशरण गुप्तको नारी प्रति सहानुभूति व्यक्त गरिएको एक कविताले उनमा अत्यन्तै प्रभाव पार्‍यो । उनका पिता पनि नारी जातिको पक्षमा थिए । उनका पिताले आसाममै छँदा विधवा मुक्ति आन्दोलन चलाएका थिए । त्यसले पनि रोहिणीविलासमा नारीप्रति निष्ठाभाव जागेको थियो । गुप्तको कविता पढेपछि तीन दिन तीन रातसम्म रुँने उनी नारी सम्मानका पक्षपाती भए । काशी हिन्दू विश्वविद्यालयमा प्रा.डा. डिल्लीराम तिम्सिनाको आगमन र सान्निध्यताले गर्दा उनी नेपाली भाषामा कविता लेख्न प्रेरित भए र वि.सं. २०१८ सालमा 'छात्रप्रभा' मा 'शारदा वन्दना' शीर्षकको कविता नेपाली भाषामा पहिलो पल्ट प्रकाशित गराई कविको रुपमा उदाए ।

यतिञ्जेलसम्म पनि हिन्दीको मोहभङ्ग भई नसकेका लुइटेलको कविता क्रममा वाराणसी विश्वविद्यालयको छात्रावासमा शरदचन्द्र कोइराला र हेमराज पौडेलसँगको भेटले हिन्दी मोहलाई चुँडाउन मदत गर्‍यो । उनीहरुले लुइटेललाई तपाई हिन्दीको सागरमा हराउनुहुन्छ । त्यसैले आफ्नै भाषा नेपालीमा लेख्नुहोस् भनेका थिए । त्यसैबाट कवि लुइटेल प्रभावित भए र नेपाली भाषामा कविता सिर्जना गर्दै हालसम्म निरन्तर अघि बढिरहेका छन् ।

वि.स. २०२१ सालमा 'अलच्छिना गग्रेटो' शीर्षकको कथा बनारसबाट प्रकाशित हुने 'सँगालो' पाक्षिक पत्रिकामा छपाएर उनी कथाकारको रूपमा उदाए । उनको १५ ओटा कथाहरूको सङ्ग्रह (इटहरीबाट २०६२) प्रकाशित भएको छ । दुई विसौनीमा बिसाइएको यस कथा सङ्ग्रहका पहिलो बिसौनी भित्रका कथाहरू एक नौलो शैली प्रस्तुत गरी लेखिएका छन् । प्रत्येक पात्रहरूलाई बेग्ला-बेग्लै शीर्षकमा उभ्याइएको छ । पात्रहरूका बीचमा संवाद हुन नपाई मनोवाद मात्र पाइन्छ । ग्रामीण निम्न वर्गीय पात्रहरूलाई टिपेर कथा लेख्ने लुइटेलका यस सङ्ग्रहको दोस्रो विसौनीका कथाहरू भने परम्परागत शैलीका नै छन् । लुइटेलको इटहरीबाट कथा संग्रहको अध्ययन र विश्लेषण गर्दा यो कुरा स्पष्ट भएको छ ।

वि.स. २०२२ सालमा बनारसको सँगालो पाक्षिकमा नै वर्तमान समाज, साहित्य र साहित्यकार शीर्षकको निबन्ध छपाएर उनी विबन्धकारको रूपमा उदाए । उनको हालसम्म छयासी ओटा छोटा र लामा निबन्धहरूको सङ्ग्रह 'अपराजेय कटाक्ष (२०५८) प्रकाशित भएको छ । अहिले सम्म उनको यही एक मात्र प्रकाशित निबन्ध सङ्ग्रह हो । उनका निबन्धमा समसामयिक विकृति-विसङ्गति प्रति कटाक्ष गरिएको छ । अपराजेय कटाक्षको अध्ययन पछि यो निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

जीवन निर्वाहको लागि वि.सं. २०३५ साल देखि वि.सं. २०६२।२।२४ गते सम्म शिक्षण पेसा अँगालेका लुइटेल साहित्यका अन्य विधामा कलम चलाए पनि मुख्य रूपमा कवि नै हुन् । उनका हालसम्म प्रकाशित भएका पुस्तकाकार कृतिहरू भुमरी (शोककाव्य) २०३७, मेरो मानस (कविता सङ्ग्रह) २०५०, तीन तारा हिमाली (खण्डकाव्य) २०५४, श्रीलङ्का सङ्कल्प (छायानुवाद) २०४९, जापान शब्दचित्र काव्य (छायानुवाद) २०५२, अपराजेय कटाक्ष (व्यङ्ग्य निबन्ध संग्रह) २०५८ र इटहरीबाट (कथा सङ्ग्रह) २०६२ रहेका छन् ।

त्यसै गरी जुही साहित्यिक त्रैमासिक पत्रिकाको ५९ औं अङ्क जुहीरत्न रोहिणीविलास लुइटेल विशेषाङ्कको रूपमा प्रकाशित भएको छ । झापाका भाषासेवी, साहित्यकार चूडामणि रेग्मीको सम्पादनमा प्रकाशित हुँदै आएको यस पत्रिकाको उक्त अङ्कमा कवि लुइटेलका 'आमाछोरी खण्डकाव्य (२०६६) र चूडामणिश्री (खण्डकाव्य) २०६६ गरी दुई खण्डकाव्यहरू प्रकाशित भएको कुरा माथि नै उल्लेख भई सकेको छ।

सानै उमेरदेखि कविता लेख्न थालेका उनी शारदा वन्दनाको प्रकाशनसँगै औपचारिक रूपमा नेपाली कविको रूपमा उदाए र हालम्म पनि प्रमुख रूपमा कविकै रूपमा साधनारत रहेका छन् । आफ्नो जीवनको सातौं दशकमा पुगेका कवि लुइटेल मेची अञ्चलको झापा जिल्ला, शनिश्चरे गा.वि.स. वार्ड नं. ३, कालीस्थानमा स्थायी बसोबास गर्दै पूर्वाञ्चलकै साहित्यिक गतिविधिमा हर-हमेशा संलग्न रही रहेका छन् । सरल स्वभाव, सादा जीवन र उच्च विचारका अनुयायी कवि लुइटेललाई साहित्यिक एवं बिभिन्न क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको कदर गर्दै बिभिन्न संघ संस्थाहरूबाट पुरस्कार, सम्मान, प्रशंसा एवं अभिनन्दन प्रदान गरिएको छ।

कवि लुइटेलले सुरुमा गीत र गद्य कविता लेखे पनि समय क्रममा उनी छन्दोबद्ध पद्य कवि भई आधुनिक नेपाली कविताको क्षेत्रमा सशक्त हस्ताक्षरको रूपमा दरिन पुगेको कुरा उनका प्रकाशित काव्यकृतिहरुको अध्ययनले स्पष्ट पारेको छ । वि.सं. २०१८ मा प्रकाशित भएको उनको नेपाली कविता 'शारदा वन्दना' लाई आधार मानी उनको समग्र कविता यात्रालाई ३ चरणमा विभाजन गरी यहाँ अध्ययन गरिएको छ :

क) प्रथम चरण (वि.सं. २०१८-२०३५)

ख) दोस्रो चरण (वि.सं. २०३६-२०५७)

ग) तेस्रो चरण (वि.सं. २०५८-हालसम्म)

कवि लुइटेलका प्रकाशित काव्यकृतिहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरी समीक्षा गर्दै उनका काव्य प्रवृत्तिहरू र चरण विभाजन गर्दा काव्य भित्र आएका विषयवस्तु र भावलाई समेत अध्ययन

गरी कृतिपरक समीक्षाका आधारमा काव्य प्रवृत्तिको निरुपण र चरण विभाजन यस शोधपत्रमा गरिएको छ ।

प्रथम चरणको सुरूमा उनी हिन्दी वा नेपाली कुन भाषालाई कविताको माध्यम बनाउने भन्ने कुरामै द्विविधामा थिए । उनका यस चरणका कविताहरू आभ्यासिक नै मान्नुपर्छ । आभ्यासिक भएकाले गर्दा यस समयका उनका कविताहरू कविता तात्विक दृष्टिले परिपक्व छैनन् । तर उनका कविताहरू छन्दोबद्ध नै छन् । यस चरणका उनका कविताहरूमा ईश्वरभक्ति, देशप्रेम, प्रकृतिप्रेम आदि प्रवृत्ति बोकेका छन् । यस चरणको पछिल्लो समय वि.सं. २०२५ सालदेखि २०३५ सालसम्मको करीव १० वर्षको समयावधिमा कवि लुइटेलले त्यति कविता लेखेका छैनन् । यो १० वर्षे समय उनको कविता यात्राको शैथिल्य काल हो । उनीसँग कुराकानी गर्दा यो कुरा थाहा भएको हो । यस पहिलो चरणमा उनका फुटकर कविताहरू मात्र देखिए ।

वि.सं. २०३५ सालमा कवि लुइटेलका पिताको निधन भयो । त्यसपछि उनको कविता यात्राको दोस्रो चरण सुरु भयो । यो समय वि.सं. २०३६ मा सुरु भई वि.सं. २०५७ साल सम्म रह्यो । उनको यो अवधि कविताको लागि निकै उर्वर समय देखिन्छ किनभने यसै समयमा “भुमरी”, “मेरो मानस” र “तीन तारा हिमाली” जस्ता कृतिहरू पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित भए । त्यस्तै श्रीलङ्का सङ्कल्प र जापान शब्द चित्र काव्यको संस्कृतबाट नेपाली भाषामा छायानुवाद गरे । त्यसैले यो समय उनको कविता यात्राको उर्वर काल भनिएको हो ।

पिताको निधन भएपछि गहिरो शोकमा डुबेका कवि लुइटेलले भुमरी शोककाव्य लेखे । पाँच फन्कामा फन्का मारेको यो काव्य शिखरिणी छन्दमा रचिएको छ । राष्ट्रकवि माधव घिमिरेको गौरी शोककाव्यले कवि लुइटेललाई यो शोककाव्य लेख्ने प्रेरणा दिएको हो भने कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको ‘तरुणतपसी’ भित्रका शिखरिणी छन्दले शिखरिणीमा लेख्न उक्सायो । आफ्ना जन्मदाता एवं पथप्रदर्शक पिताको निधनमा शोकमग्न भई लेखिएको भएता पनि यस काव्य भित्र भारतमा अङ्ग्रेज विरोधी आन्दोलन, राणाकालीन नेपालको स्थिति, प्रवासी नेपालीहरुको पीडा, देशप्रेम समेत चर्चा भएका विषय हुन् । यो सहज र सरल भाषाशैलीमा भएकोले संस्कृत भाषाका शब्दहरू भएपनि सुबोध्य नै रहेको छ । नेपाली जनजीब्रोमा भिजेका कतिपय अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले मीठासपूर्ण बनेको छ ।

वि.सं. २०३८ देखि वि.सं. २०४९ सम्म लेखिएका बिभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित र अप्रकाशित ४९ ओटा कविताहरुको सँगालो मेरो मानस (कवितासङ्ग्रह) २०५० हो । यस कविता सङ्ग्रहभित्र बिभिन्न विषयवस्तु र भावधारा भएका कविताहरु समेटिएका छन् । बिभिन्न छन्दमा

लेखिएका यस सङ्ग्रहभित्रका कविताहरुले राष्ट्रिय चेतना एवं अस्तित्व, मानवतावाद, समसामयिक विकृति-विसङ्गति प्रति व्यङ्ग्य, घटना वर्णन जस्ता विषयवस्तुलाई समेटेका छन् । त्यस्तै पर्यावरण-वातावरणप्रति चिन्ता र सचेतनको स्वर पनि यस सङ्ग्रह भित्रका कविताहरूमा पाइन्छ ।

केही संस्कृत भाषाका क्लिष्ट शब्दहरूको समायोजनले कविताका कुनै पाउहरु अलि क्लिष्ट बनाएको पाइन्छ । अर्कातिर अनुकरणात्मक शब्द र ठेट नेपाली शब्दहरूको संयोजनले सरल, सहज र सुबोध्य पनि बनाएको छ । छन्दका पारखी सबै छन्दवादी कवि लुइटेलले बिभिन्न छन्द प्रयोगका साथमा अन्त्यानुप्रासीय कविताहरूको सिर्जना गरेकाले लयात्मक बनेका छन् ।

कवि लुइटेलको तेस्रो पुस्तकाकार कृति 'तीन तारा हिमाली (खण्डकाव्य) २०५४' हो । यो काव्यमा प्रथम नेपाली हिमाल आरोही तेन्जिङ शेर्पा पटक-पटक हिमाल आरोहण गर्ने सुन्दरे शेर्पा र प्रथम नेपाली महिला हिम आरोही पासाङल्हामू शेर्पाको स्मृति सँगालिएको छ । तीन खण्डमा विभाजित यस काव्यमा पहिलोडोब/तेन्जिङ शेर्पा, अविश्रान्त यात्री/सुन्दरे शेर्पा र नेपाली बघिनी / पासाङल्हामू शेर्पा भनी उपशीर्षक राखिएको छ । हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने शेर्पा जातिहरुको साहसबाट कवि लुइटेल अत्यन्तै प्रभावित भई यो खण्डकाव्य लेखेका हुन् । यस खण्डकाव्यको पहिलो खण्ड मन्दाक्रान्ता, दोस्रो शार्दूलविक्रीडित र तेस्रोमा झ्याउरे छन्दको प्रयोग गरिएको छ । मुनामदनमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले मदनलाई गुन लगाउने भोटेको पैँचो तिर्न कवि लुइटेलले तीन जना शेर्पाहरूको प्रशंसा गरेको भन्ने केही समीक्षकहरुको भनाइ रहेको छ । हुन पनि कवि लुइटेल यी तीन जना शेर्पाहरूको हिमाल आरोहणको कीर्तिमानीबाट अत्यन्तै उत्साहित एवं हर्षित भएका छन् । वर्तमान समयमा बिभिन्न जात-जाति बीचमा द्वेष र घृणाको बीजारोपण हुँदै गएको परिवेशमा कवि लुइटेल निःस्वार्थ- देशभक्त बनेर यसमा पोखिएका छन् र सबै जातजातिको फूलबारी हो भनेर नेपाललाई चिनाउन कस्सिएका छन् ।

यस खण्डकाव्यमा कविको स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति भेटिन्छ । प्रकृतिको प्रयोग र त्यसबाट कवि प्रभावित भएका छन् । अनि शेर्पा जातिले नेपालको शिर उचो बनाई संसारमा गौरब बढाएकोले नेपाली धन्य हो भन्ने भाव पोखेका छन् । यसमा राष्ट्रिय चिन्तन, राष्ट्रप्रेम, मानवतावाद, विकृति-विसङ्गतिको विरोध, शान्ति, नारी जातिप्रति सहानुभूति आदि उनका प्रवृत्ति देखिन्छन् । यस काव्यमा शास्त्रीय छन्दका साथै मुनामदनको झ्याउरे लय समेत प्रयोग भएकाले निकै लोकप्रिय बनेको छ ।

योगी नरहरिनाथले संस्कृतमा रचना गरेका श्रीलङ्का सङ्कल्प र जापान शब्द चित्रकाव्यको नेपाली भाषामा कवि लुइटेलले छायानुवाद गरेका हुन् । यी काव्यहरूमध्ये कवि लुइटेलका अनुसार

पहिलोमा विश्व हिन्दू महासंघको सम्मेलनमा योगी नरहरिनाथले दिएको प्रवचन छ भने दोस्रोमा उनी जापान भ्रमणमा गएको बेला त्यहाँ देखेका कुराहरुको वर्णन समावेश छ । यी दुवै अनुदित कृतिहरु हाल अप्राप्य रहेका छन् ।

कवि लुइटेलको कविता यात्राको तेस्रो चरणमा उनको कवित्व झन् खारिंदै गएको पाइन्छ । यो चरण वि.सं २०५८ मा सुरु भई हाल सम्म निरन्तर अघि बढिरहेको छ । यस चरणमा उनी नारी प्रति थप संवेदनशील भई सहानुभूति प्रकट गर्न पुग्छन् । त्यस्तै व्यक्ति विशेषको समग्र जीवनको उचित मूल्याङ्कन पनि कविता मार्फत व्यक्त गर्छन् । जुही साहित्यिक पत्रिकाको 'रोहिणीविलास लुइटेल विशेषाङ्क' मा कवि लुइटेलका 'आमा छोरी' र 'चूडामणिश्री' गरी दुई ओटा खण्डकाव्य प्रकाशित भएका छन् ।

'आमा छोरी' खण्डकाव्य मालिनी छन्दमा रचिएको छ । यसमा पतिको अत्यधिक मदिरापानबाट असामयिक निधन भएपछि तीन ओटी कलिला छोरीहरुलाई हुर्काउन, बढाउन र पढाउनको लागि देह व्यापारमा लागेकी आमा र छोरीहरुको करुण कथा छ । आमाले छोरीहरु हुर्केपछि उनीहरुलाई पनि त्यही पेशामा लगाउँछे । देह व्यापार घृणित कार्य हो भन्ने महसुस गरी माइली छोरी आत्महत्या गर्न नदी किनारमा पुग्छे । अनि आमाले आफू त्यस्तो घृणित कार्यमा लाग्नु बाध्यता भएको कुरा सुनाउँछे र फेरि त्यस्तो कुकर्म नगर्ने कुरामा छोरीलाई आश्वस्त पार्छे । छोरी पनि घर फर्किन्छे ।

आफ्ना पिता र अन्य अग्रज व्यक्तिहरुको सत्प्रेरणाबाट नारीप्रति संवेदनशील भई कवि लुइटेलले सहानुभूति प्रकट गरेका छन् । रहरले नभई बाध्यताले घृणित कार्यमा लागे पनि आत्महत्या गर्ने निराशावादी, शून्यवादी सोचलाई परास्त गर्दै आशावादी, जीवनवादी, दृष्टिकोण यस काव्यमा पाइन्छ । एउटी आमाले आफ्नो सन्तानको उज्जवल भविष्य निर्माण गर्नका लागि कुकर्म गरे पनि त्यो क्षम्य मानिएको छ । पौराणिक पात्रहरु द्रौपदी, अहिल्या, तारा, पुनिता, मन्दोदरी, सीताको उदाहरण पेश गर्दै नारी प्रति अति सहानुभूति प्रकट गरिएको छ ।

छन्दका पारखी कविले बिभिन्न बिम्ब, प्रतीकहरुको प्रयोग सहित अन्त्यानुप्रास युक्त श्लोकहरुको रचना गरेका छन् । ठेट नेपाली शब्दहरुको र अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगले कविता सरल र सहज बनेको छ ।

झापाका भाषासेवी, साहित्यकार चूडामणि रेग्मीको जीवनीमा आधारित 'चूडामणिश्री' खण्डकाव्य आएको छ । साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने रेग्मीका असल कार्यहरुको यस काव्यमा कलात्मक पाराले वर्णन गरिएको छ ।

यसरी उनका प्रकाशित काव्यकृतिहरुको अध्ययन र विश्लेषण गर्दा आधुनिक नेपाली कविताको क्षेत्रमा कवि रोहिणीविलास लुइटेलको योगदान महत्वपूर्ण रहेको छ । राजधानी बाहिर बसेर पनि सुख, सयल वा सुविधा भन्दा टाढा रही हरदम नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिमा उनी लागि परेका छन् । विगत केही वर्ष देखि 'छन्द बचाऊ आन्दोलन' मा संलग्न भई लोप हुन लागेको छन्दोबद्ध कवितालाई झाङ्गिने सुअवसर प्रदान गरिरहेका छन् । त्यसको पछिल्लो उदाहरण 'मोती समस्यापूर्ति समिति' को संयोजक रहेर 'मोती समस्यापूर्ति कविता सङ्ग्रह भाग-२' प्रकाशनलाई लिन सकिन्छ । उनले नेपाली कवितालाई हरदम अघि बढाइरहेका छन् । यस आधारमा पनि उनको छन्दोबद्ध पद्य कविताको क्षेत्रमा उच्च स्थान रहेको छ ।

निष्कर्ष

आधुनिक नेपाली कविता यात्रामा स्वच्छन्दतावादी धाराको अन्त्य भई प्रयोगवादी धाराको उदय सँगसँगै उनी नेपाली कविताको क्षेत्रमा देखिएका हुन् । पूर्वी नेपालको सोल्मादेखि भारतको आसाम बसाइँ सरेका र वि.सं. २०१५ मा पुनः स्वेदश फर्किएका पं. नरपति लुइटेलको परिवारका जेठा छोराको रुपमा जन्मिएका उनी पिता र माताको असल संस्कार पाएर हुर्किएका थिए । पूर्वीय साहित्यका गहन अध्ययन गरेका उनी नेपालमा प्रयोगवादी धाराको क्लिष्ट, दुर्बोध्य लामा-लामा गद्य कविताको बाढी आउँदै गर्दा कहीं संस्कृतका शब्दहरु र नेपाली जनजिब्रोमा भिजेका ठेट नेपाली शब्दहरूको समेत संयोजन गरेर लयबद्ध एवं छन्दोबद्ध पद्य कविता लिएर देखा परे र वि.सं. २०३७ देखि पुस्तकाकार रुपमा कविता कृति लिएर आएका उनका ३ ओटा मौलिक, २ ओटा अनुदित, अनि जुहीमा प्रकाशित २ ओटा मौलिक खण्डकाव्य सहित जम्मा ७ ओटा काव्यहरु प्रकाशित भएका छन् ।

राजधानीको पहुँचबाट धेरै टाढा रहेर निस्काम कार्य भन्ने गीताको आदर्श बचनबाट प्रभावित कवि लुइटेल निरन्तर कविता साधनामा लागी परेका छन् । कुनै पुरस्कार एवं फलको आशा नराख्ने उनी स्थानीय बिभिन्न संघ संस्थाहरुबाट भने सम्मानित भएका छन् ।

कविता लेखनको प्रवृत्ति हेर्दा उनी स्वच्छन्दतावादको नजिक देखिन्छन् । विकृति - विसङ्गतिको विरुद्धमा उभिएका छन् । पर्यावरण सन्तुलनमा राख्नु पर्छ भन्छन् । अनि कुसंस्कारको मारमा परेका नारीहरुलाई उकास्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिन्छन् । उनी राष्ट्रवादी, प्रकृतिप्रेमी, मानवतावादी, शान्तिप्रेमी नारीवादी, आध्यात्मिक, नैतिक र चेतनामूलक कविको रुपमा रहेका छन् । उनका पुस्तकाकार कृतिहरुको अध्ययन र विश्लेषण गर्दा यिनै कुराहरु पाइन्छ ।

अझ सबै भन्दा उनको ठूलो देन भनेको छन्दोबद्ध कवितामा ह्रास आई गद्यमा मात्र कविता लेखिने वर्तमान समय सम्म पनि छन्दोबद्ध कविता लेखेर अघि बढिरहेका छन् । अनि 'छन्द बचाऊ अभियान' चलाएर छन्द बचाउन आन्दोलनको रूपमा अघि बढिरहेका छन् । यस्ता प्रतिभालाई नेपाल सरकार, प्रज्ञा प्रतिष्ठान एवं अन्य बिभिन्न सहित्यिक संघ संस्थाले उचित मूल्याङ्कन गरी संरक्षण गर्दै उचित सम्मान र पुरस्कारको व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

भावी कार्यको सम्भावना

कवि रोहिणीविलास लुइटेलका कविता, कथा, निवन्ध विधाका विभिन्न पुस्तकहरू प्रकाशित छन् । ती सबै विधामा बिभिन्न कोणबाट थप शोधकार्य गर्न सक्ने सम्भावना पनि छ । भावी शोधार्थीका लागि निम्नानुसारका शीर्षकहरू देखाउन चाहन्छु :

क) कवि रोहिणीविलास लुइटेलका कवितामा नारी स्वरको अध्ययन र विश्लेषण,

ख) रोहिणीविलास लुइटेलका कथाभित्र पात्रहरूको मनोविश्लेषण र अध्ययन,

ग) रोहिणीविलास लुइटेलका निवन्धमा व्यङ्ग्य ,

घ) रोहिणीविलास लुइटेलका खण्डकाव्यहरूको प्रवृत्तिगत अध्ययन र विश्लेषण ।

सन्दर्भ सूची

१ गैरे ईश्वरीप्रसाद र आचार्य कृष्णप्रसाद , आधुनिक नेपाली नाटक र फुटकर कविता, न्यू हीरा बुक्स इन्टरप्राइजेज काठमाण्डौ

२ घिमिरे, बुद्धि, समालोचना कुसुम, बुद्ध अफसेट प्रेस, झापा, २०६५ ।

३ लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, लुइटेल लीला, पौड्याल कृष्णप्रसाद, नेपाली कविता, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार काठमाण्डौ, २०५४ ।

४ आचार्य, कृष्णप्रसाद- शोधविधि, सिर्जना र संस्कृत काव्यशास्त्र, क्षितीज प्रकाशन, २०६४ ।

५ आचार्य, कृष्णप्रसाद, आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य र महाकाव्य, क्षितीज प्रकाशन, काठमाण्डौ, २०६४ ।

६ घिमिरे, बुद्धि, किसान र मान्छे, श्रेष्ठ प्रिन्टर्स, विराटनगर २०६१ ।

७ ज्ञवाली, रामप्रसाद, पाश्चात्य- साहित्य सिद्धान्तको सरल व्याख्या, हजुरको प्रकाशन काठमाण्डौ, २०६६ ।

८ झापाली कविता , शनिश्चरे प्रकाशन झापा, २०५५ ।

९ गैरे, ईश्वरी प्रसाद र आचार्य, कृष्णप्रसाद, नेपाली साहित्यको रुपरेखा क्षितीज प्रकाशन, काठमाण्डौ, २०६३ ।

१० त्रिपाठी, प्रा.डा. वासुदेव, न्यौपाने, सह- प्रा. दैवज्ञराज, सुवेदी, सह प्रा. केशव (सम्पादन) नेपाली कविता, भाग-४, साझा प्रकाशन काठमाण्डौ २०६० ।

११ ओझा, डा. रामनाथ, गिरी, मधुसुदन, लोकसाहित्य, पूर्व आधुनिक नेपाली साहित्य र आधुनिक नेपाली निबन्ध, डबली प्रेस काठमाण्डौ, २०६४ ।

१२ चापागाई, निनु, यथार्थवादी रचना, दृष्टि र विवेचना सम्झना प्रेस ठमेल, काठमाण्डौ, २०५१ ।

१३ श्रेष्ठ, प्रा. दयारम (सम्पादन), नेपाली कथा भाग- ४

१४ सुवेदी, अशोक, नेपाली प्रगतिवादी कवितामा विद्रोह चेत, शारदा सुवेदी 'वर्षा'/विकास आचार्य, २०६२ ।

१५ जुही त्रैमासिक वर्ष २९, अङ्क १ पूर्णाङ्क ५७

१६ अभिनन्दन ग्रन्थ, वरिष्ठ साहित्यकार चूडामणि रेग्मी, २०६६ ।

१७ जुही, त्रैमासिक, वर्ष २९ अङ्क २, पूर्णाङ्क ५८ ।

१८	जुही, त्रैमासिक वर्ष २९ अङ्क ३ पूर्णाङ्क ५९

१९	लुइटेल, रोहिणीविलास भुमरी (शोककाव्य) प्रकाश प्रिन्टिङ प्रेस, वाराणासी, २०३७

२०	लुइटेल, रोहिणीविलास मेरो मानस (कविता सङ्ग्रह), पूर्वाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठान, २०५०

२१	लुइटेल, रोहिणीविलास, तीन तारा हिमाली (खण्डकाव्य), सासंक प्रतिष्ठान, धुलाबारी, झापा २०५४

२२	लुइटेल, रोहिणीविलास, अपराजेय कटाक्ष (व्यङ्ग्य निबन्ध) वाणी प्रकाशन विराटनगर, २०५८

२३	लुइटेल, रोहिणीविलास, इटहरीबाट (कथासङ्ग्ह), घनमाया लुइटेल, २०६२

२४	लुइटेल, रोहिणीविलास, आमा छोरी (खण्डकाव्य), जुही, झापा २०६६

२५	लुइटेल, रोहिणीविलास, चूडामणिश्री, (खण्डकाव्य), जुही, झापा २०६६

२६	साहिंलो, खोलाघरे, सानो छन्द वाटिका, वाणी प्रकाशन विराटनगर २०६७

२७	मोती समस्यापूर्ति (कविता सङ्ग्रह भाग-२) मोती समस्यापूर्ति प्रकाशन समिति नेपाल २०६७

२८	श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मोहनराज, साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, चौथो संस्करण, साझा प्रकाशन, काठमाडौं,